

T.B. 597

Liberaal reveil

Onorthodoxe bespiegelingen
pagina 1

**Kanttekeningen bij de doctrine van
de rechtvaardige oorlog**
pagina 5

Artikelen over Adam Smith
pagina's 9 t/m 22

Provinciaals bekeken
pagina 23

Grondpolitiek in beweging
pagina 27

18e jaargang no. 1 - 1976

4

Losse nummers à f 7,50 verkrijgbaar

Voorwoord

Zowel de Onafhankelijkheidsverklaring van Amerika als Adam Smith's "An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations" zijn nu twee honderd jaar oud.

Het is natuurlijk geen toeval, dat deze twee teksten die van een afstand gezien geestverwantschap tonen ongeveer te zelfder tijd het licht zagen. Al is het een dichterlijke dramatisering van de muze der geschiedenis dat zij juist in hetzelfde jaar verschenen. En het is ook geen toeval, dat aan beide aandacht wordt geschonken in dit eerste nummer van de achttiende jaargang van Liberaal Reveil. Het zijn immers loten van de liberale stam.

Wij legden twee wetenschapsmensen van uiteenlopende politieke couleur de vraag voor, wat het werk van Adam Smith de lezer van vandaag te zeggen kon hebben. **Drs. T. J. Kastelein**, wetenschappelijk hoofdmedewerker aan de Faculteit van Economische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit te Groningen (Leeropdracht: Methodologie en daarmee samenhangende ontwikkeling van het economisch denken) schreef een artikel Sympathie en eigen belang, enkele beschouwingen over het mensbeeld van Adam Smith.

Prof. dr. J. van den Doel, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam (Leeropdracht:

Welvaartstheorie - met inbegrip van de theorie van de economische orde - en theorie van de organisatie van de markteconomie), Kroonlid van de SER en lid van de PvdA, zond een beschouwing in over De aktualiteit van de onzichtbare hand. Redactielid **Scholten** reageerde daarop. En uiteraard kreeg prof. Van den Doel de gelegenheid te repliceren.

Dr. L. Ginjaar, voorzitter van de VVD-fractie in de Provinciale Staten van Zuid-Holland, een van de opstellers van het Liberaal Manifest en directeur van het studie- en informatiecentrum TNO voor het onderzoek ten dienste van het milieubeheer, zet de discussie voort over het concept-wetsontwerp over de bestuurlijke herindeling, waarover in een vorig nummer burgemeester Roelen van Arnhem schreef. Redactielid **Lantain** plaats Kanttekeningen bij de doctrine van de rechtvaardige oorlog. Problemen doen zich in deze tijd van het kernwapen vooral voor bij de eis van proportionaliteit. Redactielid **Weggemans** behandelt het door de plannen van het kabinet-Den Uyl zeer actuele onderwerp Grondpolitiek in beweging. En redactielid **Hoefnagels** wenst aan het slot van zijn Onorthodoxe bespiegelingen over mogelijke visies op Amerika de VS geluk met hun verjaardag.

Onorthodoxe bespiegelingen

H. A. M. Hoefnagels

Wanneer werd ik mij voor het eerst van Amerika bewust? Bij het lezen van Karl May, denk ik. En dat zal voor de meesten van mijn generatie (1928) gelden. Wij wisten toen nog niet, dat Hitler de avonturen van Old Shatterhand en Winnetou ook mooi had gevonden.

Veel later, toen de speurders naar de oorzaken van Auschwitz ons, verbluften, ook dit brok informatie hadden voorgeworpen, verloochenden wij de grijze banden met gouden letters van onze jeugd. Onze kinderen kregen May niet. Onze herinnering is dus niet opgefrist door het anders zo vruchtbare meege-nieten met ons nageslacht.

Misschien is mijn geheugen daarom minder precies. Maar het spreekt van een onschuldige genoeg. Zeker, de Oude Brijzelvuist en zijn vriend, de Apache (Ugh!) aarzelden niet geweld te gebruiken. Gemeen waren zij echter ook niet. Van koel beraamde massamoorden was geen sprake. En hun tegenstanders waren, behalve uiteindelijk steeds net iets minder sterk, wél gemeen. Met Old Shatterhand's vuist en Winnetou's zilverbuks overwon toch altijd ook de gerechtigheid.

Maar wij zouden het over Amerika hebben. May's helden werden in mijn (ons?) bewustzijn opgevolgd door de onvergetelijke Jesse Owens, winnaar van vier gouden medailles op de Olympische Spelen van Berlijn. Duitsland stond in mijn omgeving als slecht bekend. Waarom wist ik niet precies, maar het had iets te maken met de toen al onvermijdelijke Hitler en te veel willen winnen. De enigen die daar nog iets aan deden, waren de Amerikanen met aan het hoofd de snelle Owens. En onze zwemsters hielpen wat mee.

Hineininterpretieren is moeilijk te vermijden. Naarmate je ouder wordt, ga je meer dingen met elkaar in verband brengen, die ooit als los zand aan elkaar leken te hangen. Maar als ik de vage gevoelens, hierboven onder woorden gebracht, weer van hun laagje

woorden zou kunnen ontdoen, zouden ze de werkelijkheid aardig weergeven.

Nauwkeuriger is mijn herinnering aan de geschiedenisleraar, die in het eerste jaar van de oorlog met veel aplomb uitlegde dat Amerika in het geweld zou worden betrokken en dat Hitler dan geen schijn van kans meer maakte. Het klonk logisch. Wij wilden dat het waar was. Dus was het waar.

Toen de waarheid werkelijkheid werd zei de leraar niet: I told you so. Het vanzelfsprekende schenkt geen trots. En het ontbreken daarvan maakte het inzicht achteraf nog overtuigender. Uit die tijd dateert mijn gretige belangstelling voor het wereldgebeuren. Er viel immers een zekere logica in te ontdekken, die tot nuttige en hoopvolle conclusies leidde.

Het duurde lang voor de Amerikanen in beweging kwamen, maar eenmaal op gang waren ze niet te stuiten. De Engelsen waren ook dapper, de Russen niet klein te krijgen. Maar de Amerikanen hadden iets extra's. Zij lieten als het even kon de materie het vuile werk opknappen. Duizend vliegtuigen op één klare dag. Tanks met ingenieuze apparaten (bruggen, mijnendorsers). Het mag latere generaties vreemd voorkomen, maar wij voelden daar iets menselijks in. Massale organisatie en slimme techniek werden ingezet om zoveel mogelijk G.I.'s te sparen. Het is misschien beschamend, maar de waarheid moet gezegd: De Duitse slachtoffers telden voor ons toen niet.

Een opgewekte overmacht walste over Europa. Opgewekt, omdat het geweld niet was gericht op verovering, doch op bevrijding. Het hield de belofte in van een betere wereld. Was Roosevelt niet ook de man, die echt iets had ondernomen tegen de crisis van de jaren dertig? Had hij niet met Churchill het Atlantisch Handvest opgesteld?

In de zomer van 1945 ging mijn school op uitnodiging 14 dagen naar Brussel. Over opgeblazen en met Baileybruggen provisorisch herstelde rivieroverspanningen naar het lich-

tende "leave centre". Don't fence me in, zongen wij. En de rector zei op een wandeling door het Zoniënwoud dat Nederland er misschien nog het beste aan deed de 49e staat van Amerika te worden. Wij voelden daar niets onnationaals in. Het nationale telde voor ons niet en Amerika zagen wij niet als een ander vaderland. Het was - als voor de mensen van de Mayflower - weer de maatschappij van de toekomst.

Als zodanig hebben wij Amerika bestudeerd. Het ergerde ons, als ouderen zeiden dat de VS geen cultuur hadden. Wat een zelfoverschatting van een Europese generatie, die zichzelf niet had kunnen redden! Het stak ons, als ons werd voorgehouden, dat er in Amerika altijd veel corruptie was geweest. Een jong land kon zich wat kinderziekten veroorloven. Met een voorbeeldige Constitutie was het daar door heen gegroeid. Europa niet! Het negervraagstuk verdroot ons. Maar er werd aan gewerkt! Het verbale idealisme van de Amerikanen moest wel inhoud hebben: wat zij ondernamen, lukte immers altijd.

De Marshall-hulp bevestigde onze verwachtingen. De NAVO nam onze angst weg. De steun van Washington voor het Europese eenheidsstreven deed geloven in een Atlantische brug met pijlers aan beide zijden, de VS van Amerika en van Europa. Vrij en welvarend. Wat daar was, zou hier ook eens komen. Dus gingen wij daar kijken, hoe onze toekomst eruit zag. Studiebeurzen werden gretig aangegrepen. Je moest in Amerika geweest zijn om mee te mogen praten. Over wetenschap (sociologie!), supermarkten, communicatie en wat niet al.

Eisenhower werd een teleurstelling. Ook Amerika kon kennelijk vermoeid raken. Maar Stevenson had toch bijna de helft van de stemmen gekregen. En Kennedy met zijn nuchtere opgewektheid versloeg Nixon toch maar. Inmiddels was de nucleaire patstelling in de partij Amerika-Rusland tot stand gekomen. Maar de nieuwe president leek te weten, hoe daarin te handelen. In geval van agressie wilde hij andere "opties" hebben dan atoombom of overgave. Amerika moest met conventionele wapens zelfs een guerrilla kunnen voeren. Praktische zelfbeperking met een ideëel doel. In Vietnam zou het bewezen worden.

Het is nauwelijks meer voor te stellen, maar

zo is het in Vietnam begonnen. Wie het niet gelooft, leze er The Uncertain Trumpet van generaal Taylor maar op na. Een noodlottig, naïef boek, achteraf. Er viel in Vietnam niets te winnen. En het feit, dat Amerika voor het eerst in de geschiedenis niet winnen kon, bracht slechte eigenschappen aan de oppervlakte waarvoor wij wel waren gewaarschuwd, maar waaraan wij niet wilden geloven. Het heeft lang geduurd voor het zelfbedrog van Johnson tot ons doordrong. Nixons koele manipulaties van de macht, de corruptie van zijn bewind, het gebrek aan tragisch besef (een besef dat een basis is van onze cultuur) en de met dat gebrek gepaard gaande ongeremdheid van "wat ik wil kan ook en moet dus" - het heeft een latere generatie het gevoel gegeven dat Amerika geen aangename bondgenoot is.

Men ging kritischer kijken. En men zag armoede in een zo welvarend land, stijgende criminaliteit, nog altijd het negerprobleem. Het land van de onbegrensde mogelijkheden was op zijn grenzen gestuit en leek de mogelijkheden toch te willen afdwingen met geweld, omkoperij, wild geworden organisatietalenten, onbeheerste techniek.

Het maakt veel uit, wanneer je Amerika ontdekt. De generatie die zich de laatste jaren bewust is geworden van de VS kan er nauwelijks een "Land of Hope and Glory" in zien. Luitenant Calley in My Lai en plaatsbekleder Ehrlichman in het voorportaal van het Witte Huis bedierven het beeld. Door frustraties wild geworden Old Shatterhands en gewetenloze pragmatici zijn inderdaad geen geruststellende geallieerden bij de verdediging van de vrijheid.

En dat is niet zo maar wat vervelend voor de public relations van Washington en van de NAVO. De gevolgen strekken veel verder. Velen geloven niet meer in die vrijheid. Zij zien er de ideologische bovenbouw in van een kapitalistische structuur. Een vals bewustzijn. Of - op zijn best - weer een afgeschreven ideaal. De moete van het verdedigen niet vanzelfsprekend waard. Misschien nog net als een kleinste kwaad. Misschien ook niet meer, omdat een nieuwe (economische) orde de voorkeur verdient.

Het maakt veel uit, wanneer je Amerika ontdekt. Columbus vergiste zich al. De passa-

giers van de Mayflower zagen ruimte voor het onbelemmerd beleven van de eigen godsdienst. Prikkebeen droomde van een schoon kapellenland. De generatie voor de mijne haalde de neuzen op voor dit ruwe overzeese filiaal, waar de dollar alles, de cultuur niets was. Vergetend de vele musea en symphonieorkesten. Vergetend vooral, dat (om een uitspraak van Rosa Luxemburg te variëren) vrijheid ook de wansmaak van anderen toelaat. En het huidige beeld van Amerika is minstens even eenzijdig als het onze van na de oorlog.

Wij zagen niet, wat de diplomaat George Kennan terugkerend uit Moskou, waar hij Washington had vertegenwoordigd, twee decennia geleden al wel zag. In het tweede deel van zijn memoires beschreef hij Zuid-Californië, het gebied dat de wereld later Nixon en zijn ploeg schonk. Leest men die passage nu, dan toont zij een opmerkelijk voorspellend karakter.

En nu ziet men niet, wat Ben J. Wattenberg in een boek vol statistieken beschrijft als *The Real America*. Iedereen weet langzamerhand wel, dat het nerveuze New York Amerika niet is. Maar ook Washington met zijn Watergate-hotels is Amerika niet. Wattenberg denkt het een ogenblik weg. Zijn cijfermateriaal toont ons dan een ongemeen welvarend land. Waar dewelvaart bovendien als gevolg van maatregelen van vroegere regeringen zo is gespreid, dat het grootste deel van de bevolking tot de middenklasse kan worden gerekend. Zeker, onder de negers is het percentage achtergeblevenen groter dan onder blanken. Maar zij lopen duidelijk in. Zeker, omdat de middenklasse naar de voorsteden trekt, blijft in de centra een wanhopig residu achter, dat een kweekbodem is voor criminaliteit. Maar hoe nijpend dit probleem ook is, het wordt veroorzaakt door het succes van een sociaal-economisch beleid, niet door een mislukking. Er is alle reden door te zetten.

Natuurlijk is ook Wattenbergs visie eenzijdig; niet meer dan een nuttige en hoopvolle correctie. Washington van de laatste jaren is niet weg te denken, Nixon was (zie Kennan) geen bedrijfsongeval van de geschiedenis. De naïeve overmoed, waarmee de VS de Vietnam-kwestie wel eens even zouden regelen, het onvermogen te erkennen, dat er iets was dat Amerika niet vermocht, de

energie waarmee deze frustatie werd omgezet in een verbijsterende vernietigingsmachinerie, het ongeremde gebruik van dollars en politieke trucs om de machteloosheid niet te laten blijken - het kan niet uit de lucht zijn komen vallen.

Maar het verzet tegen dit alles was ook niet van de lucht. Het is door mensen die positief over Amerika willen blijven denken al zo vaak gezegd, dat het een cliché is geworden: alle kritiek die de wereld op Washington had, is in Washington eerder en feller geuit. De democratie kon tegen een verloren oorlog, bleek sterker dan de presidentiële junta. Men moet er niet aan denken, wat er onder vergelijkbare omstandigheden in Duitsland of Frankrijk zou zijn gebeurd. Het is eigenlijk verbluffend, dat er in de VS op het ogenblik verkiezingen worden gehouden. En nog verbluffender is, dat wij dat zo vanzelfsprekend vinden.

De Verenigde Staten van Amerika - het is geen land, het is een continent. Met bijbehorende regenererende krachten. Ik ben er net weer geweest. De overheersende indruk is niet die van de troep in enkele grote steden. Maar van ordelijke welvaart ertussen. De economie trekt aan. De geboortegolf van na de oorlog is door de universiteiten geraasd, waar nu weer wordt gestudeerd. De reclame lijkt wat minder schreeuwerig geworden. Candidaten voor het presidentschap trekken weinig aandacht en mopperen op Washington teneinde het te "veroveren". Fords onhandigheid, Carters religiositeit blijken geruststellend. Er is bezinning meer dan scheppingsdrang. Er wordt omgekeken naar de oorsprong - de Onafhankelijkheidsverklaring, de Constitutie.

De tweehonderdste verjaardag komt precies op tijd. Natuurlijk laat de vrijheid ook in dat kader een criante commerciële wansmaak toe. Daar worden aardige artikeltjes over geschreven. Maar pas op - achter al die vlaggetjes en vrijheidsklokjes en vuurwerken gaat een gigantische actie schuil om vooral de schooljeugd uit te leggen, wat mannen als Jefferson bezielde.

In de Onafhankelijkheidsverklaring staat niet, dat alle mensen gelijk zijn. Zij zijn gelijk geschapen. En er volgt meteen wat dat inhoudt: bijvoorbeeld niet dat zij recht hebben

op gelijk geluk, maar "slechts" op "the pursuit of happiness". Iedere staatsburger moest de gelegenheid krijgen zijn eigen leven op te bouwen. Het Engelse vrijheidsideaal van Locke werd verdedigd tegen de Engelse koning, die het in zijn koloniën vergat. De Amerikaanse Revolutie was er een van gematigde verwachtingen. Een liberale revolutie met een flinke dosis scepsis, die haar neerslag vond in de Constitutie. Het was geen revolutie in de moderne zin met absolute beloften van een wereldse eschatologie.

De vrijheid werd niet altijd aan iedereen gegund, de scepsis in overmoed soms vergeten. Pragmatisme verdoezelde bijwijlen het onderscheid tussen succes en gerechtigheid. Tussen macht en verantwoordelijkheid. Tussen burgerlijkheid (zonder het prefix klein-) en conformisme.

Het ideaal werd nooit geheel verwerkt. Maar het werd ook nooit geheel opge-

geven. Met horten en stoten wordt Amerika het land van de middenklasse. En daarmee toch het land van de toekomst voor allen, die niet geloven in een totale revolutie.

Ik weet het: het is opwindender dichters te zijn dan burger. Ik ken de bezwaren; De Tocqueville heeft ze al een eeuw geleden uiteengezet. Maar net als zijn conclusie is ook de mijne positief. Old Shatterhand - sheriff geworden - werpt Ehrlichman in de gevangenis. Een neger behoeft niet meer hard te lopen als Owens, maar kan burgemeester van Atlanta zijn. Wijsgerige Kennans kunnen hun kritische boeken publiceren. Welvaart is geen schande. Het politieke systeem zuivert zichzelf en de onmisbare scepsis zit er weer voor enkele decennia in. Er is hoop, want er is vrijheid. En glorie hoeft in deze wereld niet zo nodig.

Zeker een liberaal kan er niet omheen Amerika geluk te wensen met zijn verjaardag.

Kanttekeningen bij de doctrine van de rechtvaardige oorlog

drs. R. V. W. M. Lantain

De politieke en industriële revoluties van de achttiende en de negentiende eeuw hebben aan de moderne oorlog een geheel eigen karakter gegeven. Deze kanttekening bedoelt aan te geven in hoeverre de traditionele doctrine van de rechtvaardige oorlog nog past in het beeld van de moderne oorlogvoering. Is het daarbij nog mogelijk van een rechtvaardige oorlog te spreken of moet soms het begrip „rechtvaardige oorlog” onder druk van de feiten opnieuw gedefinieerd worden? Deze kanttekening bedoelt niet te antwoorden op deze vragen te geven, maar het belang ervan te benadrukken. Na begripsafbakening zal getracht worden de gewijzigde omstandigheden zodanig voorstelbaar te maken dat de importantie van de vraagstelling voor zichzelf moge spreken.

Oorlog wordt door Clausewitz in zijn meest geciteerde woorden omschreven als volgt:

„Der Krieg ist nichts als eine Fortsetzung des politischen Verkehrs mit Einmischung anderer Mittel” 1).

Belangrijk in deze omschrijving is dat het aan geeft dat oorlog een vorm van politieke interactie is met bepaalde specifieke kenmerken. De specifieke kenmerken duiden dan vooral op de aanwending van geweld. Het betreft dus een gewelddadig politiek conflict, waarbij het onderscheid met andere vormen van conflict ligt in het politieke en gewelddadige karakter. Politiek houdt zich bezig met de inrichting van de menselijke samenleving. Alle doeleinden daarop gericht die zich uit in gewelddadig conflict, vallen daarmee onder het begrip oorlog. Doorgaans is er dan sprake van een gewelddadig conflict tussen staten.

Wanneer is een conflict echter gewelddadig? Alvorens enigszins zinvol over oorlog te kunnen spreken, is het nodig aan te geven wat hier onder geweld verstaan wordt. Geweld wordt door Galtung omschreven als volgt:

„Violence is present when human beings are being influenced so that their actual somatic and mental realizations are below

their potential realizations” 2).

Het is een in de kring van de polemologie of vredeswetenschap nogal gezaghebbende omschrijving van het begrip geweld. Men duidt geweld dan korthedshalve aan met de term „negatieve beïnvloeding”. Beïnvloeding wordt erkend als zijnde inherent aan menselijke interactie cq. sociaal contact. Positieve beïnvloeding wordt daarbij gezien als die interactie die dient ter vergroting van de ontplooiingsmogelijkheden van diegenen die aan het proces van interactie deelnemen. Dit in tegenstelling tot negatieve beïnvloeding.

Veel lost een dergelijke omschrijving niet op, want het probleem blijft bestaan om aan te geven in hoeverre een interactieproces moet bijdragen aan de ontplooiing van hen die erbij betrokken zijn om als positief aangemerkt te kunnen worden. Wat bijvoorbeeld als niet allen er in even grote mate of zelfs als niet iedereen ervan profiteert? Het uitgangspunt dat sociale interactie zou moeten dienen ten bate van allen die erbij betrokken zijn, is wellicht als zodanig juist, maar het zou te ver voeren elk interactieproces dat wel positieve effecten heeft, maar niet enkel en alleen positieve, als negatief aan te merken en als een vorm van geweld te classificeren.

Hoe geweld dan wel te definiëren? Geweldgebruik in de gangbare zin van het woord heeft te maken met negatieve beïnvloeding van fysieke ontplooiingsmogelijkheden door het toepassen van acties gericht op de anatomie of op de fysiologie van anderen. Te denken valt daarbij aan enerzijds verbrijzelen, uiteenrukken, dorsteken en verbranden en anderzijds aan onthouden van lucht, water, voedsel of beweging. Deze vormen van geweld kunnen zowel direct als indirect zijn. Direct of persoonlijk geweld is oorzakelijk te verbinden aan een bepaalde persoonlijke daad. Indirect of structureel geweld is het gevolg van een bepaalde positie die men in de sociale omgeving inneemt. Het ene is opvallend, in die zin dat het zich plotseling manifesteert en geweten kan worden aan duidelijk te identificeren acties (bijvoorbeeld als mensen worden doodgeschoten, gemarteld of opgesloten), het andere is meer constant aanwezig zonder zo

duidelijk aanwijsbare daders (bijvoorbeeld als mensen langzaam creperen van de honger).

Zoals in de aanvang gesteld beperkt deze kanttekening zich tot het fenomeen van de oorlog en zijn eventuele rechtvaardiging. Dat impliceert niet dat andere vormen van geweld, zoals structureel geweld en die vormen van persoonlijk geweld die zich niet op een zo georganiseerde wijze uiten als oorlog, van minder belang zouden zijn.

Het is niet meer dan een vrijwillige beperking, opgelegd bij de keuze van ons onderwerp. Waar het om gaat is dat oorlog te omschrijven is als een vorm van gewelddadig politiek conflict, waarbij gewelddadig duidt op directe ofwel persoonlijke acties gericht tegen de anatomie of fysiologie van anderen.

De doctrine van de rechtvaardige oorlog wordt in dit kader toegespitst op het westerse cultuurgebied. De doctrine van de rechtvaardige oorlog is daar met name gevormd door de ideeën van het Christendom, die van de Scholastiek in het bijzonder. Reeds de Kerkvaders waren van oordeel dat de opdracht de andere wang toe te keren slechts kon gelden voor de individuele Christen en niet van de staat, die slechts een gemeenschap van deze aardse wereld is, geëist kon worden. Deze wat ambivalente houding verkeerde in een veel duidelijker en positiever formulering onder de Scholastici, in het bijzonder Antonius van Florence en Thomas van Aquino. Zij introduceerden in de christelijke cultuur het leerstuk van de rechtvaardige oorlog, waarvoor de voorwaarden luiden als volgt:

- a. er moet sprake zijn van de morele overtuiging dat het conflict een goede en eerlijke zaak betreft;
- b. het moet zo zijn dat alle middelen om het conflict op vreedzame wijze te regelen zijn uitgeput;
- c. er moet sprake zijn van een redelijke verwachting dat de aanwending van het geweld het conflict op een bevredigende wijze tot een oplossing zal brengen;
- d. het aangewende geweld moet in redelijke verhouding staan tot het gestelde doel (proportionaliteitsbeginsel) 3).

De traditionele doctrine is tot in de achttiende eeuw redelijk goed bruikbaar geweest, althans voor diegenen die niet principieel pacifistisch dachten. Met uitzondering van die oorlogen die de overtuiging en levensvisies van alle betrokkenen tot inzet hadden, zoals

de godsdienstoorlogen, kenmerkten oorlogen zich toen door hun beperkte karakter. Er was voornamelijk sprake van kabinettenoorlogen, waarbij men zich voornamelijk richtte op omzichtig tactische manoeuvres. Legers waren dan ook huurlingen-legers, die voor hun bevoorrading aangewezen waren op magazijnverpleging. Kortom: kleine, niet gemotiveerde en statische legers. Het is duidelijk dat onder die omstandigheden het streven om militaire conflicten beperkt in omvang en daarmee naar doelstellingen te doen zijn, groot was.

Een omwenteling kwam tot stand met de politieke en industriële revoluties van de achttiende en negentiende eeuw. Morgenthau meent dat als gevolg daarvan de moderne oorlog zich kenmerkt door vier karakteristieken. Er is volgens hem bij de moderne oorlog sprake van:

- a. war of total populations;
- b. war by total populations;
- c. war against total populations;
- d. war for total stakes 4).

Kortom; in de theorie van de moderne oorlog heeft deze het karakter van een totale oorlog gekregen. Oorlog is dan onbeperkt in aantal betrokkenen, aantal deelnemers, aantal potentiële slachtoffers en gestelde doeleinden.

De politieke revolutie van de achttiende en de negentiende eeuw op basis van de ideologieën van liberalisme en nationalisme, leidde tot een veel groter betrokkenheid van de massa's der bevolking bij het politieke gebeuren. Oorlogen werden om die reden al snel conflicten met een ideologische inslag, waardoor grote delen van de bevolking zich erbij betrokken voelden. De ideologische betrokkenheid leidde er op haar beurt weer toe dat de doelstellingen in de gewelddadige conflicten niet langer meer van beperkt diplomatieke aard waren, maar de verwezenlijking van in wezen onbegrensde ideologische verlangens tot doel hadden.

Naast de grotere betrokkenheid van de massa's der bevolking bij het politiek gebeuren als gevolg van hun ideologische motivatie, was het vooral de mechanisatie van de oorlogsvoering als gevolg van de industriële revolutie, die er toe heeft bijgedragen dat de moderne oorlog een oorlog van en tegen de gehele bevolking is geworden. Van de gehele bevolking omdat de toenemende mechanisatie menselijke kracht vrijmaakte voor het oorlogsbedrijf, tegen de gehele bevolking omdat de mechanisatie van het oorlogsgebeuren zelve

het mogelijk maakte met een enkele actie veel grotere vernietiging tot stand te brengen dan in de traditionele oorlogsvoering. Toen was de vernietigingskracht schaars. Met de toenemende mechanisatie, in het bijzonder met het doeltreffender worden van de artillerie, verminderde die schaarste. Een hoogtepunt bereikte dat proces met de introductie van de geleide projectielen voorzien van atoomkoppen, waarmee niet alleen een zeer groot vernietigingsvermogen geschapen werd, maar dat vermogen ook in ongekend korte tijd gerealiseerd kon worden. Van het atoomwapen gaat de geloofwaardige dreiging uit dat het in zeer korte tijd een ongekend hoog niveau van vernietiging tot stand kan brengen. Daarmee wordt het potentiële slachtoffercijfer als gevolg van een enkele oorlogsactie bijzonder hoog.

Morgenthau's vier karakteristieken van de moderne oorlog lijken duidelijk het gevolg van de nieuwe politieke ideologieën en de toenemende mechanisatie van het productieproces en het oorlogsgebeuren zelve. Welke invloed nu gaat van het principiële gewijzigde karakter van de moderne oorlog, met een veel grote inzet, veel groter betrokkenheid, veel groter aantallen deelnemers en veel groter aantallen slachtoffers, uit op de traditionele doctrine van de rechtvaardige oorlog? De problemen doen zich dan met name voor bij de derde en vierde voorwaarde voor een rechtvaardige oorlog, t.w. de redelijke kans op succes en de eis van proportionaliteit. Beiden hangen nauw met elkaar samen, want het doel wat men met een gewelddadig conflict nastreeft wordt op zijn beurt weer beïnvloed door de middelen die men daarvoor hanteert. De gehanteerde middelen kunnen het doel van zijn zin beroven.

De verdediging van leven in vrijheid is weinig zinvol als men met die verdediging nagenoeg alle leven dreigt te vernietigen. Dat probleem is actueel geworden met het operationeel worden van kernwapens. De vraag doet zich dan voor of het enige zin heeft onze vrijheid te verdedigen middels het gebruik van kernwapens, wetende dat de tegenstander daarmee niet verhinderd kan worden ons op zijn beurt zodanige schade toe te brengen, dat gesproken kan worden van een vernietiging van onze maatschappij.

De gevolgen van een nucleair conflict zijn

zo verschrikkelijk dat atoompacifisten menen dat ook al mocht in vroeger tijden het gebruik van de voorhanden geweldsmiddelen een te verdedigen zaak geweest zijn, dit in het nucleaire tijdperk moreel verwerpelijk is en bovendien politiek geen redelijk doel meer kan dienen.

Anderen menen dat juist het bestaan van de technologische mogelijkheden tot onbeperkt geweld, ons verbiedt de handen in pacifistische onschuld te wassen omdat het niets wezenlijk oplost. Het meest indringend is daarop gewezen door Brodie die meent dat ontwapening, ook al zou die wederzijds en volledig zijn, eenmaal verworven kennis niet teniet kan doen. In geval van conflict zullen partijen gestimuleerd worden hun kennis op het gebied van oorlogvoering zo snel mogelijk operationeel te maken. In het geval van kernwapens zal dan de wens bestaan deze wapens zo snel operationeel te maken dat zij gebruikt kunnen worden voordat de tegenstander er toe in staat zal zijn. In het jargon heet het: nucleaire ontwapening, ook volledige en wederzijdse nucleaire ontwapening, vergroot het gevaar van "pre-emptive strikes". In Brodie's gedachtengang bevordert nucleaire ontwapening dan ook instabiliteit. De voortgang van de technologie kan niet strafeloos genegeerd worden 5).

De bestaande realiteit van de nucleaire technologie kan niet meer teruggedraaid worden, maar om de mogelijkheden tot onbeperkt gebruik enigszins effectief aan banden te leggen is een morele code gewenst. Het doel mag de middelen niet heiligen en dit is met name van belang in eventuele nucleaire conflicten. De "counter-city strategy"; inhoudende dat een nucleaire dreiging altijd totale vernietiging moet impliceren om voldoende afschrikwekkend te zijn, moet dan wel verworpen worden. Als alternatief wordt wel een pleidooi gevoerd voor een vorm van "counter-force strategy"; een strategie die er op gericht is bij een onverhoopt uitbreken van een nucleair conflict de schade zo veel mogelijk te beperken door kernwapens alleen in te zetten tegen militaire doelen, waardoor de burgerbevolking voor zo ver in een dergelijk conflict mogelijk, ontzien zou worden. De toenmalige Amerikaanse minister van defensie James Schlesinger kondigde in 1974 een wijziging van de Amerikaanse nucleaire strategie in die zin aan 6).

De kritiek op die gewijzigde strategie kwam er op neer dat als in de nieuwe scenario's nucleaire conflicten weer voorstelbaar worden omdat zij minder onzinnig zouden zijn dan de totale zelfmoord-acties in het kader van de "counter-city strategy", daarmee ook de waarschijnlijkheid van nucleaire conflicten groter wordt. In een "counter-force strategy" wordt er dan gehoopt dat men een dergelijk conflict binnen bepaalde grenzen beperkt kan houden. Het is echter de vraag of de kans dat een dergelijk conflict ongewild escaleert tot een onaanvaardbaar niveau van vernietiging, niet zodanig is dat de vergrote kans op het uitbreken van als beperkt bedoelde nucleaire conflicten in wezen een verhoging van het risico van totale vernietiging impliceert. Veel lijkt een strategiewijziging als in 1974 door de Amerikaanse regering aangekondigd dan ook niet op te lossen. Misschien moeten we toch aan wat structurele oplossingen van het probleem denken.

De morele dilemma's waarin de verschillende vormen van nucleaire strategie verstrikt raken lijken indicatief voor het fenomeen van de afschrikingsconceptie 7).

Het vraagstuk van de **proportionaliteit doet** zich niet alleen voor bij nucleaire-conflict scenario's, maar evenzeer bij andere vormen van moderne oorlogvoering. Het door Morgenthau gesignaleerde principiële gewijzigde karakter van de moderne oorlog, met een veel groter inzet, veel groter betrokkenheid en veel groter aantallen deelnemers en slachtoffers (combattanten alswel non-combattanten), maakt dat ook in meer conventionele vormen van oorlogvoering het vraagstuk van de proportionaliteit zich in zijn volle zwaarte aandient. Ook als wij van mening zijn dat de Verenigde Staten in Vietnam voor een moreel rechtvaardige zaak streden, blijft de vraag of bezien in het licht van de traditionele doctrine van de rechtvaardige oorlog, de aangewende middelen het doel zijn legitimiteit

niet hebben ontnomen. Die vraag zal niet tot Vietnam beperkt blijven, maar zich als gevolg van een technologisch hoog ontwikkelde vorm van oorlogvoering uitstrekken tot bijna elke vorm van gewapend conflict, waarbij direct of indirect een van de "superpowers" betrokken is.

Het karakter van de moderne oorlog lijkt het steeds moeilijker te maken aan de doctrine van de rechtvaardige oorlog geen geweld te doen. Het is blijkbaar uitermate moeilijk binnen het kader van de moderne oorlog een oplossing voor het probleem te vinden. Indiцеert dit wellicht dat het begrip "rechtvaardige oorlog" onder druk van de feiten opnieuw gedefinieerd moet worden?

De problemen met betrekking tot de doctrine van de rechtvaardige oorlog blijken zich met name voor te doen bij de eis van de proportionaliteit. Moet het proportionaliteitsprincipe dan maar op de helling? Mij dunkt van niet. Meer dan ooit is het in een tijdperk waarin de technologie ons bijna onbeperkte mogelijkheden heeft verschaft om met grote arrogantie in de levende natuur om ons heen in te grijpen, nodig dat wij ons wat dat betreft beperkingen opleggen. De levende natuur is nog immer een te groot mysterie om niet vanuit een fundamenteel respect voor dat mysterie een zekere terughoudendheid te betrachten in onze confrontatie met die natuur. Zeker vernietigend geweld, temeer als het een onbeperkt karakter dreigt te krijgen, dient dan aan banden gelegd te worden. De eis die men tenminste mag stellen is dat geweldgebruik aan de eis van proportionaliteit voldoet. Hoe dat binnen het kader van de moderne oorlog te realiseren is een ander vraagstuk, en zoals hier hopelijk is aangetoond zeker geen gemakkelijke vraagstuk, maar het belang ervan moge ons inspireren bij het zoeken naar een oplossing.

NOTEN:

- 1 Clausewitz, *Vom Kriege*, Bonn 1966, blz. 888
- 2 Galtung, Johan "Violence, peace and peace-research", *Journal of Peace Research*, 1969/3, blz. 168.
- 3 Dougherty, James E. and Pfaltzgraff jr., Robert L., *Contending theories of international relations*, Philadelphia, 1971, blz. 151-152.
- 4 Morgenthau, Hans J., *Politics among nations*, New York, 1973, Fifth Edition, blz. 357 e.v.

- 5 Brodie, Bernard, Ed., *The absolute weapon*, New York, 1946, blz. 84.
- 6 Schlesinger, James, *Annual Defense Department Report FY 1975 to the Congress*, Washington DC, March 1974.
- 7 Zie mijn artikel "Denken over afschrikking: een overbodige luxe voor de VVD?", *Liberaal Reveil*, 17, no. 1 (zomer 1975), blz. 18-23.

Sympathie en eigen belang, enkele opmerkingen over het mensbeeld van Adam Smith

T. J. Kastelein

Adam Smith

Op 9 maart j.l. was het 200 jaar geleden dat Adam Smith's "An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations" verscheen. In Nederland en elders hebben naar aanleiding hiervan reeds enkele herdenkingsbijeenkomsten plaatsgevonden en zullen er in ieder geval in het buitenland nog een aantal volgen. Het volledige werk van Smith wordt dit jaar opnieuw uitgegeven.

Smith wordt beschouwd als een van de grondleggers van de economische wetenschap. Op zich zou dit reeds een voldoende reden tot een herdenking geven. Zijn betekenis reikt daar echter ver boven uit, omdat hij dikwijls ook, en niet ten onrechte, als een van de belangrijkste inspirators van de 19e eeuwse liberale, sommigen zullen zeggen kapitalistische, samenleving wordt aangemerkt.

De "Wealth of the Nations" heeft ongetwijfeld een grote invloed uitgeoefend. Tijdens het leven van Smith verschenen er vijf herdrukken, terwijl de zesde nog door hem werd voorbereid. Het werk werd voor 1800 nog in diverse landen vertaald. Smith heeft ook in Nederland invloed op het wetenschappelijke en economische politieke denken uitgeoefend. Echter, meer dan een vertaling van de eerste hoofdstukken in het Nederlands is er niet tot stand gekomen. Evenmin kan men zeggen dat er in Nederland een uitvoerige Adam Smith literatuur is verschenen. Misschien toch enigszins merkwaardig, omdat Holland een grote rol in zijn uiteenzettingen speelde.

In het algemeen kan men misschien stellen dat Adam Smith ook bij de meeste huidige Nederlandse economen niet meer dan een oppervlakkige bekendheid geniet. Het beeld dat men van hem heeft is nogal beperkt. Men kan zich daarbij in zekere zin gerugge-

steund weten door Joseph Schumpeter, die nogal nadrukkelijk op het weinig oorspronkelijke in vooral het analytische bestanddeel van het werk van Smith heeft gewezen. Bovendien wees hij ook op de relatief simpele wijze van presentatie van Smith zijn uiteenzettingen. Overigens wil ik daarmee niet suggereren dat Schumpeter de enorme betekenis van Smith onderschatte of miskende.

Adam Smith werd in 1723 in Kirkcaldy, Schotland, geboren. Hij heeft zijn vader door diens voortijdig overlijden niet gekend. Zijn universitaire opleiding kreeg hij in Glasgow en Oxford. In 1751 werd hij op 28-jarige leeftijd in Glasgow tot hoogleraar benoemd. Aanvankelijk in wat werd genoemd de logica, enige jaren later in de "Moral Philosophy". In 1759 publiceerde hij zijn eerste uitvoerige werk dat hem grote bekendheid gaf: "The Theory of Moral Sentiments". Ook van dit boek verschenen er tijdens zijn leven een aantal herdrukken.

In 1764 gaf hij zijn hoogleraarschap op om tutor te worden van de jonge Duke of Buccleugh. Hij vergezelde hem op diens Grand Tour naar het continent, waar zij voornamelijk in Frankrijk verbleven. In 1766 keerde hij terug naar Engeland. Via een uit Schotland daterende hechte vriendschap met David Hume kwam hij in Parijs in aanraking met vrijwel alle vooraanstaande Verlichtingsfilosofen.

Voor Smith waren in het bijzonder van belang de contacten met de leider der zogenaamde Physiocraten François Quesnay (1694-1774) en Anne Robert Jacques Turgot (1726-1791). De eerste grondslagen voor de "Wealth of Nations" waren waarschijnlijk reeds voor zijn Franse reis gelegd, maar na zijn terugkeer zette hij zich definitief aan het schrijven van het genoemde werk dat eerst 10 jaar later in 1776 verscheen.

In 1778 werd hij benoemd tot "Commissioner of Customs", een sinecure. Bij zijn overlijden in 1790 was hij een beroemd man.

Smith heeft vele invloeden ondergaan. De belangrijkste waren wellicht die van François Hutcheson (1694-1746), zijn leermeester in Glasgow en van David Hume (1711-1776). Maar daarnaast zijn er vele andere te noemen. Het is onjuist om Adam Smith alleen als "econoom" te willen zien, zoals veelal gebeurd. Hij heeft zich zijn hele leven met talloze andere terreinen van wetenschap en filosofie beziggehouden, zoals bijvoorbeeld de geschiedenis van de wetenschap, problemen van literatuur en taal. Helaas is er bijna niets van zijn vele ongepubliceerde manuscripten overgebleven. Een week voor zijn overlijden heeft hij deze door zijn vrienden laten verbranden. Behalve een aantal essays zijn, naast de "Moral Sentiments" en de "Wealth of Nations", slechts enkele door anderen genoteerde colleges bekend geworden en zijn er in de loop der jaren zo langzamerhand een 250-tal brieven verzameld.

Problemen en beperkingen van dit artikel

Het is vanzelfsprekend onmogelijk om in een artikel als dit een volledig beeld van het werk van Smith te schetsen. Daarom beperk ik mij tot een enkel punt dat bij de meeste lezers waarschijnlijk de minste bekendheid geniet, maar dat toch de laatste jaren vrij veel aandacht heeft gekregen. In de eerste plaats zal kort worden stilgestaan bij de vraag of Adam Smith een rationalist was en bijgedragen heeft tot het ontstaan van de figuur van de homo economicus, dikwijls gesymboliseerd in de figuur van een Robinson Crusoe. In de tweede plaats zal in samenhang met de eerste vraag worden stilgestaan bij de vraag, welke betekenis moet worden toegekend aan het eigenbelang in de opvattingen van Smith, waaraan zoveel individualisme en zo men wil a-socialiteit is toegeschreven. De vragen hier betreffen slechts hetgeen er in het werk van Smith is te vinden en niet wat er later allemaal aan de moraal van het onverkorte eigenbelang is toegeschreven. Een andere beperking is dat Smith in dit opstel wel erg sterk in isolement verschijnt. Dat is onjuist, maar om in kort bestek allerlei invloeden aan te wijzen is vrijwel onmogelijk wil het stuk tenminste nog enige informatieve waarde hebben.

Wetenschapsoverzicht van Adam Smith

Smith heeft zich, zoals reeds werd vermeld,

ook met wetenschapstheoretische vraagstukken beziggehouden. Zijn daar gewonnen inzichten zijn ook voor een beoordeling van zijn overige werk van betekenis. Hij stond op een empiristisch, men kan misschien wel zeggen inductivistisch standpunt. Kennis van de wereld berustte op indrukken welke via de zintuigen werden verkregen en welke door middel van de rede werden omgezet in, wat men zou kunnen noemen, een voorlopig beeld van de wereld. De rede kon als kennisbron niet in de plaats treden van de zintuiglijke ervaring, en de hierdoor teweeggebrachte gevoelens. Kennis berustte op leerervaring en was een oriëntatiemiddel in de wereld dat voortdurend herziening en bijstelling behoefde, gegeven de nieuwe ervaringen die de mens telkens weer opdeed. De verwantschap met Hume treedt op dit punt duidelijk aan het licht. In ieder geval kan men Smith geen rationalistisch positivist noemen, die uitspraken over de werkelijkheid doet en zich daarbij allereerst beroept op het verstand als kennisbron. In zijn werk, vooral in de "Wealth of Nations", greep Smith terug op zaken die hij had gezien, gehoord of gelezen. In zijn werk komen talloze voorbeelden voor ontleend aan de geschiedenis.

Met het voorgaande wil niet gezegd zijn dat Smith, ondanks zijn leer, niet meer generaliseerde of voor evident aannam dan verantwoord was en niet meer rationaliseerde dan met een strikt empirische methode overeenstemde.

Hoe dan ook, juist omdat hij zo dicht bij de dagelijkse ervaring aansloot is het nu ook nog dikwijls boeiend om in Smith te lezen, al zal het de analytisch en modelmatig geïnteresseerden wel eens chaotisch voorkomen door de veelheid van onderwerpen die hij aansneed.

Sympathie en eigen-belang

De vraag welke Smith, zoals vele tijdgenoten, bezighield was, of een geciviliseerde maatschappelijke orde zonder dogma's en een voortdurend ingrijpende wereldlijk en kerkelijk gezag mogelijk was. Dat wil zeggen, zonder dat een dergelijke samenleving in chaos, willekeur, moord en doodslag zou ondergaan. Daartoe was allereerst nodig dat Smith liet zien dat een morele orde mogelijk was en wat de grondslagen waren, waarop een dergelijke morele orde berustte. Was deze vraag beantwoord dan kon de vraag naar een

maatschappelijke orde ook worden beantwoord. De vraag was essentieel, omdat in de ogen van Smith het geluk van de mensen ten nauwste verbonden was met de orde van de samenleving.

In zijn werk over de "Theory of Moral Sentiments" ontwikkelde Smith een epistemologisch en psychologisch georiënteerde theorie over het morele handelen. Invloeden van Francis Hutcheson, David Hume en vele andere tijdgenoten en oudere schrijvers zijn aanwijsbaar. Bijvoorbeeld van de veel oudere school van de Stoa, zonder dat het juist is om Smith zonder meer een aanhanger van deze school te noemen.

Ieder mens was volgens Smith weliswaar een individu met eigen existentie en autonomie, dat ongetwijfeld aan zijn eigen lichaam was gebonden en daaruit niet kon ontsnappen, dat echter toch alleen als sociaal wezen kon bestaan: "Were it possible that a human creature could grow up to manhood in some solitary place, without any communication with his own species, he could no more think of his own character, of the propriety of demerit of his own sentiments and conduct, of the beauty or deformity of his own face. All these are objects which cannot easily see, which naturally he does not look at, and with regard to which he is provided with no mirror which can present them to this view. Bring him into society, and he is immediately provided with the mirror which he wanted before."

In de ogen van Smith was de mens biologisch-lichamelijk en psychologisch als sociaal wezen uitgerust. Het sociale berustte niet op een van buiten af opgelegde morele plicht of code, doch op de natuurlijke aard van de mens zelf. De aanwezigheid van anderen prikkelde hem en riep gevoelens van bijval of afkeer op. De mens reageerde dus ook hier op prikkels met een lichamelijke dimensie welke in emoties, eventueel handelingen werden omgezet. Overigens de meest elementaire prikkels vloeiden voort uit gevoelens van honger en werden omgezet in een streven naar het zoeken van voedsel. Algemener gezegd, de meest elementaire prikkels hebben te maken met voortbestaan.

Het sociale karakter van de prikkels kwam tot uitdrukking in de sympathische gevoelens welke in het contact met anderen werd opgewekt. De leer van de sympathie speelt in de

theorie over de morele gevoelens een centrale rol. Deze gevoelens waren van een gecompliceerd karakter.

De prikkels werden opgewekt in het aanschouwen van de ander in diens doen en laten. Zij boden zowel een mogelijkheid tot identificatie als tot distantie. De in de relatie opgewekte gevoelens konden als aangenaam en onaangenaam worden ervaren. Zij waren verbonden met "pain and pleasure" en nut. Overigens zonder dat bij Smith nuttigheid zonder meer samenviel met "pleasure". Het thema van "pain and pleasure" heeft vooral via Smith's zijn tijdgenoot Jeremy Bentham (1748-1832) een grote bekendheid gekregen. Vermoedelijk is het voor het eerst door Francis Hutcheson ter sprake gebracht.

Een ander onderscheid dat voor Smith van belang was betrof dat tussen motief en effect van het handelen. Beide waren voor het beoordelen van een handeling van betekenis.

Vanuit de leer van de sympathie was het nu mogelijk ook ten opzichte van het eigen handelen ook de rol van toeschouwer en actor in te nemen.

Op deze hier zeer summier aangeduide basis bouwde Smith een theorie op over het geweten, dat zich in leerervaring ontwikkelde en langzamerhand aan het persoonlijke, subjectieve ontsteeg. Het geweten deed zich voor als de "impartial spectator" in ieder mens. Daarbij ging Smith niet uit van een bestaand stelsel van opgelegde waarden, doch van de gedachte dat de morele regels uit de ervaring in een bepaalde sociale omgeving werden ontwikkeld: "It is thus that the general rules of morality are formed. They are ultimately founded upon experience of what, in particular instances, our moral faculties, our mental sense of merit and propriety, approve, or disapprove of. We do not originally approve or condemn particular actions; because upon examination, they appear to be agreeable or inconsistent with a certain rule. The general rule, on the contrary, is formed by finding from experience, that all actions of a certain kind, or circumstanced in a certain manner, are approved or disapproved of". Aan de leer over het ontstaan van de morele gevoelens was een visie verbonden over de cardinale deugden. Deze werden gevormd door de "prudence", "justice", "benevolence" en "self-command".

De eerste had te maken met de verantwoorde en door ieder welbegrepen zorg voor het eigen (voort)bestaan. Hier lag het uitgangspunt voor de "self-interest" of het eigen-belang. De "justice" betrof allereerst de relaties met derden. In het nastreven van het eigen-belang diende men rekening te houden met de belangen van anderen, zonder dat dit voor Smith een volledig wegcijferen moest inhouden.

Het bestaan van sympathische gevoelens en de ontwikkeling van een geweten betekende niet dat daarmee verkeerde handelingen waren uitgeschakeld en dat er alleen maar deugdzaam mensen zouden zijn. Men kon echter wel proberen de samenleving zodanig in te richten dat de rechtvaardigheid de meeste kansen kreeg. Ook de rechtspraak had in deze een functie te vervullen.

De "benevolence" of weldadigheid betrof eveneens de relaties met derden. Smith ontkende de betekenis ervan niet. Integendeel, in de praktijk van zijn eigen leven gaf hij veel uit aan liefdadigheid en ter ondersteuning van anderen. Maar de rechtsorde van een samenleving kon niet op een stelsel van weldadigheid worden gebouwd. Afgedwongen weldadigheid was een contradictio in terminis. Bovendien kon zij gemakkelijk leiden tot willekeur en tirannie. Tenslotte kon zij ook de "prudence", als de verantwoorde zorg voor het eigen bestaan, ondergraven.

De "self-command" betrof het evenwichtig handelen, ontstegen aan egoïsme, eigen-liefde en kleine materiële belangen. Ook geluk had te maken met zelfbeheersing, wijsheid en aanvaarding van de omstandigheden en niet allereerst met materiële rijkdom. Voorwaarden voor geluk waren een maatschappelijke orde, geliefd zijn, zelf-respect en respect van anderen: "In what constitutes the real happiness of human life, they are in no respect inferior to those who would seem so much above them. In ease of body and peace of mind, all the different ranks of life are nearly upon a level, and the beggar, who suns himself by the side of the highway, possesses that security which kings are fighting for." Een essentieel punt voor Smith was dat een ieder, dus ook degenen die gerekend werden tot de "labouring-poor" aan dezelfde gevoelens en prikkels waren onderworpen als de maatschappelijke hogerstaanden. Zij werden eveneens beheerst door een verlangen hun positie te verbeteren.

Een opvatting als deze betekende voor Smith bijvoorbeeld ook dat hij het destijds vrij algemeen aanvaarde standpunt dat de lonen laag dienden te zijn, omdat de arbeiders anders niet zouden werken, verwierp.

Arbeidsverdeling

Wat de maatschappelijke organisatie betreft lag het uitgangspunt in de arbeidsverdeling. Ook hier onderstreepte Smith weer dat deze niet het resultaat was van een door mensen bedachte constructie, maar dat zij voorsproot uit de bij uitstek menselijke neiging "to truck, barter and exchange one thing for another". De ruilneiging zelf koppelde hij aan de menselijke "faculties of reason and speech".

Met betrekking tot de voortbrenging van rijkdom maakte Smith een onderscheid dat de meeste economen van thans niet al te gelukkig vinden, doch dat toenmaals belangrijke morele, sociale en politieke implicaties had. Bedoeld is het onderscheid tussen produktieve en niet-produktieve arbeid. De eerste droeg bij tot de voortbrenging, verhandeling en verplaatsing van goederen, de laatste niet. Was het aandeel van de laatste categorie groot dan zou er minder per hoofd aan "necessaries and conveniences" ter beschikking staan.

Tot degenen die geen "usefull labour" verrichten zouden moeten worden gerekend allen die werkzaam zijn in het bestuurlijk en administratieve apparaat, het leger, het onderwijs, de kerk en de vrije beroepen. Voor de goede orde, Smith verbond de produktie en ook de rijkdom vooral aan materiële zaken.

De betekenis van het genoemde onderscheid was in het bijzonder dat de groepen die de rijkdom van de natie voortbrachten en daarmee de samenleving schraagden uit het niet adellijke deel van de bevolking kwamen. Smith had bijvoorbeeld een duidelijke afkeer van de in zijn ogen niet produktief denkende, maar wel consumerende, adel in Frankrijk.

Arbeidzaamheid verschaftte bij Smith sociaal aanzien vooral van degenen die "usefull labour" verrichten. Het onderscheid tussen laten we zeggen produktieve en niet-produktieve arbeid lijkt ook thans latent nog altijd onder de mensen te leven. Ook in Marxistische kringen kent men een dergelijk onderscheid. Alleen Smith verbond het niet met de arbeider,

doch met iedereen die produktieve arbeid verrichtte.

Een aantrekkelijk voorbeeld in deze was voor Smith de situatie in Holland waar, naar hij meende, het kapitaal zo overvloedig was dat de bezitters niet van de renten konden bestaan, omdat die in de concurrentie tot een zeer laag peil waren gezakt. Zij moesten daarom eveneens middels arbeid in hun onderhoud voorzien.

Aan de arbeidsverdeling schreef Smith een belangrijk produktieverhogende betekenis toe. Zij was mede afhankelijk van de omvang van de markt.

Behalve de vele voordelen, welke in zijn werk uitvoerig ter sprake kwamen zag hij bepaald ook wel nadelen. In scherpe bewoordingen wees hij op het afstompende karakter van de arbeidsverdeling: "The man whose whole life is spent in performing a few simple operations, of which the effects too are, perhaps, always the same, or very nearly the same, has no occasion to exert his understanding, or to exercise his invention in finding out expedients for removing difficulties which never occur.

He naturally loses, therefore, the habit of such exertion, and generally becomes as stupid and ignorant as it is possible for a human creature to become". Het antwoord dat Smith meende te moeten geven lag vooral in verbetering aan het onderwijs aan wat tegenwoordig genoemd zouden worden kansarme groepen. Dit was met name een taak voor de overheid. "The education of the common people requires, perhaps, in a civilized and commercial society, the attention of the public more than that of people of some rank and fortune. People of some rank and fortune are generally eighteen or nineteen years of age before they enter upon that particular business, profession, or trade, by which they propose to distinguish themselves in the world." Overigens moet men hier niet uit lezen dat Smith zich stelde op het standpunt van gelijkheid van kansen: "But through the common people cannot, in any civilized society, be so well instructed as people of some rank and fortune, the most essential parts of education however, to read, write and account, can be acquired at so early a period of life, that the greater part even of those who are to be bred to the lowest occupations, have

time to acquire them before they can be employed in those occupations. For a very small expence the public can facilitate, can encourage, and can even impose upon almost the whole body of the people, the necessity of acquiring those most essential parts of education." Bij dit soort citaten moet men vooral oppassen dat zij niet uit het historische kader worden gehaald waarin zij werden geschreven. Smith liep daarom duidelijk voor op vele van zijn tijdgenoten.

Een ander bezwaar dat Smith naar de opvatting van sommige auteurs had, was, dat tengevolge van de arbeidsverdeling de mensen alleen hun specifieke belangen zagen en deze verwarden met het algemeen belang.

Groepen in de samenleving

Het jaarlijks produkt dat door land en arbeid werd voortgebracht liet zich volgens Smith in drie delen onderscheiden. Rente, lonen en winsten. Met deze verschillende inkomensbestanddelen waren drie socio-economische groepen verbonden. Zij die van rente leefden, zij die van lonen leefden en zij die van winsten leefden: "These are the three great, original and constituent orders of every civilized society, from whose revenue that of every other order is ultimately derived."

Meek heeft er op gewezen dat deze indeling van Smith een bijna paradigmatische betekenis, in de zin van Kuhn, heeft gehad. Voor Smith kwam zij niet in deze vorm voor, en werd aan degenen die van de winst leefden geen constituerende betekenis toegekend. En juist deze groep vervulde in het stelsel van Smith een centrale betekenis.

In een ruil-ekonomie met een markt en prijsmechanisme vervulden zij de belangrijkste rol, bij de allocatie, de accumulatie, in het gehele evenwicht. Het functioneren van het door Smith ontworpen stelsel was vooral van deze groep afhankelijk.

Maar toch was Smith zeer kritisch, in tegenstelling tot wat men misschien zou verwachten, ten opzichte van de grote kooplieden.

Het doel van de produktie was de consumptie, dat leek vanzelfsprekend meende hij, maar "in the mercantile system, the interest of the consumer is almost constantly sacrificed to that of the producer; and it seems to consider production, and not consumption, as

the ultimate end and object of all industry and commerce."

Dit betrof dan het Mercantile systeem, dat hij veroordeelde. Desalniettemin, het waren toch vooral de kooplieden die een dergelijke situatie nastreefden.

Verder wees hij er op dat als kooplieden uit eenzelfde bedrijfstak elkaar ontmoeten, zelfs al was het voor verpozing en ontspanning, dat: "the conversation ends in a conspiracy against the public, or in some contrivance to raise prices."

Ook met betrekking tot de wetgeving moeten zij worden gewantrouwd.

Het belang van de landeigenaren viel meestal samen met het algemeen belang, maar zij kenden hun eigen belangen slecht. Als echter de kooplieden iets verdedigden dan moest men op zijn hoede zijn. Zij kenden hun eigen belang maar al te goed en deden het voorkomen of dit samenviel met het algemeen belang. Elk voorstel van deze oproep: "comes from an order of men, whose interest is never exactly the same with that of the public, who have generally an interest to deceive and even oppress the public, and who accordingly have, upon many occasions, both deceived and oppressed it."

Ambivalenties en paradoxen

Bovenstaande kritische opmerkingen, die zonder veel moeite met anderen zijn aan te vullen, wekken bij de huidige lezer in bepaalde opzichten een indruk van een zekere tweeslachtigheid in de opvattingen van Adam Smith. Misschien is een van de sleutels voor het opheffen van deze ambivalenties het wantrouwen in de macht dat Smith ongetwijfeld vervulde. Verstrooiing van macht, juist met betrekking tot het economisch verkeer, leek hem aan te spreken. Mensen die macht bezitten hebben de neiging om anderen die afhankelijk zijn te vernederen en te onderwerpen, zo merkt hij met betrekking tot de slavernij op.

In zijn institutionele organisatie streefde Smith er dan ook naar de concurrentie te vergroten om zo de spreiding van macht te bereiken. Alleen in een dergelijk stelsel zouden "prudence, self-interest and justice" samen kunnen gaan. Dit uitgangspunt bepaalde ook zijn kritiek op allerlei privileges, monopolies, bijzondere regelingen enzovoort, die in zijn tijd dikwijls nog een grote rol speelden.

Ook op een andere wijze lijkt een zekere tweeslachtigheid op te treden. Smith had een duidelijke voorkeur voor het arbeidzame ingetogen leven.

Hij had een duidelijk voorkeur voor het denken op langere termijn boven het ogenblikkelijke en korststondige. Sparen maakte accumulatie en produktieverhoging mogelijk.

Het willen hebben van dingen, vooral als het niet ging om de hoedanigheden en kwaliteiten van de dingen zelf, maar als prestige-object kwam hem in bepaalde opzichten als vulgair voor. Verkwisting vloeiende voort uit harts-tocht: "But the principle which prompts to save, is the desire of bettering our condition, a desire which, though generally calm and dispassionate, comes with us from the womb, and never leaves us till we go into the grave." Toch keerde Smith zich er niet tegen.

Hij kende de ongelijkheid van fortuin en levensstijl een functie toe, een prikkel voor de lager geplaatsten in de samenleving tot navolging. Een parallel met de latere Amerikaanse Institutionalist Thorstein Veblen (1857-1929) die dit verschijnsel tot een van zijn centrale leerstukken maakte in zijn "Theory of the Leisure Class" ligt voor de hand.

In het maatschappelijk onderscheid tussen mensen kende Smith wellicht meer betekenis toe aan de omstandigheden waaronder mensen opgroeiden dan aan aanleg. Toch moet men hier niet uit afleiden dat hij een voorstander was van een egalitaire samenleving. Hij aanvaardde de maatschappelijke geledingen en het verschil in eigendom en vermogen dat daar bij behoorde. Een van de functies van de staat was de eigendom tegen de afgunst en eventuele opstandigheid van de minder bevoelden te beschermen.

Smith kritiseerde waarschijnlijk meer het gedrag en de institutionele organisatie die dit gedrag mogelijk maakte en sanctioneerde dan het bestaan van de geledingen zelf. Het bestaan van de geledingen zelf werkte prikkelend door de voorbeeld-functie welke er van uitging. Bovendien moest men het effect van die ongelijkheid ook niet overschatten. Dit blijkt onder andere uit het voorbeeld in de "Moral Sentiments" waar hij het begrip onzichtbare hand gebruikt. De rijken consumeren eigenlijk weinig meer dan de armen. De capaciteit van hun maag is beperkt.

"They consume little more than the poor, and in spite of their natural **selfishness and rapacity**, though they mean only their own conveniency, though the sole end which they propose from the labours of all the thousands whom they employ, be the gratification of their own **vain and insatiable desires**, they divide with the poor the produce of all their improvements. They are led by a invisible hand to make nearly the same distribution of the necessities of life, which would have been made, had the earth been divided into equal portions among all its inhabitants, and thus without intending it, without knowing it, advance the interest of the society, and afford means to the multiplication of the species." (curs. TJK). Op de achtergrond hoort men toch nog iets terug van Mandeville's (1670-1733) befaamde "Private Vices, Public Benefits". Vlak na het bovenstaande citaat volgt dan de reeds geciteerde uitspraak over het geluk.

Ook met betrekking tot het geluk stuiten we weer op een zekere tweeslachtigheid, zo men wil paradox. Zijn moraalleer had een materialistische grondslag. Men is er zelfs niet helemaal naast als men het adjectief historistisch er aan toevoegt. De morele regels waren naar zijn mening mede afhankelijk van de historische ontwikkelingsfase en daarbij behorende maatschappelijke organisatie. In zijn boek dat over rijkdom der naties gaat, waarin het eigenbelang een belangrijke rol speelt, valt te proeven dat de auteur in bepaalde opzichten het vulgaire van het streven naar rijkdom doorziet en heel duidelijk het geluk er niet van afhankelijk laat zijn. Overigens, dit als een terzijde, lijkt het mij dat op dit punt, evenals op een aantal andere, het verschil met Marx niet erg groot is.

Jarenlang heeft men als "het" Adam Smith probleem beschouwd, de tegenstelling tussen de leer van de sympathie uit de "Moral Sentiments" en die van het eigenbelang uit de "Wealth of Nations". Die tegenstelling hoeft er niet te zijn. "Prudence" en eigenbelang zijn niet in strijd met de leer over het sociale karakter van het menselijk handelen. Het sociale kwam in zijn ogen waarschijnlijk beter terecht in een situatie van spreiding van macht. In ieder geval Smith zelf lijkt geen grote tegenstelling te hebben gevoeld tussen beide werken.

Met beide was hij zijn hele leven doende, dikwijls min of meer gelijktijdig. Ook het begrip

natuurlijk had in relatie met prijs waarschijnlijk een meer sociaal conventionele betekenis, dan men wel eens heeft verondersteld.

Toch blijven er wel problemen bestaan in aansluiting op de vraag naar de relatie van geluk en materiële rijkdom. Dat betreft bijvoorbeeld de vraag naar de verhouding van de mens als natuurlijk- en als cultuurwezen.

Eenzijds wortelde het morele in de menselijke gevoelens en niet in het rationele en kende hij aan het laatste slechts een beperkte betekenis toe. Anderzijds lijkt het dat bijvoorbeeld met betrekking tot de "self-command", ook al is deze het resultaat van een leerproces dat op ervaring en betekenis teruggrijpt, het rationele toch een belangrijke rol speelt. Ook in het zo essentiële begrip "verkeerd begrepen eigenbelang" speelt dit mee. Het lijkt dat het onderscheid motief en effect hier van betekenis is. Het rationele heeft vooral te maken met het effect. Toch kon het rationele van het effect voor Smith niet de maatstaf voor het beoordelen van de deugdzaamheid van het handelen zijn. Motief en morele regel beide, welke alleen in een sociale context begrepen konden worden, bepaalden of het gedrag al dan niet als deugdzaam aangemerkt kon worden.

Maar toch, de echte wijze deugdzame mens liet zijn geluk niet afhankelijk zijn van het materiële, het momentele en verkwistende. In laatste instantie lijkt het, was de wijze deugdzame mens niet onderworpen aan/en slachtoffer van zijn driften. Maar dat betekent in feite toch een idealistische opvatting.

Cropsey heeft gesuggereerd dat voor Smith de voorkeur voor een commerciële op concurrentie gebaseerde samenleving bijkomstig was: "the commercial principle was produced for the sake of effecting the relaxation of ecclesiastical authority."

In ieder geval koos Smith voor de vrijheid om zonder bevoorrechtting en bevoogding door autoriteiten te kunnen samenleven, daarbij meer uitgaande van de mens, zoals hij mees-tentijds optrad dan zoals hij wellicht in zijn beste momenten kon zijn.

Ongetwijfeld is Adam Smith voor de huidige lezer allereerst een figuur van historische betekenis. Dat neemt niet weg dat hij voor geïnteresseerden in de theorieën over rechtvaardigheid, politieke besluitvormingsproces-

sen, sociologische en institutionele economie nog altijd gezichtspunten kan leveren die de moeite van het overwegen waard zijn. Hij was zich meer bewust van de spanning tussen individueel en groepsgedrag, van het rationele en irrationele in het handelen van individuen en groepen dan men meestal aanneemt. In geen geval kan men volhouden dat hij ge-

loofde in de Robinsonade, dat wil zeggen in de visie volgens welke de individuen zonder sociale band naast elkaar stonden, onkenbaar voor elkaar en ieder voor zich gevangen in hun eigen wezen. Hij zag de mens als een bij uitstek sociaal wezen en geloofde dat hierop een morele rechtsorde was te bouwen die aansloot op de menselijke aard.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR :

Adam Smith: **The Theory of Moral Sentiments**, reprint New York, 1966.

The Wealth of Nations, Cannan ed., London 1904, vele malen herdrukt.

The History of Astronomy. in Early Writings of Adam Smith, J. Ralph Lindgren ed., New York, 1967.

Ralph Anspach: **The Implications of the Theory of Moral Sentiments for Adam Smith's Economic Thought**, in *History of Political Economy* (HOPE), vol. 4, no. 1, Spring 1972, pp 176-206.

A. W. Coats: **Adam Smith's conception of self-interest in economic and political affairs**, in HOPE Vol. 7, no. 1, Spring 1975.

J. Cropsey: **Policy and Economy, an Interpretation of the Principles of Adam Smith**, Martinus Nijhoff, The Hague 1957.

Irene Hasenberg Butter: **Academic Economics in Holland 1800-1870**, The Hague 1969.

Samuel Hollander: **The Economics of Adam Smith**, Heineman, London 1973.

J. Ralph Lindgren: **The Social Philosophy of Adam Smith**, Martinus Nijhoff, The Hague 1973.

Ernest C. Mossner: **Adam Smith: The Biographical Approach**, University of Glasgow, 1969.

Ronald L. Meek: **Economics and Ideology and Other Essays, Studies in the Development of Economic Thought**. London 1967. id. Smith, Turgot, and the "Four Stages"

Theory, HOPE Vol. 3, no. 1, Spring 1971. id. ed. **Precursors of Adam Smith 1750-1775**, London 1973.

Horst Claus Recktenwald ed.: **Political Economy, A Historical Perspective**, London 1973, ihb. pp 39-63.

Joseph A. Schumpeter: **A History of Economic Analysis**, London 1954.

William Robert Scott: **Adam Smith as Student and Professor**, Glasgow 1937.

George J. Stigler: **Smith's Travels on the Ship of State**, HOPE, Vol. 3, no. 2, Fall 1971.

Overton H. Taylor: **A History of Economic Thought**, Stud. ed., London 1960.

W. L. Taylor: **Francis Hutcheson and David Hume as Predecessors of Adam Smith**, Duke University Press 1965.

De aktualiteit van de onzichtbare hand

prof. dr. J. van den Doel *)

Dit jaar herdenken wij het 200-jarig bestaan van Adam Smith' baanbrekende boek **The wealth of nations**.

Het hoofdthema van dit boek is gebaseerd op de idee van de "onzichtbare hand". In The

Wealth of Nations lezen wij dat "het niet door de weldadigheid van de slager, de bierbrouwer en de bakker is, dat wij verwachten onze maaltijd te kunnen nuttigen, maar door hun streven naar hun eigenbelang". Dit mondt uit in de fundamentele stelling dat de mens "door een onzichtbare hand geleid wordt een doel na te streven wat helemaal niet in zijn bedoeling lag". Ziedaar de klassieke formulering van het geloof in een voorbeschikte harmonie tussen eigenbelang en algemeen belang, d.w.z. de voorwaarde voor een volkshuishouding gebaseerd op het "laissez faire" 1).

Wat Adam Smith daarmee over het hoofd heeft

* Hoogleraar welvaartstheorie en theorie van de economische orde aan de Universiteit van Amsterdam.

gezien, is het bestaan van zogenaamde **Prisoners Dilemma's**. Het Prisoners Dilemma is een eenvoudige speltheoretische constructie. Twee gevangenen, die geïsoleerd van elkaar zijn opgesloten, hebben te zamen een misdrijf gepleegd waarvan het bewijs niet is geleverd. De twee gevangenen hebben er gemeenschappelijk belang bij dat beiden hun mond houden, zodat zij wegens gebrek aan bewijs worden vrijgesproken. Doch ieder van hen heeft er individueel belang bij dat alleen hij, door het misdrijf te bekennen, het bewijs levert van de schuld van de ander, zodat zijn eigen straf definitief wordt kwijtgescholden. Het model voorspelt echter dat beide gevangenen vanwege hun onderlinge isolement zullen bekennen en het bewijs van elkaars schuld zullen leveren. De beide gevangenen worden tot een langdurige gevangenisstraf veroordeeld. Door hun eigenbelang na te streven boeken zij een slechter resultaat dan wanneer zij in hun gemeenschappelijk belang hadden gehandeld. Er is geen onzichtbare hand die het eigenbelang van de ene gevangene in harmonie brengt met het eigenbelang van de andere.

Aangetoond kan worden dat het Prisoners Dilemma overal zal ontstaan waar tussen individuen wordt onderhandeld over kollektieve goederen of over goederen met kollektieve aspecten. Het verschaffen van volledige werkgelegenheid is een aktueel voorbeeld van een dergelijk "kollektief" goed. Voor kollektieve goederen is het essentieel dat de individuen een gemeenschappelijk belang hebben bij het inkasseren van de **baten** van een dergelijk goed, maar geen gemeenschappelijk belang hebben bij het betalen van de **kosten** daarvoor. Laten we deze idee eens toepassen op de onderhandelingen tussen grote aantallen werkgevers en werknemers op een vrije arbeidsmarkt. Een individuele werknemer gaat er in zo'n situatie vanuit dat zijn individuele beslissing om te matigen in de lonen niet van invloed is op het totale loonpeil. Hij bevindt zich dan in het volgende Prisoners Dilemma:

Hij kan uitgaan van de onderstelling dat de anderen, ook zonder hem, de volledige werkgelegenheid **toch wel** zullen verschaffen en betalen en hij kan uitgaan van de veronderstelling tot het verschaffen en het betalen van dit kollektieve goed.

Gaat hij uit van de onderstelling dat de anderen toch wel betalen, dan betaalt hijzelf niet mee. Gaat hij uit van de onderstelling

dat de anderen toch niet betalen, dan brengt ook hij in zijn eentje het offer niet. Welke veronderstelling hij ook hanteert: hoewel hij best bereid zou zijn voor het kollektieve goed, i.c. de werkgelegenheid, een offer te brengen, betaalt hij in de werkelijkheid niet mee; hij weigert tot matiging over te gaan. Voor alle andere werknemers geldt hetzelfde verhaal: ook zij matigen niet. Iedereen wil volledige werkgelegenheid en wil daarvoor offers brengen; maar de uitkomst van het onderhandelingsproces is dat niemand offers brengt. De onzichtbare hand is machteloos en de volledige werkgelegenheid wordt niet bereikt. De enige mogelijkheid om uit dit Prisoners

Dilemma te ontsnappen is een democratische aanvaarding van dwang 2). De individuen aanvaarden via het democratische proces dat dwang op hen wordt uitgeoefend, bv. door een democratisch gekozen overheid die hen verplicht tot matiging. Deze democratische aanvaarding van dwang brengen zij bijvoorbeeld tot uiting door die politieke partijen te steunen, die de staatsinvloed vergroot door het kollektieve goed (i.c. de werkgelegenheid) van overheidswege te verschaffen en de daarvoor noodzakelijke loonmatiging en belastingbetaling verplicht te stellen.

De lezer moet uit het voorafgaande echter niet de konklusie trekken dat de onzichtbare hand nu geheel van het tapijt is verdwenen. Hij komt in een andere vorm terug. In mijn boekje **Demokratie en welvaartstheorie 3)** heb ik dit nader uitgewerkt.

De aanvaarding van dwang moet namelijk "demokratisch" zijn. De overheid moet dus "demokratisch" worden gekozen en ook een "demokratisch" beleid voeren. In een democratie functioneren twee groepen: burgers en politici. Nu kunnen de betrekkingen tussen beide groepen worden beschreven in termen van vraag en aanbod. De burgers vragen overheidsbeleid. De politici bieden een bepaald overheidsbeleid aan. De prijs die de burgers voor een bepaald beleid betalen betreft hun politieke steun, d.w.z. de stem die zij uitbrengen bij de verkiezingen.

Vervolgens kan worden aangetoond dat er in een tweepartijensysteem een onzichtbare hand bestaat, die het eigenbelang van alle individuen in harmonie brengt met het alge-

meen belang. De burgers hebben in een dergelijk systeem eigenbelang bij die kollektieve goederen, die het meest tegemoetkomen aan zijn individuele voorkeuren (bijvoorbeeld de automobilist wil wegen voor zijn auto; de arbeider wil onderwijs voor zijn kinderen; de kapitalist wil havens voor zijn aan- en afvoer). De politici hebben eigenbelang bij zoveel mogelijk stemmen, waardoor zij aan de macht kunnen komen of blijven. In een tweepartijensysteem brengen de politici dan een zodanig ruilproces tussen de kiezers op gang dat er op de lange termijn een harmonie van standpunten ontstaat, wat tot uitdrukking kan komen in een bijna volkomen unanimitieit. Deze konklusie geldt niet alleen voor het staatsbestuur, maar ook voor de bedrijfsdemokratie. Wanneer een directeur gekozen wordt door het personeel en zich tijdens de verkiezingen slechts twee partijen vormen, wordt uiteindelijk een volkomen harmonie van standpunten bereikt.

De konklusie is op het eerste gezicht moeilijk te geloven.

Een tweepartijensysteem (of een tweeblokken)systeem, tot uitdrukking komend in het streven naar vóór de verkiezingen gesloten regeerakkoorden op nationaal niveau, programcolleges op gemeentelijk niveau en (gekozen) programdirekties op bedrijfsniveau, wordt meestal geassocieerd met "polarisatie". Toch toont de theorie van de onzichtbare hand hier onverbiddelijk aan dat door een dergelijke methode van besluitvorming de polarisatie wordt gelijkwideerd 4).

Dit komt juist doordat een politicus streeft naar zijn eigenbelang, d.w.z. naar een maximale elektorale steun. Niet, dat een gekozen vertegenwoordiger geen beleidsdoeleinden zou nastreven zoals socialisme of liberalisme. Maar het verkrijgen van elektorale steun is een noodzakelijke weg om zijn beleidsvisie te kunnen verwezenlijken, aangezien hij niet over een monopoliepositie beschikt. Mocht een politicus dit uit het oog verliezen, dan zal zijn konkurrent hem verslaan en hem aldus hardhandig aan de werkelijkheid herinneren. Een politicus is gedwongen naar maximale steun te streven op straffe van zijn politieke likwidatie.

De precieze aard van de doeleinden hangt echter af van het partijensysteem. In een meerpartijensysteem kunnen de partijen alleen macht uitoefenen door een coalitie te

vormen. Teneinde hun positie in de coalitie zo sterk mogelijk te maken zullen de politici in een meerpartijensysteem het aantal op hen uitgebrachte stemmen maximaliseren. In een tweepartijensysteem is de situatie echter geheel anders. In een tweepartijensysteem kan een partij alleen aan het bestuur deelnemen door zijn konkurrent te verslaan. In een tweepartijensysteem letten de politici daarom niet alleen op hun eigen stemmen, maar ook op die van hun konkurrent.

Zij streven dan niet naar een absoluut maximum aan stemmen, maar naar een zo groot mogelijke **relatieve meerderheid**.

De doelstelling van politici in een tweepartijensysteem heeft ingrijpende consequenties. In de eerste plaats zullen beide partijen (of beide blokken) vóór de verkiezingen convergeren tot precies hetzelfde standpunt. Het beroemde voorbeeld, waarmee dit kan worden geïllustreerd, is het geval van twee ijskomannen, die op een overal even dicht met badgasten bezet strand, uiteindelijk beiden hun karretje neer zullen zetten op het midden van de totale lengte van het strand. In een tweepartijensysteem zullen beide partijen het zekere voor het onzekere nemen en een beleid propageren dat overeenkomst met het standpunt van het grootste aantal kiezers, en die zitten nu eenmaal verhoudingsgewijs in het midden.

Een tweede kenmerk van een tweepartijensysteem is gelegen in het feit dat een politicus zal trachten zijn relatieve meerderheid te vergroten door urgente wensen van gepassioneerde minderheden met elkaar te combineren. Dit gebeurt ook in een meerpartijensysteem. In 1917 combineerde het kabinet-Van der Linden bijvoorbeeld het urgente streven van de socialisten naar een algemeen kiesrecht met het urgente streven van de konfessionelen naar gelijkstelling van bijzonder met openbaar onderwijs. Maar aangevoerd kan worden dat in een tweepartijensysteem een dergelijke "stemmenruil" het meest wordt gestimuleerd. De konklusie dat een tweepartijensysteem de ingebouwde tendens heeft tot het bereiken van unanimitieit, is op deze stimulans tot "stemmenruil" gebaseerd.

Het feit, dat het marktmechanisme faalt, is dus geen reden om de theorie van de onzichtbare hand overboord te zetten. Met behulp van de theorie van de onzichtbare

re hand kan juist worden aangetoond dat democratisering van de beleidsbeslissingen van het staatsbestuur én van de investeringsbeslissingen van de bedrijven leidt tot een optimaal resultaat voor allen. Bij democratisering worden politici en kiezers, directeuren en arbeiders "door een onzichtbare hand geleid een doel na te streven wat helemaal niet

in hun bedoeling lag". Het is alleen maar te betreuren dat juist de Nederlandse liberalen zich vandaag tegen programcolleges en gekozen bedrijfsdirecties verzetten. Het is alleen maar jammer dat uitgerekend de volgingen van Adam Smith tweehonderd jaar later diens belangrijkste les nog niet hebben geleerd.

Noten:

- 1) E. Heimann, **Geschiedenis van de economische leerstelsels**, Leiden (ongeda-teerd), blz. 67.
- 2) Zie bijvoorbeeld: J. Tinbergen, C. de Galan en J. van den Doel, Pleidooi voor een geleide loonpolitiek, in: **Economisch Statistische Berichten**, 17 maart 1976.
- 3) J. van den Doel, **Demokratie en welvaarts-theorie, Een inleiding in nieuwe politieke economie**, Alphen a.d. Rijn (Samsom) 1975.
- 4) Zie ook: J. van den Doel, **Socialisme, economische macht en welvaartstheorie**, in: **Civis Mundi**, mei 1976.

200 jaar "Wealth of Nations"

G. H. Scholten

Er is een samenhang tussen de in het vorige nummer gestelde vraag "Haalt onze economische orde 1984?" en de aandacht die de redactie in dit nummer aan Adam Smith schenkt.

Smith schreef immers 200 jaar geleden "The Wealth of Nations" en legde daarmee de grondslag voor de "klassieke economie". Hij hield een hartstochtelijk pleidooi voor een liberale economische orde en beschreef de beginnende ontwikkeling van de industriële samenleving, die er toe zou leiden dat de "Wealth of Nations" in grote delen van de wereld ontzagwekkend zou toenemen. Bij alle kritiek op de ontwrichting en ellende die ook een gevolg van die ontwikkeling was, moet ik toch voorop stellen dat in die 200 jaar een groot deel van de mensheid en vrijwel de gehele bevolking van West-Europa en Noord-Amerika er dank zij die groei heel veel beter aan toe is dan 200 jaar geleden. Die verbetering geldt niet alleen de materiële levensomstandigheden maar ook de mogelijkheden tot geestelijke ontplooiing en culturele activiteiten en de toegenomen geestelijke en politieke vrijheid.

Juist nu zowel die economische orde als die politieke vrijheid opnieuw in discussie zijn, is

het nodig dit opnieuw te onderstrepen.

Daarbij kan ik mijn ogen niet sluiten voor het feit dat die economische ontwikkeling zelf en de daardoor sterk gestimuleerde technologische veranderingen, zeer ernstige problemen en gevaren hebben opgeroepen en dat de "invisible hand" van Smith, zoals Van der Doel betoogt, bepaald wel bijsturing van node heeft. Misschien hebben wij als liberalen wel meer behoefte aan een nieuwe Smith dan de socialisten aan een nieuwe Marx. En wellicht kan die nieuwe Marx trouwens pas ontstaan nadat een nieuwe Smith opnieuw de nodige uitgangspunten heeft aangedragen. Omdat maar weinigen nog de moeite nemen Smith en Marx zelf te lezen, ziet men te vaak over het hoofd hoeveel Marx aan Smith ontleende, ook al komt hij tot dikwijls geheel andere conclusies.

Alleen als men zich grondig in Smith wil verdiepen, zal men ontdekken hoeveel hij ons ook nu nog te zeggen heeft.

Dat lijkt, met name voor liberalen die tot een herbezinning willen komen, van veel belang. Daarom heeft de redactie van *Liberaal Reveil* twee auteurs uitgenodigd anno 1976 over de huidige betekenis van Smith te schrijven.

De verwaarloosde veelzijdigheid van Adam Smith

In het artikel van Kastelein wordt terecht stel-

beeldvorming over de opvattingen van Smith, die in de hedendaagse discussies er te vaak toe leidt dat niet met Smith, maar met een karikatuur van Smith wordt gediscussieerd. Evenals Marx is Smith daarbij veelvuldig het slachtoffer van "would-be" volgelingen en politieke propagandisten, die zich dikwijls ten onrechte op hem beroepen.

Kastelein toont aan dat Smith - daarin trouwens gevolgd door Marx - trachtte een evenwicht te vinden tussen gedegen historische beschrijving en empirisch onderzoek en abstracte theorievorming. Hij verzet zich tegen de opvatting dat Smith geen oog gehad zou hebben voor andere dan economische motieven en wijst er op dat hij wel degelijk de betekenis van sociale bindingen, van irrationaliteit en van ethische motieven erkende. Smith was echter nuchter genoeg in te zien dat het eigenbelang een krachtige drijfveer voor het menselijk handelen is en dat men daarbij bij het construeren van een politieke en economische orde terdege rekening mee dient te houden. Hij geloofde bovendien dat dit ook geldt voor regeerders en overheden. Smith streefde naar een orde waarbij de drijfveer van het eigenbelang tot een zo goed mogelijk totaal resultaat voor allen zou leiden. Inmiddels hebben wij ervaren dat economische vrijheid niet altijd tot maatschappelijk optimale resultaten leidt en dat bijsturing noodzakelijk is. Van den Doel licht dit toe aan de hand van het "prilling genomen tegen de eenzijdige en grove soners-dilemma". Niettemin menen wij als liberalen dat het nog steeds een gezond uitgangspunt is te starten met zo vrij mogelijke individuen en te pogen hen aan te moedigen tot zelf te kiezen activiteiten, die zowel hen zelf als hun medeburgers ten goede komen. Wij menen ook dat elke machtsconcentratie zowel bij de overheid als daarbuiten, gevaren oproept en zo niet bestreden dan toch scherp gecontroleerd dient te worden.

De groei van de overheid en de overheidsbemoeiing in onze dagen roept een dubbel gevaar op. Aan de ene kant is er het gevaar van een volledig afhankelijke gemanipuleerde burgerij, waardoor de democratie wordt uitgehold en de individuele vrijheid verdwijnt. Aan de andere kant is er het gevaar dat de burgers overspannen verwachtingen van de resultaten van het overheidsoptreden gaan koesteren en de overheid hier niet aan kan voldoen.

Welzijn blijft een individuele beleving waar ook een totale overheid maar een beperkte invloed op kan hebben. Teleurstelling als de resultaten bij die verwachtingen achterblijven, veroorzaakt legitimiteitsverlies en lokt verzet uit. Dit leidt dan gemakkelijk tot onbestuurbaarheid zelfs waar dat minimaal noodzakelijk is. Wijze zelfbeperking is geboden, ook dat werd reeds door Smith ingezien.

De onzichtbare hand en de gevangene van het model

Niet in het minst dankzij de beschouwingen van generaties socialistische economen, zijn de meeste liberalen er langzamerhand achtergekomen dat het vrije-marktmodel, bestuurd door de "invisible hand" slechts een ideaal, of de belichting van slechts één aspect van de maatschappelijke werkelijkheid is. Wij hebben leren inzien dat die vrije markt voortdurend wordt verstoord door monopolistische tendenties en dat er ook niet-economische redenen kunnen zijn om de overheid regulerend en corrigerend te laten ingrijpen.

Het is verrassend dat nu juist een socialistisch econoom als Van der Doel ons ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de "Wealth of Nations" voorhoudt dat „the invisible hand” - zij het nu als democratische "linkerhand" - verdient in ere hersteld te worden. Mijns inziens denkt hij daarbij even eenzijdig als degenen die Adam Smith populariseerden en maakte hij evenals zij de vergissing model en werkelijkheid te verwarren.

Van den Doel is de meest bekende scherpzinnige Nederlandse vertolker van de gedachten van de "nieuwe politieke economie" 1). De economen en politicologen die zich tot deze richting rekenen, pogen politieke processen modelmatig te verklaren, waarbij zij uitgaan van een politiek marktmodel, met kiezers (vergelijkbaar met consumenten) politici en bureaucraten (vergelijkbaar met ondernemers). De kracht van deze modellenbouw vloeit voort uit de mogelijkheden tot quantificeren en het opstellen van elegante modellen, waardoor het mogelijk wordt de complexe politieke werkelijkheid drastisch te vereenvoudigen en zo doorzichtig en tot op zekere hoogte voorspelbaar te maken.

De zwakte ervan is dat dit er toe noodzaakt vooronderstellingen in te bouwen en aspecten

ten van die werkelijkheid te verwaarlozen in die mate dat men zich voortdurend dient af te vragen óf en in hoeverre men er in de werkelijkheid iets mee kan doen. Zij verklaren slechts één aspect van het politieke gedrag. Naast de economisch-politicologische benadering blijft dan ook de sociologisch-politicologische benadering noodzakelijk 2). Dan blijkt dat ook Van den Doels' onzichtbare democratische hand nogal eens tegengehouden wordt.

De vrije stemmenmarkt die Van den Doel veronderstelt is in de politieke parktijk een markt beheerst door grote oligopolistische organisaties (de politieke partijen). Die partijen werken ten dele op gescheiden markten, omdat sociale bindingen een aantal kiezers in feite verhinderen te kiezen na rationele afweging van offers en opbrengsten. Bovendien hebben de kiezers meestal een geringe kennis van die markt. Politieke reclame is dikwijls misleider dan economische en voor de consumenten (kiezers) minder controleerbaar. Het politieke product (beleid) is aan de andere kant voor de politici slechts ten dele beheersbaar. Van den Doel heeft er in zijn Nijmeegse oratie zelf op gewezen dat de huidige overheidsbureaucratie niet ten volle door politici wordt beheerst en of de door hem bepleite hervormingen daar wel toe zullen leiden,

mag worden betwijfeld 3). De "democratische aanvaarding van dwang" moge een uitweg uit het dilemma van de gevangene zijn, als deze te ver gaat zullen wij ons wel allen gevangen voelen en wordt onze afhankelijkheid van één gezagscentrum zo groot dat men zich af kan vragen of men dan niet beter van meerderheidstirannie kan spreken.

Mijns inziens maakt Van den Doel zich schuldig aan de terecht door de Leidse politicoloog Van Gunsteren becritiseerde "rational-central-rule-approach" 4). Noch de kiezer, noch de politicus is rationeel, alwetend en almachtig genoeg om zijn "invisible hand" te doen werken. Toch kunnen wij Van den Doels' raad ter harte nemen en ons opnieuw op de gedachte van de "invisible hand" bezinnen. Markt-achtige zelf-regulerende mechanismen, waarbij aan de betrokkenen zoveel mogelijk keuzevrijheid geboden wordt, verdienen warme liberale belangstelling, niet alleen in het economische-, maar ook in het sociale-, het culturele- en het politieke leven. Daarbij moeten wij ons echter eerder richten op decentralisatie dan op centralisatie en moet niet het opleggen van dwang (al dan niet "democratisch"), maar het vergroten van de individuele vrijheid voorop staan.

Noten :

- 1 Zie J. van den Doel, **Demokratie en welvaartstheorie**: Een inleiding in de nieuwe politieke economie, Alphen a/d Rijn 1975 en J. A. M. Klaver en J. G. Siccama, "Integratie van politicologie en economie" (in: *Acta Politica* 9 (1974), blz. 125-161).
- 2 Brian M. Barry, **Sociologists, Economists and Democracy**, London 1970.
- 3 J. van den Doel, **Ekonomie en Democratie in het staatsbestuur**, Deventer 1973.
- 4 Herman R. van Gunsteren, **The Quest for Control: A Critique of the Rational-central-rule Approach in Public Affairs**, London etc. 1976.

Naschrift bij het artikel van G. H. Scholten

J. van den Doel

Zowel de strekking van de nieuwe politieke economie als de bedoeling van mijn betoog in *Liberaal Reveil* zijn door Scholten enigszins misverstaan, wat ik vooral mijzelf aanreken. Daarom alsnog een nadere verduidelijking. Ten onrechte stelt Scholten dat de nieuwe politieke economie werkt met een "rational-central-rule-approach", d.w.z. met een benadering die uitgaat van een alwetende en holistische beslisser. In de modellen van de nieuwe politieke economie is de beslisser echter in de eerste plaats niet alwetend. De mogelijkheid, dat een beslisser weinig informatie heeft, wordt eveneens aan de orde gesteld, bijvoorbeeld in het boek van Downs. Ik postuleer slechts dat de voorkeursordering van de beslisser transitief is, d.w.z. dat de beslisser zijn voorkeuren in een vaste volgorde kan rangschikken. Evenmin wordt de beslisser in de modellen van de nieuwe politieke economie holistisch opgevat (zie hierover het boek van Allison, *Essence of decision*). Er zijn in die modellen miljoenen kiezers, duizenden ambtenaren en honderden politici, die allemaal verschillende doelstellingen kunnen nastreven.

Over de waarde van modellen wil ik graag op een andere plaats met Scholten van gedachten

wisselen. Modellen moeten natuurlijk altijd kritisch op hun vóóronderstellingen worden bekeken, maar naar mijn mening is het alternatief voor het werken met een model toch heel vaak "we rotzooien maar wat an", hetgeen ons van de regen in de drup brengt.

Ik geef Scholten graag toe dat het politieke marktgebeuren beheerst wordt door (politieke) oligopolies, die opereren op kunstmatig gesegmenteerde kiezersmarkten. In deelhoofdstuk V.3 van mijn boekje "Demokratie en welvaartstheorie" geef ik daarvan een niet mis te verstane beschrijving. Maar ook het **ekonomisch** marktgebeuren wordt overheerst door (ekonomische) oligopolies, die produktdifferentiatie toepassen. Als het gaat om het ekonomisch marktmechanisme blijven de liberalen echter desondanks streven naar een zo goed mogelijk herstel van de konkurrentie (bijvoorbeeld in de vorm van de zogenaamde "workable competition"). Maar als het gaat om het politieke (markt)mechanisme, geldt de norm van volledige konkurrentie ineens niet meer. Dan blijkt dat liberalen zich verzetten tegen een tweepartijstelsel en tegen bedrijfsdemokratie.

Het is deze dubbele liberale moraal, die ik aan de kaak heb willen stellen. Uit het artikel van Scholten begrijp ik, dat hij deze konklusie van de nieuwe politieke economie in elk geval ter harte neemt.

Provinciaals bekeken

Dr. L. Ginjaar

"Beleid moet primair staan. De organisatie is een middel ter verwezenlijking van beleidsdoelstellingen met min of meer ingrijpende reorganisaties (worden niet) automatisch de voorwaarden voor een ander - beter - beleid geschapen....."

J. Kooiman,
Regeringsbeleid als proces,
Acta Politica, Jaargang VI
afl. 4, p. 389.

De reeds gedurende vele jaren in discussie zijnde wenselijkheid van bestuurlijke reorganisatie vindt zijn oorzaak in een aantal ontwikkelingen.

In de eerste plaats moet gewezen worden op de gevolgen van maatschappelijke en ruimtelijke schaalvergroting, welke onvoldoende gevolgd is door bestuurlijke schaalvergroting. Als voorbeelden van daaruit ontstane knelpunten kunnen genoemd worden:

- de steeds groter wordende scheiding tussen wonen, werken, recreëren;
- het ordeningsbeleid van de ene gemeente heeft repercussies op het beleid van de andere gemeente;
- het draagvlak is vaak te klein geworden voor tal van voorzieningen, bijv. in de sectoren volksgezondheid, onderwijs, cultuur & recreatie.

In de tweede plaats moet gewezen worden op de taakverzwaring van de overheid, welke om een steeds grotere deskundigheid en daarmee gepaard gaande specialisatie vraagt.

In de afgelopen jaren werd met een tweetal oplossingen getracht de bovengenoemde moeilijkheden tegemoet te treden. Zo werden op grote schaal vrijwillige samenwerkingsvormen tussen gemeenten gevonden in de vorm van gemeenschappelijke regelingen. Aan deze

vorm kleven enkele grote bezwaren, zoals ondemocratisch bestuur, onoverzichtelijkheid van aard en omvang.

Een tweede mogelijkheid is de gewestvorming, waarbij in feite tussen gemeente en provincie een bestuurslaag wordt ingevoegd. Financiële mogelijkheden en de overdracht van gemeentelijke bevoegdheden vormen hier grote struikelblokken.

Daarnaast mag zeker niet onvermeld blijven, dat in de loop der jaren de wetgever steeds meer de verantwoordelijkheid voor het treffen van allerlei maatregelen aan zich trok, d.w.z. dat het beleid door de centrale overheid wordt bepaald, en slechts de uitvoering aan gemeenten overgelaten.

Na alle discussies die gedurende de laatste tien tot twintig jaar over de bestuurlijke organisatie waren gevoerd, publiceerden de Minister en de Staatssecretaris op 15 juli 1975 de voorlopige zienswijze van de regering met betrekking tot de bestuurlijke organisatie in een concept-Ontwerp van Wet reorganisatie binnenlands bestuur.

Tegen de opzet zoals vermeld in dit concept zijn een groot aantal bezwaren aangevoerd. In de eerste plaats geldt dit de gemeentelijke autonomie en de overdracht van gemeentetaken naar de provincie; van veel zijden is erop gewezen dat de voorgestelde herverdeling van het betreffende takenpakket zal leiden tot een uitholling van de gemeentelijke autonomie. Andere punten van kritiek betreffen het ontbreken van duidelijkheid ten aanzien van de decentralisatie van rijkstaken, het gebrek aan inzicht in de financiële consequenties van de voorgestelde reorganisatie, het ontbreken van een duidelijk uitgewerkte financiële regeling. Ook kan erop gewezen worden dat in het concept geen melding wordt gemaakt van een duidelijke visie op de positie van de gemeenten in het toekomstig bestuurlijk bestel, terwijl evenmin duidelijke richtlijnen aanwezig zijn met betrekking tot de gemeentelijke herindeling.

Opvallend in de kritieken en beschouwingen

is dat slechts weinig aandacht wordt besteed aan de consequenties van de gedachtengang zoals neergelegd in het concept-ontwerp voor het provinciale bestuur zelve, m.a.w. weinig of geen aandacht voor de wijze waarop de besturen van de nieuwe provincies de hen toegedachte taak moeten uitoefenen. Toch is dit aspect niet het minst belangrijke.

Nadat in het bestel van Thorbecke aan de provincies slechts een bescheiden taak was toebedeeld, zijn allengs meer en meer onderwerpen aan deze taak toegevoegd, met name na de Tweede Wereldoorlog kan men constateren dat van de zijde van de centrale overheid steeds meer elementen van plannend, coördinerend en uitvoerend bestuur aan de provincies zijn opgedragen. Met name geldt dit bijv. voor aspecten van milieuwetgeving en ruimtelijke ordening. De wettelijke bevoegdheden van het College van Bestuur van Gedeputeerde Staten zijn talrijk, zo kunnen zij verordeningen vaststellen, bijv. op het landschapsschoon, de woonschepen, de autokerkhoven. Provinciale Staten hebben het toezicht op alle Waterstaatswerken, water- en veenschappen en veenpolders; zij stellen reglementen op voor de waterschappen. In het kader van de Wet Administratieve Rechtspraak Openbaar Bestuur zijn zij belast met het adviseren ten aanzien van geschillen, en niet de minst belangrijke taak betreft het kiezen van leden van de Eerste Kamer.

Naast deze klassieke taken kunnen als nieuwe taken genoemd worden het vaststellen van streekplannen waarin de toekomstige ontwikkeling van het in het plan begrepen gebied in hoofdlijnen wordt aangegeven. Deze plannen vormen de basis voor het toetsingsbeleid door Gedeputeerde Staten van de gemeentelijke bestemmingsplannen. Zij stellen secundaire en tertiaire wegenplannen vast, zij stellen regionale plannen voor de verwerking van huishoudelijke afvalstoffen vast, alsmede zuiveringsplannen in het kader van de Wet Verontreiniging Oppervlaktewater.

Ook houden Provinciale Staten zich zeer intensief bezig met sociaal-culturele aspecten, alsmede recreatie, volksgezondheid en cultureel en maatschappelijk werk. Tenslotte dient ook genoemd te worden de

bemoeienis van Provinciale Staten met de gemeentelijke herindeling.

De vraag doet zich nu voor hoe de voorgestelde opzet in dit provinciaal bestuurlijke vlak zal uitwerken. In dit vlak is van belang dat in het begin van dit jaar een concept-indeling in een 24-tal nieuwe provincies is gepubliceerd.

Uitgangspunt voor deze indeling is het bestaan van grotere of kleinere verzorgingsgebieden. Geen of weinig aandacht wordt echter besteed aan een aantal andere elementen van de provinciale taak die eveneens van groot belang kunnen worden geacht voor het opzetten van een dergelijke nieuwe indeling.

Gewezen kan bijvoorbeeld worden op het toezicht op de waterschappen. Reeds nu is het zo dat een aantal waterschappen verdeeld zijn over meer dan één provincie. Bij het tot stand komen van 24 provincies zal dit in toenemende mate het geval zijn. Dit houdt in het ontstaan van interprovinciale regelingen dan wel het overhevelen - geheel of gedeeltelijk - van deze taak naar de centrale overheid.

Ook in het kader van de Wet Verontreiniging Oppervlaktewater zullen grote bestuurlijke moeilijkheden verwacht mogen worden. Vooral in die situaties waar waterschappen of zuiveringsschappen met het kwalitatieve waterbeheer zijn belast.

Mutatis mutandis geldt dit natuurlijk ook voor andere aspecten van de milieuwetgeving. Anders dan het verzorgingspatroon in de samenleving houdt milieuverontreiniging zich niet aan provinciale grenzen. Dit betekent dat wanneer 24 provincies worden gecreeërd, een grote mate van coördinatie van de uitvoering van de milieuwetgeving noodzakelijk is.

Nog sprekender zal dit naar voren komen op het gebied van de ruimtelijke ordening. Juist in het kader van de ontwikkeling die de ruimtelijke ordening thans doormaakt, en waarbij steeds meer nadruk wordt gelegd op de samenhang van de verschillende ontwikkelingen in de verschillende regio's, moet gevreesd worden dat bij 24 provincies niet tot een optimale opzet van deze ruimtelijke ontwikkeling op

provincie-niveau gekomen kan worden.

De bestuurlijke aspecten, verbonden aan recreatie, natuur- en landschapsbescherming, verkeer en vervoer, zoals deze thans bij de huidige provincies aanwezig zijn, zullen ongetwijfeld nadelige gevolgen ondervinden van het indelen van het land in een groter aantal nieuwe bestuurseenheden.

Samenvattend kan gesteld worden dat op een aantal gebieden van bestuurlijke provinciale zorg het bestaan van 24 provincies zal leiden tot de behoefte aan coördinatie op een hoger niveau. En nog verder gaande centralisatie van het bestuurlijk gebeuren zal hierdoor ongetwijfeld in de hand worden gewerkt.

Een ander element wat bij de bestuurlijke indeling een rol heeft gespeeld is de grootte van de nieuwe provincies naar bevolking. Dit leidt ertoe dat in bestuurlijk-geografisch opzicht ongelijkwaardige eenheden zullen ontstaan. De vraag doet zich dan voor of bij het formuleren van een nieuw takenpakket volstaan kan worden met een uniform takenpakket, of dit takenpakket in alle provincies op eenzelfde wijze tot uitvoering kan komen, of dat niet liever gezocht moet worden naar gedifferentieerde takenpakketten.

Een enkel voorbeeld moge dit verduidelijken. Vergelijken wij een provincie als Friesland - die in zijn nieuwe vorm vrijwel analoog zou zijn aan de huidige - en een nieuwe provincie als Zuid-Holland-Zuid - ongeveer overeenkomend met wat thans onder Rijnmond wordt verstaan -. De bevolkingsgrootte van deze beide provincies lopen niet ver uiteen, echter het oppervlak en de opbouw van de samenleving is totaal verschillend. De consequenties van dergelijke verschillen voor een efficiënte bestuursvorming zijn evident. Zo zal het duidelijk zijn dat de eisen die men dient te stellen aan, en de mogelijkheden die voorhanden zijn, bijv. voor het ambulance-vervoer, in beide provincies nogal sterk uiteenlopen. Kan men in de provincie Zuid-Holland-Zuid zich indenken dat een dergelijk aspect tot de provinciale taak kan behoren, het zou onjuist zijn om dit zonder meer ook in een provincie als Friesland te doen.

Uit het voorgaande kan afgeleid worden dat mijns inziens bij de indeling in nieuwe pro-

vincies de eisen van het minimum draagvlak van bestuurlijke organisatie over het hoofd zijn gezien.

Met betrekking tot het concept-Ontwerp van Wet hebben de provincies in het algemeen op ondubbelzinnige wijze blijk gegeven van hun mening dat teveel aspecten nog onvoldoende belicht zijn, dat nog onvoldoende inzicht bestaat in een herverdeling van het takenpakket, om reeds nu een definitief standpunt met betrekking tot de taak, omvang en het aantal provincies-nieuwe-stijl te kunnen geven. Eveneens heeft men ondubbelzinnig laten blijken dat er geen sprake was van een juiste uitvoering van het gestelde in artikel 2 van de provincie-wet, waarin bepaald wordt dat de provincies "gehoord" dienen te worden.

Helaas heeft de Minister van Binnenlandse Zaken niets gedaan om de onduidelijkheid op te heffen. Terecht heeft het Interprovinciaal Overleg inzake bestuurlijke organisatie zich dan ook recent opnieuw zeer kritisch uitgelaten over de verdere voorstellen inzake het aantal provincies. Zij wensen - gezien de vele onduidelijkheden en het ontbreken van een juist inzicht in de gehele problematiek - geacht te worden niet te zijn gehoord. Het gaat immers om een zeer complex probleem waarvan alle aspecten duidelijk belicht moeten worden, alvorens tot een definitief standpunt kan worden gekomen.

Ongetwijfeld bestaat er de neiging om na zoveel jarenlange discussie nu eens te komen tot concrete maatregelen. Het blijkt echter steeds weer dat dergelijke maatregelen pas dan uitgevoerd kunnen worden indien men precies op de hoogte is van de consequenties hiervan, en dat is men nu juist niet. Wij gaan dan hier maar stiltzweigend voorbij aan de vraag of behalve inzicht in bestuurlijke consequenties, niet evenzeer inzicht moet bestaan in de kosten van deze reusachtige operatie, zeker nu de financieel-economische toestand tot grote bezuinigingen noodt.

Op de buitengewone algemene ledenvergadering van de VVD op 24 november 1973 te

Breda gehouden, werd - naar aanleiding van het Liberaal Manifest - een stelling aangenomen over de bestuurlijke reorganisatie. In deze stelling werd de vierde bestuurslaag afgevoerd en werd uitgesproken dat de bestuurlijke indeling zich zou moeten beperken tot een lokale, een regionale en een nationale bestuurslaag. Tevens werd tot uitdrukking gebracht dat het totale takenpakket van de overheid over deze drie bestuurslagen zou moeten worden verdeeld en dat het voor „n goed functioneren van de tweede bestuurslaag noodzakelijk is tot een herindeling van de bestaande provincies te komen.

Met nadruk moet gewezen worden op het feit dat er sprake is van het **totale** takenpakket en dat geen aanwijzingen worden gegeven voor het aantal provincies dat zou moeten ontstaan. Het is evident dat in deze gedachtengang bij de uitwerking van de herverdeling van het takenpakket een evenwicht moet worden gezocht tussen enerzijds het bereiken van een zo doelmatig mogelijk bestuur en anderzijds het principe van het leggen van de bestuurlijke verantwoordelijkheid op het laagst mogelijke niveau.

De voorgestelde wijzigingen in het takenpakket leiden tot een grotere centralisatie, zonder dat de noodzaak altijd is aangetoond. Een duidelijke centralistische tendens is dus aanwezig.

Het ontbreken van een overbrengen van taken van de centrale overheid naar het nieuwe provinciale niveau versterkt nog eens deze centralistische tendens.

Dit heeft tot gevolg dat enerzijds de betrokkenheid van de burger bij het dagelijks bestuurlijk gebeuren minder zal zijn, anderzijds dat de centrale overheid steeds meer zal moeten gaan coördineren.

Overheveling van taken van de gemeente naar de provincie zal altijd tot verschraving van het gemeentelijk bestuur leiden. Grotere gemeenten zullen bij deze verschraving tevens mindere betrokkenheid van de burger ervaren. Hoe kleiner het provinciale bestuursgebied

zal zijn, des te meer zal het provinciale bestuur zich trachten bezig te houden met activiteiten op gemeentelijk niveau; naarmate het bestuursgebied groter is zal een provincie meer aan gemeenten kunnen en willen overlappen.

Grootte van provincies en takenpakket zijn wederkerig van elkaar afhankelijk tegen de achtergrond van geografische grootte en bevolkingsdichtheid. Het draagvlak van het provinciaal bestuur zal bepalend zijn voor het al of niet slagen van een bestuurlijke reorganisatie, waarbij als uitgangspunt decentralisatie een belangrijke rol speelt. Het zo dicht mogelijk laten van het bestuur bij de burger maakt dat met het overhevelen van gemeentelijke taken naar het provinciaal niveau, de grootst mogelijke voorzichtigheid moet worden betracht.

Is in het algemeen de voorgestelde reorganisatie niet in tegenspraak met de boven geciteerde stellingen, de uitwerking doet echter allerminst vermoeden dat deze in overeenstemming zal zijn met de in liberale kring levende gedachten.

Aanvaardend dat de besproken voorstellen positieve punten bevatten, en wellicht als basis voor een verdere ontwikkeling kunnen dienen, lijkt bij de praktische realisering de voorkeur te moeten worden gegeven aan een grote mate van geleidelijkheid. Dit zou bijv. kunnen gebeuren indien slechts volstaan zou worden met de splitsing van een enkele, daarvoor in aanmerking komende, provincie, aan gemeentelijke herindeling grote prioriteit toe te kennen, en allereerst over te gaan tot het overbrengen van die taken van de centrale overheid, die daarvoor bij uitstek in aanmerking komen, naar het provinciale niveau. Pas als voldoende ervaring is opgedaan, met name over de praktische realiseerbaarheid en niet uitsluitend over de filosofie welke aan een bestuurlijke reorganisatie ten grondslag moet liggen, kan een algehele reorganisatie met voldoende waarborgen omkleed worden.

Grondpolitiek in beweging

J. A. Weggemans

Begin december 1975 zijn door de regering twee reeds jarenlang aangekondigde wetsontwerpen over de grondpolitiek bij de Tweede Kamer ingediend. Het gaat om een regeling van een voorkeursrecht van gemeenten bij de verwerving van onroerend goed en om een wijziging van de onteigeningswet (waardebepaling van de grond volgens de zgn. „gebruikswaarde“). Over beide wetsontwerpen is nogal wat discussie ontstaan bij het CDA en bij de Partij van de Arbeid.

Het CDA heeft een brochure getiteld „Grondeigendom en grondbeheer“ het licht doen zien (oktober 1975). Voordien was in een themanummer van het kaderblad van de PvdA „Roos in de vuist“ van 4 juni 1975 uitvoerig aandacht geschonken aan de grondpolitiek in breder verband. Door beide publikaties is een discussie over grondpolitiek ontstaan tussen vertegenwoordigers van deze politieke stromingen, waaraan door liberalen niet is meegegaan.

Deze discussie is daarom vooral van belang omdat bij een aantal woordvoerders in socialistische kring begrip groeit voor bezwaren van CDA-zijde, met name van Prof. mr. P. de Haan, tegen de gebruikswaarde. Tegelijkertijd realiseren beide stromingen zich dat op wat langere termijn nog een groot aantal problemen opgelost moeten worden, waarvoor nog de nodige studie vereist zal zijn.

Groene front

Een andere partij bij de strijd om de grondpolitiek is het zogenaamde „Groene Front“, dat zich hevig verzet tegen beide wetsontwerpen. Een van hun voormannen, de heer Kolfsochten sprak in dat verband over „het schieten met een kanon op een mug.“

Deze uitspraak zou naar mijn mening niet helemaal ongerechtvaardigd zijn indien men uitsluitend zou kijken naar bestemmingsplannen aan de periferie van de bestaande bebouwing, als gevolg waarvan het gebruik - als

agrarische grond - veelal zal veranderen. Echter het aspect dat de wetsontwerpen, ook voor de **bestaande bebouwing** van belang zijn (denk aan de stadsvernieuwing) wordt door het groene front niet aangestipt. Door stadsvernieuwingmaatregelen zal mogelijk een verlaging van de woningdichtheid optreden in de laat 19e eeuwse en begin 20e eeuwse woongebieden en dat heeft consequenties voor de omvang van de bestemmingsplannen aan de periferie.

Tenslotte is het laatste woord nog niet gezegd over de structurele financiële problemen waarmee jonge landbouwers in puur agrarische gebieden te maken krijgen, als zij een bedrijf willen overnemen en vergroten, en daarnaast moeten investeren in gebouwen en machines e.d.

Cijfers

Het lijkt zinvol eerst iets te zeggen over de kwantitatieve betekenis van het probleem. Nederland telt ongeveer 2,5 miljoen hectare cultuurgrond (landbouwgrond). Over de jaarlijkse verandering van het bodemgebruik kan het volgende worden gezegd voor het jaar 1973 (statistisch zakboek CBS 1974).

In gebruik genomen voor:

— woningen, scholen, kerken e.d.	3.512 ha
— industrie en handel	1.181 ha
— recreatiedoeleinden	1.782 ha
— verkeersdoeleinden	2.794 ha
	—
	9.268 ha

In het blad „De Landeigenaar“ van februari 1976 staan prijzen van door gemeentelijke grondbedrijven aangekochte ruwe bouwgrond vermeld voor de jaren 1966 t/m 1971. In die periode stijgt de prijs per hectare voor ruwe bouwgrond van f 50.000,— naar f 60.000,— hetgeen bij verdisconteren van de inflatie een vrijwel constant prijspeil betekent, zoniet een lichte prijsdaling. De voorraad bouwgrond van gemeentelijke grondbedrijven over 1972 bedroeg:

— ruwe bouwgrond	40.000 ha
— bouwrijpe grond	35.500 ha
— bouwterrein	7.700 ha

en de afzet van bouwgrond door de gemeentelijke grondbedrijven door verkoop uitgifte en erfpacht en uitneming door gemeenten be droeg volgens „De Landeigenaar” voor 1971: 5.733 ha, waarvan 1.586 ha voor woningbouw. Dat is 7% van de in 1971 beschikbare grond. De konklusie kan zijn dat gemeenten in het algemeen beschikken over vrij omvangrijke werkvoorraden grond, die zij door een vooruitziedend grondbeleid tijdig hebben verworven.

Prijsvorming woningen

Een ander belangrijk aspect is de prijsvorming van een nieuw te bouwen woning. Het CDA-rapport „Grondeigendom en Grondbeheer” geeft op blz. 29/30 een interessant rekenvoorbeeld dat de invloed van de prijs van nieuwe bouwgronden sterk relativeert. Indien als gevolg van invoering van de gebruikswaarde de ruwe bouwgrond bijvoorbeeld niet meer f 4,— per m² kost, doch een agrarische waarde van f 2,— per m² wordt betaald, scheelt dit voor een woning (kavels van 200 m²) f 800,— bij een verondersteld aandeel van uitgegeven grond van 50%. (De overige 50% van de grond is bijv. nodig voor wegen, parken e.d.).

Indien de kosten van het bouwterrein op f 80,— per m² worden gesteld, is dit een verschil van 10% van de prijs van het bouwterrein.

Bij een bouwterreinprijs van f 16.000,— (200 m²) en totale kosten van nieuwbouwwoning en de grond van f 86.000,— is de besparing bij rigoreuze doorvoering van de gebruikswaarde circa 1,8% van de totale kosten. In hetzelfde rekenvoorbeeld wordt aangegeven dat een projektontwikkelaar die vroegtijdig landbouwgrond heeft gekocht tegen het dubbele van de prijs van ruwe bouwgrond, d.w.z. tegen het viervoudige van de agrarische prijs door een gecoördineerde exploitatie - met verder exact dezelfde omstandigheden als bij een minder gecoördineerde exploitatie - rentevoordelen kan opleveren die f 10,— tot f 15,— per m² kunnen bedragen.

Dat kan ruimschoots opwegen tegen de betaalde hogere prijs in het verleden. Bouwmaatschappijen of ontwikkelaars - zo stelt het CDA-rapport - zijn gaarne bereid meer te betalen teneinde:

- hun aandeel op de bouwmarkt te verzekeren;
- het bouwproces naar eigen goeddunken te kunnen organiseren;
- de prijszetting van het eindprodukt te kunnen bepalen.

Tot zover enkele nuchtere getallen, die duidelijk maken dat de miljoenenbesparingen die volgens socialistische demagogie mogelijk zijn, beslist uit de lucht gegrepen zijn.

Zeker als dit wordt afgewogen tegen de voorraden grond die de gemeenten vaak nog bezitten en tegen de omstandigheid dat de groei van de bevolking tot stilstand lijkt te komen. Als het om enorme besparingen gaat, komen de beide ingediende wetsontwerpen in feite 20 jaar te laat, alhoewel men als gevolg van de voortgaande gezinsverdunding, hogere wooneisen en stadsvernieuingsmaatregelen een verdere groei van de behoefte aan bouwgronden kan verwachten.

Oude woningbestand

Het is goed ook enkele cijfers te geven in relatie tot stadsvernieuingsgebieden. De woningvoorraad van Nederland bedroeg per 31 december 1974 4,3 mln. woningen bij een aantal inwoners van 13,6 mln. Eind 1940 bedroeg de woningvoorraad 2,15 mln. bij een bevolkingsomvang van 8,9 mln. mensen. Voor 1930 waren de cijfers respectievelijk 1,82 mln. en 7,9 mln.

In het kader van de stadsvernieuwing mag men er gevoelig vanuit gaan dat het overgrote deel van de woningen die na 1930 zijn gebouwd, verbeterd zullen kunnen en moeten worden.

Van het woningbezit dat gebouwd is vóór 1930 zullen grote delen gesloopt moeten worden en vervangende nieuwbouw tegen betaalbare prijzen nodig zijn.

De zojuist verstrekte cijfers gaan vooral van betekenis worden indien ze afgezet worden tegen de woningdichtheid en het grondoppervlak van enkele binnensteden en stadscentra. In deel 2 van de Derde Nota over de Ruimtelijke Ordening, de verstedelijkingsnota (Kamerstuk 13754, zitting 1975-1976 van 11 februari 1976) wordt op blz. 55 het volgende gesteld: „In het stadscentrum is de woningdichtheid laag (20 à 30 woningen per ha), in de wijken

daaromheen kan ze oplopen tot meer dan 150 woningen per ha zgn. zuiver woongebied *), (hoewel die afneemt door een verlies van woningen) om vervolgens geleidelijk af te nemen naar de rand van de stad (30 à 50 woningen per ha) en de suburbane kernen (15 à 30 woningen per ha)".

*) zuiver woongebied = stedelijk gebied van max. 4 ha waarin naast het wonen alleen activiteiten plaatsvinden die direkt op de woning en het wonen zijn betrokken (tuin, parkeerplaats). Scholen, winkels en doorgaande wegen behoren hier niet toe.

In de verstedelijkingsnota worden op blz. 76 (tabel 16) voorts grondoppervlakten genoemd van centrumgebieden en binnensteden van een aantal Nederlandse steden te weten:

Centrumgebied:

Haarlem	135 ha
Nijmegen	100 ha
Eindhoven	135 ha
Hilversum	110 ha
Groningen	200 ha
Tilburg	80 ha

Binnenstad:

Amsterdam	560 ha
Rotterdam	525 ha
Utrecht	160 ha

De oppervlakten van de oude woongebieden om de centra en binnensteden zijn een veelvoud van deze oppervlakten.

Juist daarom traden de hoge woningdichtheden op. Dat geeft in combinatie met andere genoemde cijfers een indicatie van de aantallen woningen waar het voorsnog om gaat bij de stadsvernieuwing.

De inhoud van de wetsontwerpen

Het is thans zaak om in te gaan op beide wetsontwerpen. Allereerst de wijziging van de Onteigeningswet (Kamerstuk 13714, zitting 1975/1976) die beoogt dat de waarde van de grond voortaan zal zijn de waarde die de grond door het huidige gebruik heeft (de zgn. „utilitaire verkeerswaarde") en niet de werkelijke waarde d.w.z. de verkoopwaarde in het vrije verkeer.

Daartoe dient het huidige art. 40 van de Ont-

eigeningswet vervangen te worden en vervalten de artikelen 40a, 135 2de lid en 153. Voorts geldt een overgangsregeling die kennelijk een geleidelijke afbouw van het verschil tussen gebruikswaarde en de werkelijke waarde beoogt.

Het nieuwe artikel 40 levert een groot arsenaal uitzonderingsclausules, die niet alle even duidelijk zijn en die grotendeels ten gunste van de landbouwers zullen werken. Voor de stedelijke gebieden is een formulering gevonden die vrijwel analoog is aan die voor gebouwd onroerend goed. Het vierde lid van het voorgestelde artikel 40 luidt als volgt:

— „Bij de waardering van gebouwd onroerend goed wordt mede rekening gehouden met het gebruik dat daarvan kan worden gemaakt, mits dit gelet op de omstandigheden ter plaatse aannemelijk is en het gebouw daarvoor niet geheel of nagenoeg geheel zou moeten worden afgebroken.. In geval de waarde van het gebouw en de bijbehorende grond minder bedraagt dan de waarde van de grond indien daarop een nieuwe opstal van overeenkomstige aard en omvang zou kunnen worden gesticht, wordt deze laatste waarde vergoed".

Het achtste lid luidt als volgt:

— „Bij de waardering van onroerend goed wordt geen acht geslagen op de invloed welke dit heeft ondergaan van werken van overheidswegen uitgevoerd gedurende een tijdvak van drie jaren voorafgaande aan de in het elfde lid bedoelde dag". (d.w.z. de dag waarop het onteigeningsvonnis wordt uitgesproken).

Ik betwijfel of bij de formuleringen diep is nagedacht over de consequenties voor stadsvernieuwinggebieden.

Het vierde lid zou kunnen impliceren dat gemeenten voortaan meer moeten gaan betalen voor de aankoop van oude woningen dan zij thans doen bij verwerving naar minnelijke schikking. Dat zou leiden tot een groot aantal onteigeningen waarbij men moet bedenken dat het woningbezit in de oude wijken waar van oudsher sprake is van particulier bezit, qua eigendom enorm versnipperd is. Bij 1 ha zuiver woongebied met 100 woningen heeft men al gauw met 30 verschillende eigenaren te doen. Bij dit alles komt dat er in wesen tenminste twee verschillende woningmarkten zijn, namelijk een markt voor verhuurd

bezit en een markt voor eigenaren-bewoners. De eerst genoemde markt wordt gedrukt door relatief lage huren en hoge lasten (indien onderhoud wordt gepleegd); de tweede markt door stijgende prijzen als gevolg van de dure alternatieven: nieuwe huurwoningen.

Kritiek op gebruikswaarde

Ook Prof. mr. P. de Haan signaleert mogelijke problemen bij de stedelijke grond. Hij beperkt zich verder in een artikel in het Nederlandse Juristenblad van 3 januari 1976 echter vooral tot de agrarische grond. De Haan wijdt veel aandacht aan wat hij noemt de „negatieve ontwikkelingsschade” d.w.z. de schade die een bedrijf lijdt op het moment van onteigening als gevolg van het feit dat het zich de laatste jaren onder druk van de verstedelijking en in afwachting van de onteigening niet heeft kunnen ontwikkelen. Bij voorbeeld omdat geen grond voor uitbreiding te koop was en investeringen werden uitgesteld.

De Haan stelt verder dat het wetsontwerp vlucht in allerlei ficties die nergens op gebaseerd zijn: „Maar beter dan in een denkbare waarde kunnen wij - zoals het huidige artikel 40 ons ook voorhoudt - ons uitgangspunt kiezen in de werkelijke waarde”. De Haan heeft een tussenvorm tussen gebruikswaarde en verkeerswaarde ontwikkeld nl. de „exploitatiewaarde” in CDA-kring „het ei van de Haan” genoemd. In zijn artikel in het Nederlandse Juristenblad stelt hij:

„Met exploitatiewaarde heb ik op het oog de door de rechter naar redelijkheid te bepalen waarde, waarbij hij speculatie buiten beschouwing moet laten en verder zodanig acht slaat op de waarde-verhogende invloed en kosten van overheidsinvesteringen als bij voor zulk een redelijke waardebepaling zal vermenen te behoren. Voor dit laatste zijn reeds twee aanknopingspunten in de jurisprudentie van de Hoge Raad te vinden, zowel wat de eliminatie van de waarde-verhogende invloed als wat het in rekening brengen van de kosten van overheidsinvesteringen betreft”.

De Haan betwijfelt de **juridische** noodzaak om artikel 40 van de Onteigeningswet te wijzigen gezien de in de loop der tijden zorgvuldig opgebouwde onteigenings-jurisprudentie, doch **politiek** gezien acht hij het wel nodig in ver-

band met de huidige politieke constellatie. Het probleem van De Haan is dat zijn gedachte over de „exploitatiewaarde” niet door een simpele amendering van het wetsontwerp kan worden gerealiseerd. Wel zou d.m.v. amendering het begrip „negatieve ontwikkelingschade” in het wetsontwerp kunnen worden opgenomen.

In het CDA-rapport „Grondeigendom en grondbeheer” worden vier argumenten aangevoerd tegen de invoering van de gebruikswaarde:

- a. **rechtsongelijkheid** in vergelijking met degenen die aan een particuliere bouw- of ontwikkelingsmaatschappij mogen verkopen en die wel de werkelijke waarde ontvangen;
- b. **rechtsonzekerheid** omtrent het bestaande gebruik in afwachting van de nieuwe bestemming, waardoor het niet mogelijk is de gebruikswaarde en het daaruit resulterende inkomen door investeringen op peil te houden;
- c. **onbillijkheid**, doordat de gemeenschap de onteigende eerst alle risico's van daling van gebruikswaarde en -inkomen als gevolg van wettelijke maatregelen en autonome stedelijke ontwikkelingen laat dragen en hem vervolgens op die basis gaat onteigenen;
- d. **ondoelmatigheid**, omdat de onteigening van landbouwgronden bij boeren impopulair zal worden, waardoor ons land zijn unieke positie van relatief gemakkelijke grondverwerving voor niet-agrarische doeleinden gaat verliezen en in plaats daarvan eindeloze procedures over onteigening en voorkeursrecht beide tegemoet kan zien.

In „Roos in de Vuist” nr. 10 (september 1975) gaat PvdA-kamerlid Kombrink in op deze punten. De eerste twee punten kunnen zijns inziens worden ondervangen door invoering van een ruim toepasbaar voorkeursrecht d.w.z. door tijdige verwerving van zoveel mogelijk grond door de gemeente. Over het derde punt valt te praten d.m.v. clausules die deze onbillijkheid opheffen. Het laatste punt vindt Kombrink minder belangrijk: „De commissie weigert kennelijk dat af te wegen tegen het nadeel dat de gemeenschap te veel moet betalen”.

In tegenstelling tot Kombrink wordt de door het CDA-geuite kritiek - voor een belangrijk deel - onderschreven door de heer C. M. van

den Hoff, een op dit terrein invloedrijk socialist. In een artikel in het blad van de Nationale Woningraad van 16 februari 1976 wijst hij op de rechtsongelijkheid tuss enhen die aan de gemeente verkopen en hen die aan anderen verkopen.

Hij verwacht dat de weerstand tegen onteigeningen zeer zal toenemen:

„Zo zeer zelfs dat de onteigening zoals in vele landen om ons heen, gevaar loopt ernstig in diskrediet te raken. Verwacht mag dan worden dat het bezwaar maken tegen bestemmings- en onteigeningsplannen met alle kwalijke gevolgen van dien voor de uitvoering, sterk zal toenemen”.

Van den Hoff verwacht dat de gemeenten op een gegeven moment meer zullen gaan betalen dan zij volgens het wetsontwerp zouden moeten doen, om tijdsverlies te voorkomen. Ook hij wijst op de beperkte invloed van de gebruikswaarde op de stichtingskosten van woningen.

Ik kan mij, vooral ook na lezing van artikelen van deskundigen op het gebied van de prijsbepaling bij onteigening (zie o.a. Grondjournaal, 12 januari 1976: Gebruikswaarde overbodig gezien rechtsgang, ing. J. Tolner en Grondjournaal, 26 januari 1976: Gebruikswaarde niet alleen maar ongunstig, ing. J. Tolner) niet aan de indruk onttrekken dat van PvdA-zijde domweg sprake is van gebrek aan feitelijke kennis van zaken die spelen t.a.v. het onteigeningsrecht. Dit gaat dan ten koste van grondpolitieke overeenstemming tussen de socialisten en het CDA, zoals zowel in het vermelde artikel van van den Hoff als in een debat tussen PvdA-kamerlid Voortman en prof. De Haan in het tijdschrift „Grondjournaal” (27 oktober en 24 november 1975) tot uiting komt.

Tot slot van dit onderdeel van dit artikel zou ik mijn eigen conclusies willen formuleren. Het is naar mijn mening te verwachten dat de invoering van de gebruikswaarde door de vele uitzonderingen en mogelijk ook door de jurisprudentie die daardoor zal ontstaan tot zeer geringe financiële besparingen voor de gemeenten zal leiden. Dat zal zeker het geval zijn indien de „onbillijkheden” waarop het CDA doelt, en waarvoor de heer Kombrink blijkens zijn artikel in „Roos in de Vuist” begrip toont, worden weggenomen. In dat geval zou het begrip „negatieve ontwikkelingschade” van de Haan in art. 40

van de Onteigeningswet (d.w.z. in het wetsontwerp) moeten worden ingebouwd. Thans voorziet het wetsontwerp nog niet in deze billijkheid. De gedachte van de „exploitatiewaarde” heeft echter vele voordelen. Ten eerste wordt ongeveer hetzelfde doel bereikt als de opstellers van het wetsontwerp met hun ontwerp beogen en kan de jurisprudentie ontstaan in het verlengde van de jurisprudentie die in de loop der tijden is ontstaan rond het huidige artikel 40 van de Onteigeningswet. Toch zal „speculatie” kunnen worden bestreden met de Onteigeningswet en met een verbetering van de in de artikelen 42 en 43 van de Wet Ruimtelijke Ordening beschreven „Exploitatieverordening”, die doorberekening van voorzieningen van openbaar nut in de bouwterreinprijzen mogelijk maakt.

Het begrip „speculatie” verdient een nadere beschouwing. Het kan omschreven worden als: handelen onder invloed van kansberekening en daarbij groter of kleiner risico nemen. Het optreden van bouwmaatschappijen die tegen relatief zeer hoge prijs grond kopen van een landbouwer, en vervolgens de grond op efficiënte wijze bouwrijp maken, waardoor na betaling van een evenredig aandeel van de kosten van bouwrijp maken en de omslagkosten (o.a. bovenwijkse voorzieningen) bouwterrein kan worden geleverd aan particulieren tegen een prijs die concurrerend is t.o.v. die bij gemeentelijke exploitatie zou ik geen speculatie willen noemen.

Nergens in enigerlei wet is vastgelegd dat alleen de overheid gronden bouwrijp zou moeten maken. Een tweetal duistere aspecten van het gemeentelijk grondbeleid komt bij particuliere exploitatie echter naar boven drijven, nl. de prijsdiscriminatie tussen grond voor woningwoningen en grond voor particuliere bouw als gevolg van grondkostennormen van het rijk voor woningwetbouw, en de neiging van sommige gemeenten om wat al te veel „bovenwijkse voorzieningen” door te berekenen aan de kopers van bouwgrond.

Het is echter naar mijn mening in toenemende mate gewenst dat de gemeentelijke overheid gronden in bestemmingsplannen zelf in exploitatie brengt, zoals meestal ook al (of beter: nog wel) het geval is. Indien bouwmaatschappijen elkaar naar het leven staan op een grondmarkt van ruwe bouwgrond, doen zij dat omdat deze grondmarkt een voorpor-

taal is naar een woningbouwmarkt. Daar het juridisch gecompliceerd is om een bouwmaatschappij die op die manier ruwe bouwgrond heeft verworven te ontegenen zolang de bouwmaatschappij het plan uitvoert zoals het bestemmingsplan dat eist, zit de gemeente min of meer vast aan de bouwmaatschappij. In ruil voor de overdracht van de grond die de gemeente nodig heeft voor openbare voorzieningen (wegen, groen e.d.) en voor bijzondere bebouwing (bv. scholen, kerken e.d.) zal de bouwmaatschappij graag huizen willen bouwen in het resterende deel van het bestemmingsplan. Beide partijen zijn niet gebaat bij tijdverlies dat zal optreden bij ontegeningsprocedures en tenderen naar overeenstemming. De bouwmaatschappij zal geen concurrentie ondervinden, want die is in de fase van de grondaankopen reeds verslagen. De woningzoekenden in de betreffende regio hebben ook weinig keus gegeven de schaarste aan bouwterreinen, en zij zijn de dupe van een monopoliepositie van een bouwmaatschappij.

Tegen deze achtergrond begrijp ik niet waarom van VVD-zijde, bij monde van Tweede Kamerlid Tuijnman in „Grondjournaal” van 8 december 1975 zo luchthartig over het begrip „speculatie” wordt heengelopen: „Het grote risico voor de speculant is dat hij niet alleen zal moeten afwachten of de grond een bestemmingsverandering zal krijgen, maar vooral ook wanneer. Bij hoge rentestand en de lage grondrente bij een voorlopig voortgezet agrarisch gebruik, is de kans op groot renteverlies allesbehalve gering”.

Het lijkt me goed dit vraagstuk in wat breder verband dan het agrarische te gaan zien. Men mag toch niet van de gemeenten gaan verwachten dat zij - zo zij daarvoor al de financiële middelen hebben - d.m.v. een zogenaamde „vooruitziende grondpolitiek” steeds zo ver vooruitlopen op de werkelijke behoefte aan grond die zij hebben, dat men deze bouwmaatschappijen vóór blijft. Immers dan zou de gemeente zelf speculeren en de kans lopen op renteverliezen die fors kunnen oplopen. Renteverliezen die voor de bouwmaatschappij bovendien fiscaal aftrekbaar zijn. De bijbehorende compensatie in de vorm van winst op bouwactiviteiten valt haar echter niet toe. Erger nog: de renteverliezen worden expliciet doorberekend aan de koper van particuliere woningen.

Overigens is ook uit politieke overwegingen een wat ruimere benadering van de grondpolitiek dan vanuit het agrarische gezichtspunt zeer aanbevelenswaardig. Immers de VVD heeft geen enkele invloed op de discussies die thans over de grondpolitiek plaatsvinden. Het is logischerwijs te verwachten dat, gezien het geringe aandeel van de landbouwers in de beroepsbevolking (en dus ook in het electoraat) de „stedelijke benadering” van grondpolitiek in toenemende mate aan invloed zal winnen, hetgeen in de standpuntbepaling van het CDA duidelijk naar voren komt. Ik zie daarom de publikatie van een studie van de Teldersstichting over grondpolitiek met bijzondere aandacht tegemoet.

Voorkeursrecht

Naast het wetsontwerp dat de gebruikswaarde beoogt in te voeren is een wetsontwerp voorkeursrecht gemeenten bij verwerving van onroerend goed ingediend. (Kamerstuk 13713, zitting 1975-1976). Volgens dit wetsontwerp kan een gemeenteraad gronden aanwijzen die onder het voorkeursrecht vallen. Deze gronden moeten vallen onder een **structuurplan** dat bepaalde **bestemmingen** aangeeft, of in een **bestemmingsplan**. Gaat het om een structuurplan, dan moet de aanwijzing van de gronden worden goedgekeurd door G.S.; de werkingsduur is dan twee jaar met de mogelijkheid van verlenging met één jaar, onder goedkeuring van G.S.

Bij de aanwijzing van gronden in een bestemmingsplan voor toepassing van het voorkeursrecht gaat het om door de **gemeenteraad** vastgestelde bestemmingsplannen. Verder kunnen gedurende de eerste 7 maanden na de ter visie legging in **ontwerp** van een structuur- of bestemmingsplan B & W het voorkeursrecht doen gelden voor bepaalde gronden. Voor die gronden in het ontwerp namelijk, die zij hebben opgenomen in een voorstel aan de raad tot het nemen van een „aanwijzingsbesluit”.

Voor een aanwijzing door de gemeenteraad en voor een daartoe strekkend voorstel van B & W, komen slechts in aanmerking gronden met een niet-agrarische, van hun feitelijke gebruikstoestand afwijkende bestemming. Zodra tijdstermijnen zijn overschreden of de afwijkende bestemming is veranderd in een be-

stemming die met het plan overeenstemt, vervalt de aanwijzing voor toepassing van het voorkeursrecht. Het voorkeursrecht houdt in, dat de eigenaar een voorgenomen overdracht van de bewuste grond moet aanmelden bij de gemeente. Indien de gemeente dat wenst, moet met haar worden onderhandeld over de verkoop aan haar en over de prijs. Volgens de Memorie van Toelichting zal, indien het tot een prijsbepaling aan de hand van taxatie van deskundigen en eventueel een rechterlijke uitspraak komt, de waarderingsmaatstaf gekoppeld worden aan art. 40 van de Ontheemingswet (gebruikswaarde, artikel 13 van het wetsontwerp). Juist deze mogelijkheid tot koppeling van het voorkeursrecht aan de gebruikswaarde heeft er toe bijgedragen dat het wetsontwerp inzake de gebruikswaarde zo sterk de aandacht heeft getrokken van critici. Volgens het wetsontwerp zullen bepaalde overdrachten niet onder het voorkeursrecht vallen, zoals die welke voortvloeien uit transacties met familieleden of publiekrechtelijke lichamen, uit boedelscheidingen of uiterste wilsbeschikkingen en uit publieke verkopen ingevolge de wet, rechterlijk bevel of bij wege van executie.

Zoals zojuist reeds werd opgemerkt heeft vooral de koppeling van de gebruikswaarde aan het voorkeursrecht de aandacht getrokken van de critici. Met name De Haan gaat in het genoemde artikel in het Nederlandse Juristenblad van 3 januari jl. krachtig tekeer tegen deze koppeling. Hij vindt dat het voorkeursrecht gebaseerd moet zijn op „het algemeen belang in combinatie met het feit dat hij (de eigenaar J. W.) daardoor geen schade lijdt; men vergelijk de rechtspraak inzake hinder in het algemeen belang en het dienaangaande voorgestelde artikel 5.1.2. Ontwerp nieuw B.W.". Vervolgens stelt De Haan dat het wetsontwerp „ernstige schade" toebrengt aan de verkoper:

„Dit door de combinatie met de gebruikswaarderegeling, die in de art. 13, 16 en 19 van het voorkeursrechtontwerp zodanig is uitgewerkt dat wel de deskundigen en de rechtbank bij de prijsvaststelling aan die regeling gebonden zijn, maar niet de gemeente en G.S., laat staan derden-kopers die, als de gemeente van koop afziet, mogen betalen wat zij willen. Het voorkeursrecht verliest hiermee op voorhand zijn rechtvaardigheidsgrond en zal als onrecht worden ervaren".

Het gevolg zal, volgens De Haan, zijn dat praktisch iedere verkoper zal trachten een dergelijk voorkeursrecht tijdig te ontgaan. Hij somt vervolgens een aantal mogelijkheden op om het voorkeursrecht te ontgaan, en stelt:

„Het gevolg van dit alles zal zijn dat praktisch het hele aanbod van grond die een andere bestemming krijgt, zich in plaats van op de gemeente, zal richten op projektontwikkelaars e.d. Ook een vooraanstaand grondspecialist in de PvdA, zoals de directeur van de Nationale Woningraad, mr. C. M. van den Hoff, voorspelt een **gouden tijd voor projektontwikkelaars**, wanneer de plannen van de progressieven omtrent de gebruikswaarde doorgang vinden. In feite zijn zij het, die een voorrangspositie krijgen en is er bij de huidige schaarste aan werkgelegenheid in de bouw geen twijfel mogelijk, dat zij deze zullen benutten".

Afgezien van de koppeling aan de gebruikswaarde kan De Haan zich met het wetsontwerp wel verenigen.

Van den Hoff herinnert in zijn artikel in de „Woningraad" van 16 februari aan de aankondiging in de Oriënteringsnota ruimtelijke ordening van beide grondpolitieke wetsontwerpen als „maatregelen gericht op de vergroting van de slagvaardigheid van het ruimtelijk beleid". Hij vreest echter voor het tegendeel. Hij bepleit - in dezelfde geest als De Haan - niet te onteigenen tegen gebruikswaarde, met één uitzondering nl. voor stadsvernieuwingsgebieden ten einde te voorkomen dat het toekomstige rendement van hotels of kantoren betaald zou moeten worden in gebieden waar voor dergelijke bestemmingen bijv. 19e eeuwse woningbouw moet worden gesloopt. De teneur van zijn artikel is overigens vooral de vrees dat door politieke tegenstellingen tussen het CDA en de PvdA slechte wetsontwerpen zullen worden aangenomen in het parlement: „Zo moet men aan de hand van het voorgaande wel concluderen dat overheid en burger in deze ontwerpen allebei tekort komen, en daarmee is feitelijk dit kabinetcompromis veroordeeld". Dit is een harde conclusie die volgt op een aantal - hier niet alle aangehaalde - kritiekpunten op beide wetsontwerpen. Alvorens het door v. d. Hoff geschetste compromis voor de korte en langere termijn weer te geven is het aardig nog één citaat aan te halen; dat is gewijd aan de houding van de Partij van de Arbeid:

„Het heeft er alle schijn van dat de politieke trauma's rond de val van het kabinet-Cals en de verdere ontwikkelingen het denken in het progressieve kamp over grondbeleid hebben bevroren in het stadium waarin men in 1966 verkeerde”.

Van den Hoff bepleit amendering van beide wetsontwerpen met als doel:

1. ont koppeling van de uitoefening van het voorkeursrecht van bestemmingsveranderingen, m.a.w. een algemene werking;
2. toekenning aan het voorkeursrecht ook aan rijk en provincie i.p.v. alleen de gemeente;
3. de verbetering van de rechtsbeschermingsregeling bij de uitoefening van voorkeursrechten, waarmee o.a. wordt bedoeld op een koopplicht die in bepaalde situaties gerechtvaardigd kan zijn;
4. de reeds vermelde stellingname m.b.t. de gebruikswaarde: uiteenlopend tegen utilitaire verkeerswaarde uitsluitend in stadsvernieuwingsgebieden.

Over deze punten moeten CDA en PvdA het waarschijnlijk eens kunnen worden, aangezien alle punten voor komen in de CDA-brochure.

Voor de langere termijn zal volgens van den Hoff gestudeerd moeten worden op een viertal andere punten:

5. fiscale maatregelen teneinde onevenredig voordeel bij ruimtegebrek en -verandering te pareren;
6. mogelijkheden om de onroerendgoedbelasting en baatheffing te ontwikkelen tot een arsenaal van indirecte middelen van grondbeleid als tegenhangers van vernieuwingen en subsidies;
7. het erfpachtstelsel als algemene vorm van gronduitgifte door de overheid en de aard van de belangen- en rechtsbescherming die dan nodig zijn;
8. uitbreiding van bijzondere onteigeningsgronden en vereenvoudiging van procedures.

Het artikel besluit - vetgedrukt - met de volgende belangwekkende zin:

„Het politieke klimaat kan voor een dergelijke ontwikkeling op langere termijn gunstig worden beïnvloed als men elkaar op een redelijk compromis voor de korte termijn vindt”.

Het standpunt van VVD-kamerlid Tuijnman gaat in het reeds eerder aangehaalde artikel

in „Grondjournaal” van 8 december 1975 over het voorkeursrecht spreekt mij persoonlijk niet aan.

De heer Tuijnman is voorstander van een „vooruitziend gemeentelijk grondbeleid”, hetgeen betekent dat de gemeenten door regelmatig op de vrije markt aan te kopen in de loop der tijd het grootste deel van de grond die zij nodig hebben moeten zien te verwerven. Dan komt men niet in de situatie dat men als gemeente op het laatste moment wordt gedwongen hogere prijzen te bieden om kostbare onteigeningszaken en tijdsverlies te vermijden. Toegesplitst op de verkoop van cultuurgrond - op de stedelijke gebieden kom ik nog terug - zegt Tuijnman:

„Als dit kabinet aan de gemeenten voorkeursrecht wil toekennen, dan is dat tot op zekere hoogte een helpend handje bieden aan de gemeenten met een vooruitziend grondbeleid”.

Als we voorbijgaan aan het bestaan van artikel 12-gemeenten (waaronder veel steden, met stadsvernieuwingsproblemen, en met overloop van bevolking naar aanliggende „forensengemeenten”) en terugkeren naar de in het begin van dit artikel gegeven cijfers over de grondvoorraden van diverse gemeenten, dan kan men zich de vraag stellen of dat nu zo'n wenselijke situatie is, zeker als we serieus aan ruimtelijke ordening willen gaan doen en niet daar uitbreiding toestaan waar de gemeenten over grote grondvoorraden beschikken. Vaak zullen dat kleinere gemeenten zijn die voor hun voorzieningenniveau zijn aangevoerd op grotere steden.

Deze grotere steden moeten in wezen opdraaien voor een groot aantal voorzieningen van kleinere gemeenten, die daardoor goedkoper bouwgrond ter beschikking kunnen stellen. Overigens is het in het algemeen niet zo gewenst dat gemeenten te grote grondvoorraden aanhouden. Aangezien - zoals de heer Tuijnman terecht weer eens herhaalt - het tot 1973 zo was dat de prijzen voor cultuurgrond niet waarde-vast waren, dat wil zeggen de inflatie was groter dan de stijging van de grondprijzen, hebben de gemeenten op deze wijze renteverliezen geleden. Juist nu de grondprijzen sneller stijgen, o.a. doordat de beleggers zich op de markt voor landbouwgrond storten zou de gemeente zich tijdelijk terughoudender moeten kunnen opstellen.

Mijn belangrijkste bezwaar tegen Tuijnman zit

echter in zijn motivering voor de afwijzing van het voorkeursrecht:

„In feite hebben de gemeenten met de Onteigeningswet achter de hand in de praktijk al een soort voorkeursrecht. Dat was ook wel de reden dat er in liberale kring toch ook niet eens zo'n overwegend bezwaar tegen een geïnstitutionaliseerd voorkeursrecht bestond. Dat de VVD toch wel iets terughoudender is geworden vloeit voort uit een zeker wantrouwen over de werkelijke bedoelingen van het kabinet Den Uyl.

Wij vragen ons namelijk af of langs deze weg toch niet een begin wordt gemaakt met nationalisatie van de grond, d.w.z. ook grondaankopen die niet gericht zijn op uiteindelijk bestemmingsveranderingen. Die kant wil de VVD bepaald niet uit”.

Ik geloof dat angst in het algemeen een slechte raadgever is. Bovendien geeft het huidige wetsontwerp noch in de wetstekst noch in de memorie van toelichting aanleiding tot een dergelijke veronderstelling. De correlatie tussen het onderhavige wetsontwerp en de nationalisatie van grond is net zo klein als de correlatie tussen het overvliegen van ooievaars en de geboorte van kleine kinderen. Het kan de mens hoogstens op een idee brengen. Ten aanzien van de grondpolitiek hangt de realisatie van zo'n idee echter af van de medewerking van het CDA.

De stellingname van Tuijnman was vooral toegespitst op de agrarische sector. Het voorkeursrecht in de bebouwde sector is volgens hem een verhaal apart. Hij stelt daarover het volgende: „Ik teken daarbij aan dat de VVD bij dit laatste een of andere vorm van herverkaveling niet bij voorbaat afwijst. Ik herinner er in dit verband aan dat de VVD die gedachte zelfs al eens heeft geopperd bij de behandeling van de krottennota in de Tweede Kamer”. De heer Tuijnman doelt hier waarschijnlijk op een uitspraak die VVD-fractie-leider Wiegel heeft gedaan toen deze nog bouwspecialist was van de fractie. Het ging toen om de behandeling van de nota over de toekomst van het oude woningbestand, een nota welke afkomstig was van oud-minister Schut. Het zou gezien de interesse die het CDA voor dit onderwerp - stedelijke ruilverkaveling - toont, toe te juichen zijn indien dit onderwerp wat intensiever wordt bestudeerd dan

destijds het geval was. Toch ben ik persoonlijk nogal sceptisch over een dergelijke gedachte, omdat de noodzaak van herverkaveling zich logischerwijs het vaakst zal voordoen bij functiewijzigingen.

Deze functiewijzigingen zullen het meeste optreden op plaatsen waar de woon-bebouwing relatief slecht is, namelijk in de schillen rond de binnensteden of langs uitvals-wegen. Het is voor de eigenaren van woonbebouwing niet aantrekkelijk om aan stedelijke ruilverkaveling mee te doen indien zij voor hun oude bezit een tegenwaarde krijgen van bijv. f 15.000,— per wooneenheid en vervolgens moeten kiezen tussen woningverbetering (stel: investering f 45.000,—) of vervangende nieuwbouw (stel: investering f 90.000,—). Weenigen zullen gelukkig zijn met het bezit van eenderde of eenzesde woning! De grote aankoopoperaties die door de gemeente Rotterdam in een aantal oude wijken met groot succes worden uitgevoerd maken het aannemelijk dat vele eigenaren eerder bereid zijn om oud woningbezit aan de gemeente te verkopen.

Besluit

Ik heb in dit artikel geprobeerd twee elementen met name te benadrukken: in de eerste plaats acht ik het van groot belang dat de VVD de grondpolitiek in een breder verband dan het agrarische zal gaan bezien. De ruimtelijke ordening en de volkshuisvesting zijn bij de beide in dit artikel aangeduide wetsontwerpen in wezen belangrijker dan de landbouwproblematiek.

Het andere element betreft het politieke isolement waarin de VVD zich - mede als gevolg van het eerste punt - laat manoeuvreren. Er zijn duidelijke pogingen waarneembaar van vooraanstaande leden van het CDA en de PvdA om tot een compromis te komen over wat in de PvdA de „kleine waarheid van de grondpolitiek” (kamerlid Voortman) wordt genoemd. In de CDA-studie worden voorstellen gedaan voor de **agrarische grondpolitiek** (uitbreiding grondbank-instituut, vrije keuze voor de boer tussen erfpacht en pacht, voorkeursrecht grondbank in studie).

Het wordt m.i. steeds duidelijker dat wanneer de prijsstijging van de landbouwgrond - zoals na 1973 het geval was - groter blijft dan de geldontwaarding, doordat beleggers vluchten in de aankoop van onroerendgoed, de jonge

boeren er nauwelijks in zullen kunnen slagen om hun bedrijf met eigen grond uit te breiden. Zolang er pacht prijsbeheersing is zal dat nog niet zo'n groot probleem behoeven te zijn, al zullen ook de pacht prijzen langs deze weg onder grote druk kunnen komen te staan.

„Zwarte prijzen” zijn niet denkbeeldig, zolang de rentelasten van de aankoop van eigen grond in relatie tot de inkomsten van de boer en de stijging daarvan, „zwarte pacht” aantrekkelijk maken. De VVD zal deze ontwikkelingen goed in het oog moeten houden.

Ook op het gebied van de **stedelijke grondpolitiek** zijn in de brochure van het CDA gedachten ontwikkeld over o.a. het voorkeursrecht, de onteigeningsbevoegdheid door rechtstreekse aanwijzing van percelen bij (globaal) bestemmingsplan, een publiekrechtelijke regeling van erfpachts- en andere uitgiftevoorwaarden via verordening, plan en algemene beginselen van behoorlijk bestuur.

De VVD kan niet achterblijven bij het syste-

matisch bestuderen van de problematiek van grondpolitiek. Wanneer ik dan echter kamerlid De Beer in een interruptiedebatje in de Tweede Kamer met Staatssecretaris Schaefer van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (Handelingen Tweede Kamer, 5 november 1975, blz. 913 RK e.v.) hoor vertellen dat eigenaren van woningen, die hun woningen niet willen verbeteren maar onteigend moeten worden (in plaats van dwang om met subsidie hun bezit te verbeteren), dan geloof ik dat de noodzaak om tot formulering van een liberale grondpolitiek te komen het meest urgent is in relatie tot de stedelijke grondpolitiek. We kunnen dan voorkomen - voor zover wij daar behoefte aan hebben - dat door meerdere ad-hoc uitspraken van volksvertegenwoordigers, al dan niet in interruptiedebatjes, een ad-hoc beleidsfilosofie ontstaat, die wel eens niet geëigend zou kunnen zijn om de problemen die - ook door liberale gemeentebestuurders - moeten worden opgelost, aan te pakken.

Voorwoord

In dit nummer wordt - toevalligerwijs - nogal wat aandacht besteed aan contactpunten van wetenschap en politiek. Zo waarschuwt **prof. dr. ir. A. Rörsch**, hoogleraar in de moleculaire genetica aan de Rijksuniversiteit te Leiden, voor de gevolgen van de bezuiniging op de begroting van Onderwijs en Wetenschappen. De titel van zijn bijdrage spreekt voor zichzelf: De dreigende verloochening van het natuurwetenschappelijk onderzoek.

Het redactielid **dr. G. Zoutendijk** stelt in zijn artikel Enkele beschouwingen over de wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid bezorgde vragen over deze WRR in zijn huidige vorm.

Ir. B. P. Rauwerda, hoofdingenieur bij Neratoom, begeeft zich op het terrein van van de toepassing. Wij vroegen hem een onderwerp te behandelen, dat op weinig exacte wijze werd betrokken in de discussie over de Zuidafrikaanse kernorder: de zogeheten spin-off. Zijn bijdrage - Neveneffecten van de Nederlandse Nucleaire Industrie - komt tot een precies geformuleerde conclusie.

Sidney J. v. d. Bergh, die in dit blad wel niet nader hoeft te worden voorgesteld, stuurde ons na een bezoek aan het Weizmann Instituut van Wetenschappen bij Tel Aviv een persoonlijke ontboezeming met de in deze sombere tijd bijna onthutsende titel: Een optimistisch geluid. De historicus **J. G. Bruggeman** - wij zijn inmiddels bij de A-wetenschappen -

bespreekt het proefschrift van H. van der Hoeven: Gijsbert Karel van Hogendorp, Conservatief of liberaal? Nauwkeuriger uitgedrukt - hij bespreekt de vraag, die de titel van de dissertatie vormt en die ook over anderen, zelfs over gehele partijen, wel wordt gesteld. Het artikel heet: Gijsbert Karel toch een liberaal! Een exacte conclusie.

Weinig onderwerpen zijn actueler dan het volgende: de betaalbaarheid van de sociale voorzieningen in de toekomst. Over één aspect daarvan handelt De kosten van de gezondheidszorg. De auteur, **drs. Ad. Bouwmeester** is werkzaam in de verzekeringswereld.

Redactielid **dr. C. N. Peijster** bepleit naar aanleiding van enkele recente gebeurtenissen Vrijheid van meningsuiting voor de politiek. Met zo klein mogelijke, redelijk toegepaste beperkingen.

Redactielid **dr. R. Braams** behandelt de vraag Wat doet de FDP? Anders gesteld: Waarom kan deze zusterpartij van de VVD wel met socialisten een regeringscoalitie vormen?

Op het artikel van redactielid J.A. Weggemans in het Herfstnummer van 1975 onder de titel Aantekeningen over Participatie ontvingen wij een reactie van mevrouw **mr. H. C. ter Kuile-van der Hoeve** te Rotterdam. Haar activiteiten voor de VVD brengen haar in aanraking met wijkraden. Deze ervaringen inspireerden haar tot deze Respons.

De dreigende verloochening van het natuurwetenschappelijk onderzoek

Prof. dr. ir A. Rörsch

In de vorige en de eerste helft van deze eeuw vierden de natuurwetenschappen en de techniek triomfen, een verheerlijking die met Hiroshima/Nagasaki 1945 een eerste deuk op liep en waaraan in het midden van de jaren zestig voor goed een eind kwam toen men zich eindelijk de gevolgen van de industrialisering voor het leefmilieu begon te realiseren.

De gevaren die de moderne industriële ontwikkeling met zich brengt, zijn velerlei. Er is een directe bedreiging van het leven door ontploffende en gifgasen verspreidende fabrieken, onoordeelkundig gebruik van chemicaliën zoals insecticiden, conserveermiddelen en farmaceutische producten. Minder levensgevaarlijk, maar niettemin sociaal-psychologische effecten teweeg brengend, zijn de verspilling die de consumptiemaatschappij kenmerkt, de hinder die men dagelijks van technische installaties ervaart (geuren, geluidshinder) en de ontmenselijking van de samenleving door de voortschrijdende automatisering. Zelfs wanneer we de belangrijkste uitwas van de techniek, dat is productie van vernietigingswapens, buiten beschouwing laten, is het duidelijk dat we in de wereld in menig opzicht op de verkeerde weg zijn. Het is dus niet verwonderlijk dat men zich thans uiterst kritisch opstelt jegens de vorderingen op natuurwetenschappelijk en technisch gebied. Doch inmiddels is het in bepaalde kringen mode geworden iedere gelegenheid, te pas of te onpas, aan te grijpen de natuurwetenschappen en de industrie in discredit te brengen. De balans dreigt hierdoor wel te sterk naar een negatieve appreciatie door te slaan want de betreffende actie-voerders vergeten te gemakkelijk in welke mate de ontwikkelingen in de techniek, de natuurwetenschappen en de geneeskunde, hebben bijgedragen tot het huidige levenspeil in Europa. Dit Anti-Natuurwetenschappen-Syndroom (ANS) begint thans zulke vormen aan te nemen dat het politieke consequenties begint te krijgen.

Er hangt thans, in het kader van de algemene bezuiniging op de overheidsuitgaven, een

maatregel in de lucht die een ernstige beknotting van het natuurwetenschappelijk onderzoek in Nederland tot gevolg kan hebben, zonder dat de volksvertegenwoordiging die wellicht als zodanig zal herkennen, omdat zij versluierd zal worden aangekondigd (als een algemene bezuiniging op de O&W begroting) en als eerste de groepering in de samenleving treft, welke niet gewend is protestmarsen te organiseren (namelijk die van de **serieuze** wetenschappelijke onderzoekers).

In dit artikel zal ik uiteen zetten waarom natuurwetenschappelijk onderzoek en de stimulering van industriële innovatie in de toekomst van groot belang zullen zijn en hun afremming desastreuze gevolgen kan hebben.

De bezuiniging op de O&W begroting

Op het moment dat dit artikel wordt geschreven is de rijksbegroting voor 1977 nog niet definitief bekend doch slechts de verwachting kenbaar gemaakt dat de O&W begroting ca. 10% zal moeten inkrimpen en dat deze vermindering vooral op het Hoger Onderwijs zal worden afgewenteld. Als deze bezuiniging niet over alle universiteiten en hogescholen zou worden uitgesmeerd, zou dit in feite de opheffing van één van de tien hoger onderwijsinstellingen in ons land betekenen. De aankondiging is gepaard gegaan met een uitspraak van staatssecretaris Klein, „dat de universiteiten al vele jaren boven hun stand hebben geleefd”.

Het afschuwelijke spreekwoord, men noemt geen koe bont ... is hier helaas van toepassing. De uitspraak van de heer Klein vindt bij het grote publiek een goede voedingsbodem, want de universiteiten zijn de laatste zeven jaren frequent op een onplezierige wijze in het nieuws geweest. Ik kan de uitspraak van de staatssecretaris onmogelijk appreciëren want ik ben in een stijl opgevoed waarin de baas van een bedrijf, hoe groot het ook moge wezen, in het publiek steeds óp komt voor zijn medewerkers. Bovenstaande leuze van de staatssecretaris valt in dezelfde categorie als die waarin hij aankondigde maatregelen te nemen tegen al die hoogleraren met vele bijnamen en navenante bijverdiensten, waarbij zij hun eigenlijke

universitaire taak zouden verwaarlozen. Zou deze regeerder nu werkelijk niet aanvoelen hoe kwetsend een dergelijke opmerking is voor die grote groep van hoogleraren die van regeringswegen vele extra taken krijgt opgedragen, 70 tot 80 uur per week werkt zonder bijverdiensten en daardoor niet aan zijn eigenlijk opdracht (onderwijs en het verrichten van onderzoek) toekomt? Ik wil graag aannemen dat de zeer spontane heer Klein het zo kwaad niet meent en zich bewust is dat niet alle universiteiten, of onderdelen daarvan, reeds lange tijd boven hun stand leven. Doch laten wij eens nagaan wat de gevolgen kunnen zijn indien een 10% bezuiniging zonder verdere nuancering aan de autonome universiteitsbesturen wordt opgelegd, in het bijzonder voor het natuurwetenschappelijk onderzoek.

Dit laatste zit reeds geruime tijd op de tocht. De middelen die aan de universiteiten worden toegewezen, worden nog steeds gerelateerd aan de studenten-aantallen. Was de toeloop bij de natuurwetenschappen tot het midden van de jaren zestig zeer groot, onder invloed van het Anti-Natuurwetenschappen-Syndroom is deze sterk teruggelopen terwijl de toeloop bij de letteren en de sociale wetenschappen is toegenomen. Een herallocatie van de beschikbare middelen over alfa- beta- en gamma-faculteiten lag dus tot op zekere hoogte voor de hand. Omdat het natuurwetenschappelijk onderzoek en onderwijs hoge investeringen vereist, worden de beta-faculteiten gemakkelijk voor „rijk” aangezien. Een teruglopend aantal studenten betekent echter niet automatisch dat investeringen en onderwijzend personeel evenredig en gelijktijdig kunnen worden verminderd. Aangezien het natuurwetenschappelijk onderzoek veel meer „rek” vertoont dan het onderwijs, betekent een bezuiniging op het budget van een natuurwetenschappelijke faculteit vooral een vermindering van het onderzoek.

Genoemde herallocatie van middelen van beta- naar gamma- en alfa-faculteiten werd door de strict autonoom opererende universiteitsbesturen zelf uitgevoerd. Cumulatief hebben de lokaal getroffen maatregelen een groot effect op de nationale onderzoek-enveloppe als geheel, hetgeen des te belangrijker is omdat het zuiver wetenschappelijk onderzoek in Nederland, in tegenstelling tot dat in het buitenland, voor een zeer groot deel aan de universiteiten is geconcentreerd en middels de universitaire begrotingen wordt gefinancierd. In de ons omringende landen wordt het meest baanbrekende onderzoek in afzonderlijke, weliswaar met universiteiten gelieerde, instituten

verricht; in Groot-Brittannië ressorterende onder de Research Councils, in Duitsland onder de Max Planck Gesellschaft, in Frankrijk onder het Centre Nationale de Recherche et Scientifique (CNRS), op wier middelen de universiteiten geen greep hebben. Nederland heeft in naam als gelijkwaardige instelling de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO) doch de begroting daarvan (ca. 100 miljoen gulden) is klein ten opzichte van het gezamenlijke budget van de universiteiten en hogescholen (meer dan 2000 miljoen gulden).

In de ons omringende landen is de overheid dus veel beter in staat dan in Nederland het wetenschappelijk onderwijs en onderzoek onafhankelijk van elkaar te sturen. (Zulks niet noodzakelijk door een grote invloed van de ministeries uit te oefenen, maar dankzij de deskundige inbreng van landelijke stuurorganen à la ZWO). Het is daarom niet verwonderlijk dat in het algemeen de universitaire onderzoekers zich voorstander tonen van een bestuurlijke ontwikkeling waarbij de geldstroom voor onderwijs en onderzoek via de universiteiten (eerste geldstroom) vermindert, ten gunste van de zgn. tweede geldstroom (via ZWO) die uitsluitend voor onderzoek is bestemd. Voor de vele suggesties in deze richting, die het Ministerie van O&W inmiddels moeten hebben bereikt, heeft men daar tot op heden nog niet zoveel begrip getoond, dat het tot het nemen van effectieve maatregelen heeft geleid. Toch lijkt de Regering er op uit te zijn, naar angelsaksisch model, haar greep op de sturing van het wetenschappelijk onderzoek te verhogen maar de resultaten van het beleid staan daarmede nog in schrille tegenstelling. Door de middelenverdeling over de onderscheidene wetenschappen volledig aan de lokale universiteitsbesturen over te laten, heeft de laatste jaren reeds een belangrijke accentverschuiving van beta- naar alfa- en gamma-wetenschappen plaats gevonden die vermoedelijk aan parlement en publiek is ontgaan.

Wanneer nu wederom een 10 % bezuiniging per universiteit wordt opgelegd, zal voor de universiteitsbesturen de verleiding groot zijn, deze andermaal voor het belangrijkste deel op de zogenaamde „rijke” beta-faculteiten af te wentelen, zodat de bezuiniging voor hen wel eens niet als 10 doch als 20 % kan uitpakken. Nu wil ik niet a priori stellen dat een dergelijke inkrimping onjuist zou zijn. Er zijn nu eenmaal overall goede, minder goede en slechte groepen werkzaam. In het bedrijfsleven zou men zonder enige aarzeling bij een inkrimping van de middelen het allereerst de minst productieve afdeling van het bedrijf saneren. Dit nu is echter bij het ambtelijk hoger onderwijs

buitengewoon moeilijk. We kennen aan de universiteiten wetenschappelijke medewerkers in tijdelijke en in vaste dienst. De gezonde instituten hebben zichzelf in de rijke zestiger jaren beperkingen opgelegd ten aanzien van het aantal vaste aanstellingen om de doorstrooming van jonge onderzoekers te bevorderen. Andere afdelingen echter hebben betrekkelijk oncritisch vele promovendi na hun promotie een vaste aanstelling gegeven en aangezien het slechts weinigen is gegeven ook na hun 40ste jaar wetenschappelijk hoog productief te blijven, behoren de aldus met vaste medewerkers volgelopen afdelingen thans niet tot de beste. En zij zullen dit de komende 25 jaar ook niet meer worden. Juist door de grote expansie van het natuurwetenschappelijk onderzoek in de zestiger jaren zijn vele 30-jarigen op de nieuw beschikbaar gekomen plaatsen aangetrokken, die daar tot hun pensioen blijven zitten, zeker wanneer zij niet tot de top-kwaliteitsgroep behoren, omdat hen géén betrekking in het bedrijfsleven zal worden aangeboden. De goede afdelingen, die wel een goede doorstromingspolitiek hebben gevoerd, dreigen daarvoor thans gestraft te worden, want waar zijn de middelen straks anders te „halen“ dan bij die afdelingen met vele tijdelijke aanstellingen? Aldus is theoretisch het gevaar niet denkbeeldig dat een 10% „overall“ bezuiniging op de universitaire begrotingen, uiteindelijk zal resulteren in een 40 % bezuiniging op juist diè groepen, welke het meest baanbrekende onderzoek verrichten, omdat ten eerste de onderzoek-capaciteit een veel grotere rek vertoont dan de onderwijs-capaciteit, en ten tweede vanwege de moeilijkheid in een ambtelijk apparaat als een universiteit dáár te saneren, waar het het meest nodig is.

In nog een heel ander opzicht dan in de personele sector heeft de staatssecretaris gelijk, indien hij stelt dat de nederlandse universiteiten de laatste jaren „boven hun stand hebben geleefd“, doch dan wel van regeringswege gedwongen. De universiteit kent namelijk niet het begrip **afschrijving** op apparatuur. Het natuurwetenschappelijk onderzoek is in de na-oorlogse jaren gekenmerkt, vooral in de periode 1960-1970, door de toepassing van steeds verfijnder technieken die steeds ingewikkelder en kostbaarder apparatuur vereisten. De in de rijke jaren aangeschafte apparatuur is gemiddeld na 10 jaar aan vervanging toe, zodat vele natuurwetenschappelijke instituten ook in dit opzicht binnenkort voor grote financiële moeilijkheden komen te staan, zelfs wanneer het budget constant zou blijven. Wat het „boven de stand leven“ van de natuurwetenschappelijke faculteiten betreft, zou het

ongedaan maken daarvan op het gebied van de investeringen dus eerder een verhoging dan een verlaging van het budget vergen, althans indien men enigszins „bij“ zou willen blijven bij de ontwikkelingen in de rest van de wereld, in het bijzonder ten behoeve van die (jonge) instituten die 10 jaar geleden werden opgebouwd en zich nog steeds aan het front van de wetenschapsbeweging bewegen.

De afnemende betekenis van Europa

De noodzaak van het „blijblijven“ op natuurwetenschappelijk gebied is uiteraard de belangrijkste vraag die wij in dit kader moeten stellen.

Deze vraag werd onlangs aan de orde gesteld in een symposium van de Europese Gemeenschap te Milaan, waaraan behalve door wetenschapsbeoefenaren werd deelgenomen door nationale en internationale ambtenaren, vertegenwoordigers van de industrie en de vakbonden, nationale parlementen en het europese parlement, in het bijzonder in het licht van de economische ontwikkeling in Europa in het laatste kwart van deze eeuw.

Er kan weinig twijfel over bestaan dat Europa als werelddeel van afnemende betekenis is. Was begin deze eeuw nog één op de vijf wereldbewoners Europeaan, in het jaar 2000 zal dit zijn teruggelopen tot één op twintig. Alleen al op basis van deze getallen krijgt men een indruk van deze afnemende betekenis, die ongetwijfeld nog met een factor vijf of tien versterkt zal worden, als de ontwikkelingslanden zich ook daadwerkelijk gaan ontwikkelen. Wat heeft het niet overmatig rijk met grondstoffen gezegend Europa de wereld over 25 jaar nog te bieden als ruilobject voor zijn noodzakelijk te importeren goederen? De verwachting is gerechtvaardigd dat in de ontwikkelingslanden als eerste de zogenaamde traditionele industrieën (textiel-leer-houtbewerking) tot ontwikkeling zullen komen. Juist vanwege het ontwikkelingsstadium waarin deze landen verkeren (goedkope arbeidskrachten) zal de geïndustrialiseerde wereld spoedig alle concurrentiekracht op het gebied van de traditionele industrieën verliezen en een voortzetting van investering daarin, respectievelijk hulpverlening aan reeds noodlijdende bedrijven ten onzent, is géén gezonde economische politiek. In een volgend stadium zullen de ontwikkelingslanden de voor ons noodzakelijke grondstoffen niet meer in de ruwe vorm die thans gebruikelijk is afleveren, doch ongetwijfeld tot een eerste raffinage bij de vindplaatsen over gaan om tot producten te

komen die tegen hogere prijzen dan in het verleden op de wereldmarkt kunnen worden gebracht. Zolang die grondstoffen buiten Europa relatief in grote hoeveelheden aanwezig zijn, zullen energie-verslindende recyclingprocessen met het aanbod van grondstoffen van buiten niet kunnen concurreren en indien men het oprecht meent met het tot ontwikkeling brengen van de derde wereld, ook niet mógen concurreren.

„Aldus maakt de Europese industrie, en daarmee Europa zelf, eigenlijk uitsluitend nog een kans te overleven, als het zich richt op de ontwikkeling van de meest „sophisticated“ processen”, aldus de Directeur Generaal Wetenschappen van de Europese Commissie tijdens het symposium te Milaan.

Wat voor Europa geldt, geldt voor Nederland in wellicht nog sterkere mate. De economie van ons land steunt voor een belangrijk deel op industrie met een natuurwetenschappelijke achtergrond. Slechts 5% van ons nationale inkomen danken we aan landbouw en veeteelt, 35% is direct uit de industrie afkomstig en nog eens 40% van daarvan afgeleide activiteiten (bankwezen, handel, vervoer). Hoe ziet de situatie er voor ons over 25 jaar uit als de gasbel is uitgeput en veel van de industriële activiteit in de Rijnmond naar de derde wereld is verhuisd?

„Wetenschappelijke kennis en het vermogen geavanceerde industriële processen te ontwikkelen zijn de weinige zaken die in het fin-de-siècle Europa aan de positieve zijde van de handelsbalans overblijven” is één van de conclusies van het Milanese congres, die ons ernstig te denken moet geven.

Andere balansen: de sleutelpositie van de energievoorziening

Dit soort overwegingen ten aanzien van het belang van de verdere industriële ontwikkeling en het daaraan ten grondslag liggende natuurwetenschappelijk onderzoek, blijken nog in geringe mate tot het grote publiek door te dringen, dat zich momenteel blind staart op de uitwassen van de huidige technologie. Naast de import-export balans van Europa in het jaar 2000, kunnen we andere (wereld)-balansen opmaken, waaruit de noodzaak van de krachtige voortzetting van het natuurwetenschappelijk onderzoek blijkt.

Alles wat de biomassa op aarde verteert — geld, voedsel, gezondheidszorg — is uiteindelijk terug te voeren op energie-equivalenten (ieder mens vertegenwoordigt een honderd watt gloeilamp). Alle energie die wij

benutten is afkomstig van de zon. In vijf miljard jaar heeft de zon een hoeveelheid energie op aarde ingestraald (fossiele brandstof), die we ons kapitaal kunnen noemen. De zon straalt nog steeds en die dagelijkse energieopneming (vooral voedselproductie) is als het ware ons inkomen. Onlangs heeft prof. Slater te Amsterdam berekend (dies rede 1975) dat de mensheid op dit ogenblik zeventienmaal zoveel energie-kapitaal als -inkomen benut. Voorwaar geen gezonde huishouding. De energiebehoefte wordt nog steeds groter, niet in het minst vanwege de ontwikkeling die de derde wereld zal wensen door te maken. In principe verlaten andere grondstoffen de aarde niet en van hun uitputting is als zodanig geen sprake. De grondstoffen ondergaan door ons gebruik echter een inflatie, waardoor wij ze met de huidige middelen niet opnieuw kunnen benutten. Tenzij wij zoveel energie ter beschikking krijgen dat we naar behoefte recycling kunnen bedrijven. Helaas wordt ons energie-inkomen in zeer diffuse vorm aangevoerd en de huidige natuurwetenschappelijke kennis en technologie zijn onvoldoende om de omzwaai van grote kapitaal-consumptie naar een efficiënter gebruik van het inkomen te kunnen maken. Het gebruik van kernenergie, gebaseerd op radioactieve brandstof, is zelfs voor de voorstanders van kernreactoren geen prettige, doch ook geen uiteindelijke oplossing omdat ook deze brandstof niet onuitputtelijk is. De hoop is enerzijds gevestigd op kernfusie (maar met recht wordt betwijfeld of wij dat proces op aarde ooit kunnen beheersen) anderzijds op het ontwikkelen van processen om het zonne-inkomen efficiënter te benutten. In het bijzonder staan hierbij biologische conversies model. De levende cel beschikt niet alleen over een opmerkelijk efficiënt energie-verwerkend systeem, maar voert ook andere stof-conversies met een verbluffende specificiteit uit (biologische katalysatoren leveren geen bijproducten). Om de behoefte van de groeiende menselijke wereldbevolking te dekken is de spontane evolutie van de rest van de levende have toch niet vlug genoeg geweest. Vanaf het moment dat de wereldbevolking 12 miljoen zielen telde, heeft de mens de natuur moeten manipuleren. We staan echter over 25 jaar voor het karwei de behoefte te dekken van 7 miljard mensen en de vraag is dus: hebben we daarvoor de noodzakelijke kennis reeds verworven? Alle vooruitgang die in de laatste eeuw in de natuurwetenschappen is geboekt ten spijt, moet dat betwijfeld worden. Weliswaar menen we het merendeel van de meest fundamentele natuurwetten te kennen maar zoals gezegd, de kernfusie beheersen we niet en juist de biologische stof- en energieconversies stellen ons nog voor grote raadsels.

Prioriteiten

De oplossing van die raadsels is niet exclusief een karwei voor biologen, integendeel. Onlangs verscheen in Nature (23 oktober 1975) een kort verslag (One step from Chemical automations) van beraadslagingen in Japan, waaruit blijkt welke fundamentele fysische en chemische problemen moeten worden opgelost alvorens wij werkelijk tot een alternatief voor de huidige technologie kunnen komen. Daarnaast vraagt de schrikbarende hoge energieconsumptie van de westerse wereld om bezuiniging. Er moet echter op gewezen worden dat dit nauwelijks zoden aan de dijk zet indien men gelijktijdig de rest van de wereld (een veel groter deel) met de huidige middelen op een overeenkomstig ontwikkelingspeil wil brengen als het westen reeds is. Denk bijvoorbeeld aan de energie die het vergt om alleen al de gezondheidszorg in de gehele wereld op het westerse peil te brengen. Er is dus een dringende behoefte aan een alternatieve gezondheidszorg en daarmee aan fundamenteel geneeskundig onderzoek.

Mede onder invloed van het Anti-Natuurwetenschappen-Syndroom worden thans vele prioriteiten verkeerd gelegd. De kwalijke invloeden van de huidige technologische ontwikkeling op onze samenleving zijn onmiskenbaar, maar de afremming van het fundamentele onderzoek is geen oplossing. Onderzoek naar methoden de kwalijke effecten te neutraliseren, zetten, vanuit economisch standpunt gezien, weinig zoden aan de dijk en veeleer zal men zich moeten richten op de ontwikkeling van geheel nieuwe productiemethoden die geen kwalijke neveneffecten teweeg brengen. Wij hebben met onze huidige levensstandaard als het ware een hypotheek op de toekomst genomen die we uitsluitend kunnen aflossen door diep in fundamenteel onderzoek te investeren in de hoop dat dit de baanbrekende resultaten zal opleveren, om de middelen te vinden 7 miljard mensen op aarde redelijkerwijs te voeden en naast de vervulling van deze primaire levensbehoefte een cultuurbeleving te kunnen geven.

Industriële versus universitaire research

Uit het voorgaande volgt nog niet automatisch dat Europa met de ondergang wordt bedreigd, indien specifiek op het universitaire onderzoek wordt bezuinigd, want uiteindelijk is het de industriële ontwikkeling die de toekomst bepaalt. Men kan zich met recht afvragen of een klein land als het onze, geld in

fundamenteel onderzoek moet stoppen als de noodzakelijke kennis mogelijk ook in het buitenland te koop is en of onze economie niet directer is gebaat bij het verlenen van directe overheidssteun aan industriële research. De cijfers tonen aan dat de industrie zich wel degelijk zijn grote verantwoordelijkheid inzake het wetenschappelijk onderzoek bewust is. Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft de gezamenlijke nederlandse industrie in 1974 2000 miljoen gulden aan onderzoek en ontwikkelingswerk besteed en dat is in dit „slechte” jaar niettemin 300 miljoen gulden méér dan in het voorgaande jaar. Het belang van de industriële research werd onlangs onderstreept door de voorzitter van de Vereniging Nederlandse Chemische Industrie, ir. E. W. ter Horst (zie Chemisch Weekblad, 4 juni 1976: Nederlandse chemische industrie; Overleven alleen mogelijk door opvoeren onderzoek) en deze houdt inderdaad een pleidooi voor directe overheidssteun aan de industriële research, waarbij hij zo ver gaat te pleiten voor de plaatsing van, direct door de overheid gesubsidieerde, wetenschappelijke onderzoekers in industriële laboratoria.

Dit is vanuit het standpunt van de industrie een volstrekt zinnig voorstel, gezien het belang van Research en Ontwikkeling voor het overleven van Europa, maar bovendien gezien het feit dat de universiteiten het wat betreft de natuurwetenschappen steeds meer laten afweten. Eén van de consequenties van het verder verschuiven van het natuurwetenschappelijk onderzoek van universiteit naar industrie zal zijn, dat ook de betere universitaire onderzoekers de voorkeur gaan geven aan posities in industriële laboratoria waardoor de kwaliteit van het onderwijs zal verminderen, wat het weer voor de industriële laboratoria noodzakelijk zal maken de opleiding in eigen bedrijf te intensiveren. Een feit is dat nu reeds industrieën hun eigen, voortreffelijk uitgevoerde studieboeken uitgeven (Unilever educational Booklets). Het is geen prettige gedachte voor de universitaire medewerker, dat straks een onderzoeker, gevraagd naar zijn opleiding niet meer Amsterdam, Leiden, Groningen of Utrecht zal opgeven, doch Vlaarding, Waalre, Amsterdam-Noord. Dit beeld is ongetwijfeld gechargeerd, maar de tendens is er reeds, en prettig of niet, de industrie moet wel als de universiteit op kortzichtige wijze haar prioriteiten blijft stellen.

De kortzichtigheid van universiteit en overheid

Bij de hervormingen die de laatste zes jaren de universiteit hebben geteisterd, heeft men

zich door een aantal idealen laten leiden, waarvan verwezenlijking twijfelachtig is en met recht moet men zich thans afvragen of deze hervormingen niet juist het tegenovergestelde hebben bewerkstelligd van wat men wenste. De mooie gedachte aan democratisering, tot uitvoering gebracht middels de Wet op de Universitaire Bestuurs Hervorming 1970 (WUB) heeft mede geleid tot een grote vertraging van de besluitvorming, een groot bestuurlijk amateurisme geïnduceerd (waardoor het Anti-Natuurwetenschappen Syndroom voedsel kon krijgen) en zeker niet tot de verhoging van de efficiëntie geleid waarvan in de Memorie van Toelichting op de WUB gewag wordt gemaakt. Nogmaals, de gedachte aan democratisering is prachtig, een andere vraag is echter of we ons die in deze tijd, in die mate kunnen veroorloven.

Het toelatingsbeleid van de universiteit, waarin het ideaal „gelijke kansen voor iedereen” gestalte krijgt door een gewogen loting voor vele studierichtingen, is uit het oogpunt van kwaliteitsbewaking waanzin. Het nederlandse hoger onderwijs zal zich steeds meer moeten instellen op het niveau van de „modale” student, dat lager zal liggen dan van de studenten aan buitenlandse universiteiten alwaar men wel de kwaliteit van de aankomende student voorop stelt. Ik voorzie daardoor een ontwikkeling waarbij we in Nederland niet alleen voor de laagst gekwalificeerde arbeid gastarbeiders aantrekken, maar dit ook moeten gaan doen voor de hoogst gekwalificeerde.

Zeer algemeen is de tendens in universitaire bestuursorganen zich tegen de industrie af te zetten doch anderzijds is er een grote roep om zogenaamd maatschappelijk relevant onderzoek. Het is uiterst twijfelachtig wat van het laatste de betekenis is, als men het onderhouden van contacten met de industrie als iets verwerpelijks beschouwt. De modernisten onder de universitaire bestuurders verwijten de oudere generatie hobbyisme en zij schilderen de universiteit anno 1960 af als een ivoren toren. Inmiddels heeft, wat door gaat voor maatschappelijk relevant onderzoek aan de universiteit, zich zelf tot hobbyisme verheven omdat de lieden die dit als zaligmakend verkondigen, zelden hun neus buiten

de universiteit hebben gestoken en voor zichzelf maar zitten uit te maken wat voor de maatschappij nu eigenlijk zo relevant is. Van ivoren toren gesproken. De nederlandse universiteiten zijn momenteel rijk gezegend met lieden die allemaal heel goed menen te weten hoe alles in de wereld geregeld moet worden, daarvan luidkeels kond doen en vervolgens op grond van hun uitspraken op democratische wijze in universitaire bestuursorganen worden gekozen. Maar niet op grond van hun daden.

Het is de meer serieuze leden van het wetenschappelijk corps allerm minst duidelijk welke kant het met de universiteit onder de huidige, door de overheid geïnstitutioneerde, bestuurlijke constellatie heen moet.

Wanneer het huidige „zware” bestuursstelsel gehandhaafd moet blijven, iedereen ongeacht intellectuele capaciteiten de gelegenheid moet krijgen te studeren, dan zal daarvoor betaald moeten worden. We kunnen er heel nuchter over zijn. Het is beslist mogelijk op het budget van de nederlandse universiteiten 10 % te bezuinigen door de bestuurlijke organisatie minder zwaar te maken en wellicht nog eens 10 % door een rigoureuze selectie op de kwaliteit van de studenten toe te passen. Maar dit soort maatregelen is ongetwijfeld politiek niet haalbaar, hoewel iedereen kan zien dat de universiteiten juist wat dit betreft „boven hun stand leven”.

Een 10 % bezuinigingsmaatregel zal van overheidswege wel weer de zoveelste crisis aan de nederlandse universiteiten induceren. Men troost zich gewoonlijk met de gedachte dat de instelling UNIVERSITEIT ruim 900 jaar moeilijkheden heeft overleefd (de universiteit van Bologna dateert van 1158) en dus ook 1984 wel zal halen. Het zal gaan om een minder spectaculaire crisis dan bijvoorbeeld die van 1969 en de gemoederen zullen voor de buitenwereld niet merkbaar verhit raken.

Maar de gevolgen van deze crisis zullen zich op de lange duur tot ver buiten de muren van de gewraakte ivoren toren uitstrekken.

Enkele beschouwingen over de wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid

Dr. G. Zoutendijk. *)

Inleiding

„Men is het er nu wel over eens dat als de wetenschap zich met de samenleving gaat bemoeien, die wetenschap niets anders dan onduidelijke politiek wordt; men is het er, zij het wellicht in bescheidener mate, over eens dat de wetenschap überhaupt niet zoveel te bieden heeft als het de problemen van onze maatschappij betreft." Aldus de Triptiek-schrijver in het Financieel Dagblad van 5 maart j.l. Deze uitspraken gaan wel erg ver, doch niet ontkend kan worden dat velen met betrekking tot de bijdrage, die de wetenschap aan de beleidsbepaling kan geven, de laatste jaren een stuk sceptischer zijn geworden en dat velen gaandeweg zijn gaan inzien dat de wetenschapper, die zich met de samenleving bezighoudt, bewust of onbewust politieke uitgangspunten in aanmerking neemt. Het is dan ook de vraag of de Commissie Voorbereiding Onderzoek Toekomstige Maatschappijstructuur, als zij vijf jaar later rapport zou hebben uitgebracht, tot instelling van een WRR zou hebben geadviseerd. Inmiddels is er immers veel gebeurd: de Club van Rome heeft ons geconfronteerd met de gevolgen van ongeremde en onbeheerste groei; de milieuproblematiek toonde de gebreken aan van de overheidsorganisatie zonder dat duidelijk betere alternatieven voorhanden zijn; de door politieke chantage veroorzaakte energiecrisis toonde onze kwetsbaarheid aan, terwijl het kabinet Den Uyl overtuigend liet zien dat het misschien wel makkelijk is te praten over een samenhangend beleid op langere termijn, doch dat in de praktijk de politieke achterban

probeert te dwingen tot het berijden van stokpaarden, die zeker niet altijd in de richting van het op lange termijn gewenste einddoel draven, doch, zoals recentelijk gebleken is, veeleer met hun kop tegen de muur der economische werkelijkheid botsen. Zou een WRR, indien hij op volle capaciteit had kunnen werken, middels zijn adviezen deze plotselinge en voor velen onverwachte confrontaties hebben kunnen voorkomen? Zouden de heer Den Uyl en vele anderen, wanneer zij de beschikking gehad zouden hebben over een WRR, gedurende de laatste 10 jaren minder vaak van mening veranderd zijn?

Zou naar de adviezen van een WRR met betrekking tot de ontwikkeling van onze economie beter geluisterd zijn dan naar de vele andere, ook uiterst deskundige adviezen en berekeningen, die tot voor kort in de wind geslagen werden en dat gedeeltelijk nog steeds worden. Is het reëel van een gezelschap op zichzelf heel bekwame wetenschappelijke specialisten met een beperkte staf te verwachten dat zij een werkelijke bijdrage kunnen leveren tot de oplossing van de grote problemen van deze tijd: de problemen van milieu en schaarste, de industriële herstructurering, de afstemming van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, de prioriteitenstelling in de gezondheidszorg, de onderwijsorganisatie, de urbanisatie of de Oosterschelde? De vraag stellen is hem beantwoorden. Natuurlijk kan dat niet. De tot nu toe verschenen Rapporten aan de Regering geven daar ook blijk van. Zij betreffen stuk voor stuk interessante studies op deelgebieden, die vermoedelijk even goed uitgevoerd hadden kunnen worden door een goed uitgerust stafbureau op het betreffende departement. En vaak ook uitgevoerd worden. Hiermede wordt niets ten kwade van de leden van de WRR bedoeld want er kan nauwelijks meer verwacht worden. Doch dan komt wel de vraag op of er zo'n behoefte is aan een dergelijk nieuw College van Advies en Bijstand.

* Lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Dit artikel is een weergave van de bijdrage van de heer Zoutendijk aan het debat in de Eerste Kamer over de WRR op 29 juni 1976.

Enkele belangrijke problemen:

Wat betreft de besluitvorming in de overheids sfeer is er door de steeds toe-

nemende complexiteit der vraagstukken i.h.b. door de voortschrijdende technisch-wetenschappelijke ontwikkeling, een aantal grote problemen, dat als volgt gerubriceerd zou kunnen worden:

1. De moeilijkheid om tot een samenhangend beleid te komen op lange termijn.
2. De moeilijkheid om in een democratie met wisselende meerderheden een dergelijk beleid ook uit te voeren.
3. Het feit dat het steeds moeilijker wordt voor het parlement om het kabinetsbeleid effectief te controleren.
4. Het feit dat het ook voor de regering steeds moeilijker wordt de beleidsvoorbereiding en vorming goed in de hand te houden en het gevaar dat een geleidelijke en niet gewilde machtsverschuiving plaatsvindt naar een lager niveau, naar diegenen die werkelijk deskundig zijn.

Deze vier punten hebben alle te maken met het optreden van een WRR.

Het eerste punt, de noodzaak van een samenhangend beleid op langere termijn, is rechtstreeks terug te vinden in de taakstelling van de WRR, zij het dat deze Raad i.h.b. tot taak heeft te **attenderen** op ontwikkelingen, die in dit verband van belang zijn. Over deze noodzaak zal geen verschil van mening zijn. Voor zover dit al niet bekend was hebben de studies, welke voor de Club van Rome zijn uitgevoerd, het gevaar van de suboptimalisering, van het uit hun verband rukken van problemen, van het ten onrechte niet rekening houden met bepaalde relevante factoren, overtuigd aangetoond. Doch wie enige ervaring heeft met het werken met mathematische modellen weet dat een drielid andere gevaren evenzeer aanwezig is, te weten het gevaar van te sterke vereenvoudiging, van arbitraire kwantificering en van het kiezen van een onjuiste doelstelling. Het is niet mijn bedoeling op deze gevaren uitvoerig in te gaan. Het kiezen van de doelstelling is echter een zuiver politieke stellingname, die in laatste instantie afhangt van het mensbeeld dat men er op nahoudt. Het gaat in wezen om de maatschappij, zoals die in de toekomst zou moeten zijn en dit is een bij uitstek politiek vraagstuk. Nu is het theoretisch mogelijk dat een WRR verschillende alternatieven doorrekent en de resultaten daarvan rapporteert doch meer waarschijnlijk is het vermoedelijk dat in de boezem van de Raad een compromis bereikt wordt omdat men zoveel mogelijk intern tot overeenstemming wil komen. Doch daarmee zou de Raad dan politiek bedrijven en wordt de samenstelling

van de Raad in politieke zin van belang. Nu is deze samenstelling indertijd met grote zorgvuldigheid gekozen, zodat er vooralsnog geen reden tot zorg is, doch het wetsontwerp geeft geen enkele garantie dat dit in de toekomst ook zo zal zijn. Gezien de recente ervaringen met benoemingen door dit kabinet bij andere belangrijke Raden is er daarom wel aanleiding voor enige vrees.

Het tweede punt betreft de moeilijkheid in een democratie met wisselende meerderheden een eenmaal geformuleerd beleid op lange termijn ook uit te voeren. De wetenschap dat binnen afzienbare tijd weer verkiezingen worden gehouden dwingt elk kabinet rekening te houden met de achterban en deze is in meerderheid geneigd aan voordelen op korte termijn de voorkeur te geven. De minister-president kan hierover meepraten. Een WRR, die tracht zo objectief mogelijke informatie te geven over ontwikkelingen, die de samenleving op lange termijn kunnen beïnvloeden, kan dan al snel in de positie komen van een roepende in de woestijn en zal daarbij de frustratie beleven van te vroeg te zijn. Een dergelijke frustratie is goed vergelijkbaar met die van de Eerste Kamer, die zo vaak het gevoel heeft te laat te zijn als er toch niets meer aan te doen is. Te vroeg of te laat, qua frustratie maakt dat niet veel uit.

Overigens moet het voorgaande niet worden beschouwd als een betoog tegen een democratisch systeem; ook in een dictatuur blijkt het, zoals de ervaring steeds weer geleerd heeft, heel moeilijk te zijn om tot een beleid op lange termijn te komen, hetzij omdat de dictator of de heersende kliek zo zeer op eigen voordeel uit is dat aan de lange termijn niet eens wordt gedacht, hetzij omdat deze inziet dat hij om aan de macht te blijven toch een zekere steun van het volk nodig heeft en dit volk, evenals in een democratie, nu eenmaal primair geïnteresseerd is in snelle en tastbare resultaten. De conclusie zou dan wel eens kunnen zijn dat een samenhangend beleid op lange termijn überhaupt niet mogelijk, althans uiterst moeilijk is: Wie nu, negen jaar later, het bekende boek „The Year 2000” van Kahn en Wiener inziet, verbaast zich over het vooruitgangsoptimisme van het beroemde en zo wel toegeruste Hudson Institute in 1967; de enige troost is dat het cultuurpessimisme dat sindsdien is ontstaan en dat door de minister-president zo treffend werd vertolkt in zijn televisierede van begin december 1973 onder het motto „Het wordt nimmer meer zoals het was” ook weer aan het voorbijgaan is.

Controle op het beleid

Het probleem dat het voor het parlement steeds moeilijker wordt het kabinetsbeleid effectief te controleren is reeds dikwijls besproken, zodat daar niet al te uitvoerig op in behoeft te worden gegaan. In wezen gaat het hier om verschillen in informatie- en kennisniveau, om gebrek aan tijd en deskundigheid in het parlement om werkelijk tegenspel te bieden; problemen, die door uitbreiding van het ondersteunend apparaat wel enigszins doch zeker niet afdoende opgelost kunnen worden, terwijl door een dergelijke handelwijze bovendien weer nieuwe problemen kunnen ontstaan.

De voorzitter van de Nederlandse Juristen Vereniging, de heer Mr. C. H. F. Polak, heeft onlangs in een rede gewezen op het tekort aan goede juristen in het parlement en op het daardoor bestaande gevaar van gebrekkige en wellicht tegenstrijdige wetgeving.

Wat voor juridische kennis geldt, geldt in nog sterkere mate voor technische, medische en andere wetenschappelijke kennis, zodat er van een werkelijke controle op het kabinetsbeleid dikwijls geen sprake is. De instelling van een WRR versterkt deze scheef gegroeide situatie. Ook al zijn de rapporten van de WRR openbaar, de regering beschikt nu eenmaal over een veel groter en beter toegerust apparaat om deze rapporten te verwerken en daaruit beleidsvoornemens te putten. Weliswaar zou het parlement zelf bepaalde politieke uitgangspunten bij de WRR kunnen aanmelden om als randvoorwaarde bij een voorgenomen studie te fungeren, doch het is niet goed in te zien hoe dit zou moeten geschieden. Zou ieder Kamerlid dat kunnen doen of een groep van Kamerleden van een bepaalde minimale grootte of zou er eerst een debat in een der beide Kamers moeten plaatsvinden uitmondende in moties, welke bij aanvaarden ter kennis van de WRR zouden moeten worden gebracht? In dat geval is het wel noodzakelijk dat het parlement weet welke studies de WRR zich voorstelt te ondernemen, bijv. doordat een jarenplan ter kennis van het parlement zou worden gebracht. Doch daarin voorziet de huidige wet in het geheel niet. In dit verband is het ook te betreuren dat het blijkbaar niet in de bedoeling van het kabinet ligt de rapporten van de WRR van kritisch commentaar te bezien. Zou dit wel geschieden, dan zou een openbaar debat over de onderhavige materie beter kunnen plaatsvinden. Wel kan vanuit de Staten Generaal het oordeel van het kabinet over een bepaald rapport worden gevraagd, doch het is vooralsnog niet

duidelijk hoe dat in zijn werk zal gaan.

Controle van deskundigen

Het in het kader van de WRR belangrijkste punt is de moeilijkheid om deskundigen effectief te controleren, waardoor het gevaar ontstaat van een geleidelijke machtsverschuiving naar een lager niveau.

Op 7 februari 1971 heeft schrijver dezes ter gelegenheid van de dies natalis van de Leidse universiteit een rede gehouden over het onderwerp „computer en democratie”. In deze rede wordt getracht aan te tonen dat onder invloed van de technologische ontwikkeling in het algemeen en van de automatisering in het bijzonder de beslissingsvoorbereiding steeds minder overzichtelijk wordt met als gevolg dat de werkelijke beslissingsmacht bij de specialisten komt te liggen en dat veelal overdreven waarde en objectiviteit wordt toegekend aan de resultaten van modelstudies, aan wat de computer zegt.

De computer zegt echter niets uit zichzelf; het zijn de mensen achter de computer, die de machine iets laten zeggen en die, als wij niet oppassen, de computer datgene zullen laten zeggen wat zij graag willen horen. Als gevolg van deze ontwikkeling dreigt het beleid steeds minder bepaald te gaan worden door regering en parlement en steeds meer door technocraten, bureaucraten en pressiegroepen, geen van alle op democratische wijze verkozen. Regering en parlement kunnen dan weinig meer doen; zij kunnen niet op tegen het apparaat dat een autonoom leven is gaan leiden; zij worden een speelbal van bepaalde belangen. De huidige minister-president heeft die rede toen goed gelezen, gezien het feit dat hij als mede-auteur van het inmiddels alweer bijna vergeten advies van februari 1972 van de „commissie van zes” - in de wandeling commissie Mansholt genoemd - aan het permanent overlegorgaan van PvdA, D'66 en PPR op p. 35 en 36 deze rede uitvoerig citeert. Het woord „permanent” doet vier jaar later overigens wel wat lachwekkend aan. Het was overigens een twijfelachtig genoeg geciteerd te worden in dit zo ondoordachte en innerlijk tegenstrijdige rapport, dat inmiddels al lang in de bureauladen verdwenen is. De aan de orde gestelde problematiek blijft echter onverminderd van kracht. Inmiddels zijn wij vijf jaren verder en zijn wij er getuige van geweest hoe groot de invloed is van de resultaten van de modelstudies van het CPB en hoe weinig mogelijk het is de basisveronderstellingen van de modellen en de gebruikte berekeningsmethodieken te controleren, zijn wij getuige geweest van schijn-discussies in het parlement over de

wijze van afsluiting van de Oosterschelde, over de gevaren van kernenergie en kweekreactoren, over de aankoop van wapensystemen, enz. zonder dat ook maar iemand in staat was tot een goede afweging van alternatieven, op basis van zo volledig mogelijke objectieve informatie. Het is nog duidelijker geworden dat diegenen, die de informatiesystemen beheersen, die de informatie verzamelen, beheren, verwerken en rapporteren, in een steeds grotere machtspositie komen te verkeren. Overigens is er geen enkele reden om te twifelen aan de integriteit van diegenen, die bij de genoemde en andere problemen met de beleidsvoorbereiding en -vorming zijn belast. Door dat doet niet af aan het feit dat zij geleidelijk in een grotere machtspositie komen te verkeren en dat dit op den duur grote gevaren kan inhouden voor de parlementaire democratie. Het is merkwaardig dat een kabinet dat spreiding van macht in zijn vaandel geschreven heeft zo weinig gedaan heeft om dit probleem tot een oplossing te brengen. Het probleem wordt niet opgelost door grotere openbaarheid. Een dergelijke opvatting is naïef te noemen. Wat openbaar wordt is immers slechts het topje van een ijsberg van informatie en zelfs om dit topje te verwerken is kennis en tijd nodig. Enigszins cynisch is wel eens gesteld dat er twee methoden zijn om de mensen dom te houden, namelijk hen te weinig of te veel informatie geven. Het eerste is autoritair, het tweede is slechts in schijn democratisch, want in de praktijk zal het resultaat veelal hetzelfde zijn: frustratie en een gevoel van machteloosheid bij diegenen, die mee mogen oordelen. Doch bovenal miskennen diegenen, die in openbaarheid de oplossing van de gesignaleerde problemen zien, het feit dat berekeningen en studies van deskundigen slechts door andere deskundigen kunnen worden gecontroleerd, evenals de rekening van een horlogemaker slechts door een andere horlogekenner kan worden gecontroleerd. Openbaarheid alleen van rapporten is dus niet voldoende, al zal de wenselijkheid daarvan geen moment in twijfel getrokken worden. Wat heeft dit nu met de WRR te maken?

Welnu, het verband is duidelijk. Een WRR kan door zijn onafhankelijkheid en gezag een grote machtspositie innemen en kan door het in ons land bestaande ontzag voor geleerden en zeker voor colleges van geleerden, alsook door zijn speciale, min of meer onschendbare positie en de complexiteit der problemen met een aureool van onfeilbaarheid worden omgeven. Als de publieke opinie zo zou reageren op wetenschappelijke en daarmee schijnbaar objectieve conclusies en resultaten, dan kan

een kabinet al gauw in een situatie komen dat het door de WRR aangegeven beste beleidsalternatief kritiekloos overgenomen gaat worden, hetgeen niet altijd ook de beste handelwijze is. De WRR kan zelf zijn prioriteiten kiezen en kan dus zelf bepalen welke studies ondernomen zullen worden. De WRR kan zelf bepalen welke resultaten gepubliceerd zullen worden en in welke vorm. In feite is de WRR aan niemand verantwoording verschuldigd en kan hij geheel volgens eigen inzichten te werk gaan. Hoe begrijpelijk deze constructie ook moge zijn in verband met de gewenste wetenschappelijke objectiviteit, toch is een dergelijke mate van onafhankelijkheid van een toch betrekkelijk arbitrair samengesteld college iets dat zich slecht verdraagt met het in een democratisch stelsel zo gewenste systeem van "checks and balances". Hoeveel vertrouwen er ook moge zijn in de integriteit en deskundigheid van velerlei terrein van de leden van de huidige voorlopige WRR, toch moet een wettelijke regeling zo zijn dat de gevaren van misbruik van een op zich zelf gewenste speciale positie zo klein mogelijk zijn. De huidige wet voldoet daar niet aan. Het is ook niet helemaal logisch dat nu de Minister voor het Wetenschapsbeleid probeert het onderzoek beter af te stemmen op de prioriteiten van de samenleving, wat dat dan ook zijn moge, en daartoe ook voornemens is een complete radenstructuur in het leven te roepen, dat juist op dat moment een volledig onafhankelijke WRR wordt ingesteld, die nog wel mag, wat de overige geleerden niet meer mogen, namelijk je eigen werk bepalen zonder last van anderen te hebben. Het is toch wat merkwaardig dat in de toekomst elk wetenschappelijk onderzoek van enige importantie op maatschappelijke relevantie zou moeten worden getoetst, doch dat dat voor het op de samenleving gerichte onderzoek van de WRR niet het geval zou behoeven te zijn. Zouden de rapporten van de WRR overigens door het Kabinet van kritisch commentaar worden voorzien, hetgeen vooralsnog niet in de bedoeling ligt, dan zouden de met het voorbereiden van dit commentaar belaste ambtenaren vanuit hun specifieke deskundigheid de aan het rapport ten grondslag liggende informatie en methodieken kunnen bestuderen en zou iets van een "countervailing power" zijn gecreëerd, van een controle op deskundigen door andere deskundigen, die vermoedelijk in vele gevallen dringend gewenst is. Wellicht kan de WRR het hier gesignaleerde probleem van machtsverschuiving naar deskundigen en van de noodzaak van een adequate controle op het werk van deze deskundigen zelf eens in studie nemen.

Slot beschouwing

Het zal duidelijk zijn dat een WRR in de gekozen vorm gevaren kan inhouden en dat de betreffende wet niet bevredigt. Toch is het verstandig eerst eens af te wachten hoe de Raad zich zal ontwikkelen en welke bijdragen gegeven gaan worden aan het denken over ontwikkelingen, die de samenleving op langere termijn kunnen beïnvloeden.

Neveneffecten van de Nederlandse Nucleaire Industrie

Ir. B. P. Rauwerda

De toepassing van kernenergie voor de opwekking van electriciteit is omstreden en geladen. In de discussie hierover komen veiligheid, betrouwbaarheid en andere energiebronnen ruimschoots aan de orde. In de afgelopen tijd zijn vele argumenten voor en tegen de revue gepasseerd. In het volgende artikel wordt besproken wat het belang van kernenergie voor de Nederlandse samenleving is; in het bijzonder worden de neveneffecten (spin-off) van een Nederlandse nucleaire industrie nagegaan, die dus zelf nucleaire installaties bouwt.

Metaalindustrie

Nederlandse industrieën die activiteiten hebben ontplooid op nucleair gebied zijn: Rijn-Schelde-Verolme Machinefabrieken en Scheepswerven (RVS), Verenigde Machinefabrieken-Stork (VMF-Stork), Holec, Dikkers, Comprimo en anderen. Deze industrie vervaardigt kapitaal-goederen als reaktorvaten met binnenwerken, stoomgeneratoren, warmtewisselaars, pompen, afsluiters, turbine-installaties, generatoren, schakelapparatuur en overige mechanische en electro-technische apparatuur voor opwekking van electriciteit in kerncentrales. RSV en VMF-Stork nemen deel in Ultra Centrifuge Nederland (UCN). Deze maatschappij kan voor verrijgingsinstallaties, waarin het uraangehalte van de erts verrijkt wordt van 0,7 % tot 2 à 4 %, ultracentrifuges leveren.

Deze bedrijven hebben verder ervaring in het ontwerpen en bouwen van apparatuur voor

Het feit dat enkele bekwaame lieden die hun sporen in de maatschappij hebben verdiend, via hun lidmaatschap van de Raad min of meer gedwongen worden mee te denken over die samenleving, kan op zichzelf positief worden gewaardeerd. Hetzelfde argument wordt overigens soms gebezigd voor het voortbestaan van de Eerste Kamer. En ook daar staan liberalen zeer positief tegenover.

verwerking en opslag van radio-actief afval. Ook bestaan er nauwe banden met het Reactor Centrum Nederland, nu Energie Centrum Nederland en T.N.O. Het betreft hier de machine- en apparatenbouwindustrie, d.w.z. het hart van de Nederlandse metaalverwerkende industrie.

Voordelen kernenergie

De toepassing van kernenergie voor electriciteitsopwekking brengt in het kort de volgende voordelen mee:

- beperking van de invoer van kolen en olie. Volgens de huidige plannen zal het gasverbruik voor electriciteitsopwekking niet kunnen toenemen omdat de nationale gasproductie in 1978 zijn hoogtepunt zal hebben bereikt. Bij vervanging van het gasaandeel in de energievoorziening door olie en kolen neemt de import daarvan toe tot 66 % van de energiebehoefte in 1980. (Energienota, 1974, pag. 65). Uit strategisch oogpunt is dus voor electriciteitsopwekking een diversificatie naar energiesoort van groot belang (zie fig. B1 en B2 uit LSEO, 2e interim rapport, Tweede Kamer, zitting, 1975/76, nr. 13250).
- Een economisch voordeel is het verschil in kwh-prijs tussen kernenergie en conventionele opwekkingsmethoden: 1 kwh kernenergie kost ongeveer 20 à 30 % minder dan 1 kwh op basis van huidige olieprijsen. Bij het inwerking stellen van de kerncentrale Doel te Antwerpen (Interformatie nr. 11-1976) noemde Eerste Minister van België, L. Tindemans, een verschil van 25 %.
- Uit financieel-economisch oogpunt dient tenslotte het voordeel voor de betalingsbalans vermeld te worden. Per 1000 Mwe centrale is dat 300 miljoen gulden per jaar. Dit is de besparing in invoer van olie en

kolen vermindert met ingekocht uraan.

Werkgelegenheid

Deze voordelen zijn onafhankelijk van de oorsprong van de kerncentrales. Het voordeel van een eigen Nederlandse nucleaire industrie ligt voor de hand:

- hoogwaardige werkgelegenheid in een land met een hoog opleidingsniveau en daarbij een hoog loonniveau.

„Van het, uit ongeveer 500 man bestaande, personeel van Rotterdam Nucleair (RN) heeft ca. 10 % een hogere technische opleiding. Van die 10 % is circa 3 % ingenieur en 7 % HTS'er. Bij de „gewone“ machine- en apparatenfabriek is ongeveer een half procent ingenieur en drie procent HTS'er... Een ander voorbeeld: In het algemeen moeten de beste lasserders die wij van buiten het bedrijf kunnen aannemen bij RN nog een opleiding van twee à drie maanden volgen voordat zij werkelijk aan de productie kunnen meewerken". (Ir. M. C. van Veen, lid van de Raad van Bestuur RSV, in het Algemeen Dagblad, 1-9-1976).

Het bouwen van een 1000 MWe centrale in Nederland schept 4000 manjaren meer werk dan de bouw van een conventionele centrale, gestookt met olie of kolen.

De Nederlandse overheid is al jarenlang voorstander van een nucleaire industrie. Het bedrijfsleven heeft sedert de jaren 60 (op grond van o.a. het rapport van de Commissie Tromp, de nota's van de Minister van Economische Zaken inzake de kernenergie 1957 en 1972, de aankondiging van de bouw van drie centrales in 1974) geïnvesteerd in kennis voor ontwerp, fabricage en kwaliteitsbeheersing en in kostbare productiemiddelen. Met General Electric (Verenigde Staten) en Kraftwerk Union (West Duitsland, 50 % Siemens, 50 % AEG) zijn samenwerkingsovereenkomsten afgesloten.

Uitgangspunten bij de besluitvorming

Door het uitblijven van de bestellingen van de drie kerncentrales is de basis voor werkgelegenheid, rendement op geïnvesteerd kapitaal en voortbestaan van de internationale samenwerking voor de Nederlandse nucleaire industrie klein geworden. Alleen het feit dat er nog uitzicht bestaat op een besluit tot het bouwen van de drie centrales houdt de belangstelling van de buitenlandse partners gaande. Een voldoende rendement op het geïnvesteerde kapitaal is echter voor 1976 en eerstvolgende jaren niet mogelijk, daar vervangend werk niet voldoende opbrengt. Er

kan niet op gerekend worden dat een andere industrietak op tijd de rol van speerpunt-industrie van de nucleaire industrie zal kunnen overnemen. De redenen voor het uitstellen van de beslissing voor toepassing van kernenergie in Nederland zijn: de verminderde groei van het elektriciteitsverbruik en de kwestie van opslag van radio-actief afval. In West-Duitsland en België kwamen deze overwegingen niet bij de besluitvorming naar voren; in beide landen is een bouwprogramma van kerncentrales in uitvoering om der wille van diversificatie van energiebronnen.

Drie neveneffecten: vormen van spin-off

Naast dit rapport van werkgelegenheid zijn er neveneffecten van de Nederlandse nucleaire industrie die als spin-off kunnen worden aangeduid. Spin-off in de vorm van kennis, dus immateriële spin-off, werd onlangs door Minister Lubbers in een brief aan de Tweede Kamer d.d. 30-8-1976 over het DeBeNeLux-project (Kalkar-project) als volgt beschreven: „Een belangrijk aspect bij dit soort werkzaamheden is de „spin-off“. In dit verband zij vermeld dat alom de tendens bestaat om de zeer hoge eisen die voor de reactorbouw gelden eveneens te laten gelden voor het niet-nucleaire gebied, met name de petro-chemische en chemische industrie, enerzijds om de veiligheid te verhogen en anderzijds om de vaak zeer kostbare bedrijfsstoringen te voorkomen. Het deelnemen in een internationale industriële samenwerking, met partners die over een grote industriële traditie beschikken, leidt tot een verbetering van het management; de hoge eisen die aan het werk worden gesteld vereisen een perfecte kwaliteitscontrole en leiden tot verhoging van het niveau van lastechnieken, materiaalkennis en computertechnieken ten behoeve van ontwerpwerkzaamheden. De effecten van deze spin-off zijn bij de deelnemende bedrijven reeds duidelijk merkbaar: met de chemische industrie zijn relaties opgebouwd, die vroeger niet mogelijk waren“.

Een voorbeeld van spin-off van het ultracentrifugeproject is de mogelijke ontwikkeling van een compact sneldraaiend vliegwiel voor energieopslag. Een 20-tons vrachtauto zou op een dergelijk vliegwiel een dag kunnen rijden. Toegepast bij windmolens kan tijdens perioden met veel wind energie worden opgeslagen.

Toeleveringsbedrijven

Een tweede soort spin-off vormen de

bij de toeleveringsbedrijven van de tweede orde is moeilijk te kwantificeren. Schattingen van het aantal arbeidsplaatsen liggen tussen 1000 en 2000.

Contacten met buitenland

Een derde vorm van spin-off is het contact met bedrijven en instituten buiten Nederland. De uitwerking hiervan ligt voornamelijk in de toekomst. Om belangrijke componenten te kunnen leveren is het voor de Nederlandse nucleaire industrie noodzakelijk samen te werken met grote bedrijven als General Electric en Kraftwerk Union. Dit is een aansporing koploper te zijn in de kwaliteit van de producten en zo de samenwerking te handhaven.

Wat hierbij een grote plaats inneemt is de toeleveringsbedrijven van de tweede orde. Dit zijn industrieën die kleinere componenten of grondstoffen leveren. Deze moeten van hoge kwaliteit zijn en staan wat dat betreft onder strenge kwaliteitscontrole van de opdrachtgever, die op zijn beurt moet voldoen aan de voorschriften van overheidsinstanties zoals het Stoomwezen of de Duitse Technische Ueberwachungsverein (TUV). Voorbeelden van deze producten zijn zware staalplaat en smeedstukken. Laselectroden vormen een aanzienlijk deel van de toelevering. Daarnaast omdat deze categorie de leveranciers van diensten. Een voorbeeld hiervan is de Röntgen Technische Dienst (RTD), die op bouwplaats of fabriek bij nieuwbouw, bij onderhoudswerkzaamheden en periodieke controle van kern-

componenten in West-Europa een goede naam heeft in niet-destructief onderzoek.*)

Tenslotte kan onder deze groep worden begrepen de civiele aannemer. Eisen aan bouwwerken waarin een kerninstallatie staat opgesteld, zijn in het algemeen strenger dan normaal. Bovendien zijn speciale berekeningsmethoden vereist. Het werkgelegenheidseffect internationale arbeidsverdeling in verband met schaalvergroting. In het DeBeNeLux-project is afgesproken dat alle belangrijke warmte-overdrachtscomponenten door Nederland zullen worden ontwikkeld en geleverd, ook in de toekomst. Het vervullen van een volwaardige rol in internationaal verband zal niet alleen leiden tot het verkrijgen van toekomstige orders maar kan ook een bevoorrechte positie scheppen bij ontwikkelingen op aanverwante terreinen. Wordt daarentegen niet voldoende gepresteerd in internationaal verband, dan zal de kans op andere toetredingsmogelijkheden ras verdwijnen.

De Nederlandse nucleaire industrie is met haar spin-off en als speerpunt-industrie een drijfveer voor de noodzakelijke vernieuwing van de metaal- en electrotechnische industrie.

*) Methoden van niet-destructief onderzoek zijn röntgen- en ultrasoononderzoek voor inwendige materiaal fouten, magnetisch en penetrant vloeistofmethode voor het opsporen van fijne oppervlaktefouten (bijv. haarscheurtjes).

Een optimistisch geluid

Sidney J. v. d. Bergh

Ik had de gelegenheid dezer dagen met ruim 20 Nederlanders, onder wie een aantal vooraanstaande vertegenwoordigers van onze Universiteitswereld en ons bedrijfsleven en tevens een aantal leden van de Commissie voor het Wetenschapsbeleid van onze Tweede Kamer, een bezoek te brengen aan het wereldberoemde Weizmann Instituut van Wetenschappen te Rehovot bij Tel Aviv in Israël.

Voor iemand zoals schrijver dezes, die in zijn leven een redelijke ervaring heeft opgedaan in economische en politieke problemen, is dit bezoek zeer belangwekkend geweest omdat het visies opent over de economische toekomst en mogelijkheden in de komende decennia.

Wij zijn allen een aantal jaren geleden overstroomd met pessimistische voorspellingen, vooral door het eerste rapport van de Club van Rome, over de gevaren die ons bedreigen bij het opraken van bepaalde voorraden in de wereld en de moeilijkheden om een wereldbevolking behoorlijk te voeden, een wereldbevolking die zich in weinig jaren zal verdubbelen.

Het is vooral interessant je in deze futurologische problemen te verdiepen indien men van wat oudere leeftijd is en dus bewust nog het eerste kwartaal van deze eeuw heeft meegemaakt.

Ik heb nog een wereld gezien haast zonder electriciteit en zijn talrijke toepassingen, zonder radio en televisie, haast zonder telefoon. Een wereld zonder vliegtuigen, met een zeer beperkt aantal auto's en daardoor voor de doorsnee burger weinig mogelijkheden om zich te verplaatsen.

Vóór de industriële revolutie in de 19e eeuw verlieten de mensen slechts zelden of nooit hun geboorteplaats en vóór de opbloei van het bedrijfsleven in de vorige eeuw is de materiële vooruitgang van de mensheid slechts zeer langzaam verlopen.

Door het economische systeem dat wij nu kennen, is er een geweldige aanmoediging ontstaan voor jonge wetenschappelijk opgeleide mensen en ook voor mensen die door hun natuur en opvoeding een grote dadendrang hadden, zich op talrijke nieuwe produkten te werpen en daardoor voor allen grote behoeften te creëren. Er heeft zich nu een toestand ontwikkeld van snelle verplaatsing van personen, van snelle doorgave van gedachten en omstandigheden waardoor miljoenen mensen mogelijkheden hebben gekregen waar in de vorige eeuw slechts enkele fantasten, ik denk b.v. aan Jules Verne, een idee van hadden. Het was daarom tot voor enige jaren mogelijk te geloven dat wij de werkgelegenheid in de meeste landen op een behoorlijk peil zouden kunnen houden.

Het pessimisme waarover ik hierboven sprak houdt mogelijk ook verband met de zeer snelle dekolonisatie in enkele landen van de wereld vooral in Afrika en Azië, maar zeker ook door de snelle ontwikkeling op hygiënisch gebied die plotseling zo'n verrassend snelle bevolkingsgroei met zich meebracht.

De menselijke speurzijn, de wetenschappelijke research heeft deze ontwikkeling niet helemaal kunnen bijhouden en niet alle schokken kunnen opvangen zoals b.v. de drastische verhoging van de olieprijs een paar jaar geleden. Maar juist een bezoek zoals wij nu aan het Weizmann Instituut hebben gebracht, opent de ogen voor de geweldige mogelijkheden die op dit gebied bestaan en thans daar in Rehovot in Israël, maar ook op andere plaatsen in de wereld, door zeer intelligente mensen met grote kracht worden ontwikkeld.

Ik zal hier enkele voorbeelden noemen: een van de grote moeilijkheden in de wereld en die om talrijke goede redenen steeds groter wordt, is het tekort aan zoet water. Als de

wetenschappelijke research erin slaagt om zout water tegen zeer lage kosten te ontzilten, zal dit geweldige mogelijkheden scheppen in vele landen waar door droogte, verontreiniging en klimatologische redenen het hele leven zich moeilijk kan ontwikkelen. Dit geldt voor alle landen die aan de zee liggen en dus over onbeperkte hoeveelheden zout water kunnen beschikken.

Researchmensen in de hele wereld, maar vooral in Israël met zijn chronisch watertekort, houden zich met alle energie met dit vraagstuk bezig en ik heb mij laten vertellen dat men in de eerstkomende jaren grote wetenschappelijke doorbraken op dit gebied verwacht.

Een ander voorbeeld is het kweken van variëteiten op het gebied van granen en andere voedingsmiddelen, die een veel grotere produktie per hectare land beloven dan tot nu toe het geval is geweest.

Ook op het gebied van de medische wetenschap staat men aan de vooravond van belangrijke ontwikkelingen die de toekomst van het menselijk ras in de volgende eeuw sterk kunnen beïnvloeden.

Al deze ontwikkelingen tonen naar mijn mening dat de groei zal doorgaan. Waar dit precies de produktie zal beïnvloeden kunnen wij slechts vermoeden. De uitvinder van de telefoon wist niet dat binnenkort de gehele wereld met elkaar zou kunnen telefoneren op snelle en duidelijke wijze. De uitvinders van radio en televisie konden niet bevroeden dat langzamerhand iedere huiskamer in de wereld van deze faciliteiten voorzien zal zijn. De uitvinders van de auto hebben nooit vermoed dat zij zo krachtig zouden meewerken om de mens losser van zijn woonplaats te maken en hem de vrijheid te geven in zijn auto te stappen en te reizen waar heen hij gaan wil.

Als men een researchinstituut bezoekt, zoals wij dat gedaan hebben, kan men zich niet onttrekken aan de gedachte dat er zoveel goede mogelijkheden in de wereld nog ontwikkeld kunnen worden en in de komende decennia behoeften ontwikkeld zullen worden die de groei in de hele wereld zullen bevorderen.

De politieke les uit dit alles moet naar mijn mening zijn dat wij ons maatschappelijk systeem niet te veel onderhorig maken aan centrale instanties en ambtenaren, dat de opvoeding en de belastingtechniek het onze jonge mensen mogelijk maken door hun inventiviteit en door hun geestelijke en lichamelijke inspanning in staat te kunnen blijven nieuwe ideeën te ontwikkelen die de mensheid werk en redelijke groei kunnen blijven verschaffen.

Gijsbert Karel toch een liberaal! ¹⁾

- Aan de nagedachtenis van mijn leermeester Rüter.

„Je ne souscris pas aux beaux noms dont nous décorons nos fautes mêmes.”

G. K. van Hogendorp

J. G. Bruggeman

Aan de ingang van onze negentiende eeuw staan, uitstekend boven een menigte van weinig opwindende lieden, twee merkwaardige, markante gestalten, die zowel hun tijdgenoten als het nageslacht nogal wat last en moeite zouden gaan bezorgen. Maar die daarmee ook enig leven in de nationale erkerij zouden brengen, waarvoor wij hun erkentelijk mogen zijn. Willem Bilderdijk en Gijsbert Karel van Hogendorp zijn niet alleen bij hun leven controversiële figuren geweest. Ook na hun dood zijn zij tot discussie en polemieken aanleiding blijven geven, al hebben zij, met zoveel anderen, sterk aan belangstelling verloren sedert wij ons veel minder met ons eigen mooie verleden bezig houden dan met de toekomstige ontwikkeling van de hele wereld, die, door onze goede zorgen, trouwens ook heel mooi zal zijn. Maar daarover een andere keer.

Bilderdijk en Hogendorp zijn in veel opzichten tegenvoeters geweest, maar zij lijken toch ook wel wat op elkaar. Huizinga, die in een boekbespreking in 1912 schreef, gaarne aan zichzelf te bekennen dat hij zijn landgenoten van 1800 volstrekt niet begreep: „Bilderdijk niet en Gijsbert Karel niet, en de rest nog veel minder”, bleek een jaar later toch althans iets van hen te begrijpen. In een toen uitgesproken herdenkingsrede zei hij, dat bij beiden „de eerbied voor het voorvaderlijke uit een romantische voorstelling leefde”. Romantisch was overigens Bilderdijk, moet men wel toevoegen, op zijn hoogst persoonlijke manier, in veel sterker mate dan Hogendorp. Maar in hun levensgroot zelfbewustzijn, hun hooghartigheid, hun dwarsigheid ook hebben de graven van Hogendorp en van Teisterbant maar weinig voor elkaar ondergedaan. De „Grote Ongenietbare” noemt Huizinga Bilderdijk in die zelfde rede, waarin hij anderzijds – zonder hoofdletters, want hij neemt hem kennelijk iets serieuzer – Hogendorp als de „grote eenzame” in zijn over 1813 levende gedachten kenschetst. „Ditmaal heeft een eeuw historie nergens Hogendorp's portuur gevonden”, leest men verder, „en wij keeren tot onzen ouden held terug.” Met iets minder eerbied zou men

echter, dunkt mij, Gijsbert Karel – om zijn strakheid, zijn afgemetenheid, zijn moeilijke toegankelijkheid – wel de Grote Ongenaakbare kunnen noemen. Opmerkelijk is ook dat zijn zoons hun geestelijk heil in de school van Bilderdijk hebben gezocht, weliswaar niet tot groot genoegen van de vader, die Bilderdijk's pretentie de goddelijke wegen hier op aarde precies te kennen vergaand aanmatigend vond, en die in een Sinterklaasrijmpje eens de spot met zoon Willem dreef:

„Een jongeling van zesentwintig jaren,
Goedaardig, vol van geest, aan kundigheden
rijk,

Maar overheerst door luimen, onervaren,
En op zijn neus een bril van Bilderdijk.”

Wij leven zoals gezegd niet meer zo intens met onze historie, en Bilderdijk is vrijwel geheel in het vergeetboek geraakt. In de boekhandel vindt men hem niet meer, niemand leest hem meer, zelfs op de VU zal, anders dan vroeger, wel niet meer dan een hoge enkeling zich over hem buigen. In de verdienstelijke bloemlezing **Spectrum der Nederlandse letterkunde**, een werk in 25 delen dat onze gehele literatuur bestrijkt, zijn wel gedichten van Poot en Staring opgenomen, maar geen enkel van de grote Bilderdijk. De dichter Bloem, die ook een groot kenner was van de poëzie en andere dichters treffend op hun waarde wist te schatten, heeft nog wel eens de aandacht op hem gevestigd, hem in ieder geval een „fabelachtig technicus” noemend, en meedelend dat Bilderdijk hem al sinds zijn HBS-tijd had gefascineerd. Maar met een man als Kossmann, die in zijn recente **Geschiedenis van de Lage Landen van 1780 tot 1940**, een boek waarin heel opmerkelijke verbanden tussen de politieke en de literaire ontwikkeling worden gelegd, Bilderdijk als „formidabele dichter” (en „veelzijdig dilettant”) karakteriseert, was Bloem daarmee niet meer dan een uitzondering die de regel bevestigt. Bilderdijk heeft, zo lijkt het, voorgoed voor ons afgedaan. Het boek dat ik in dit opstel onder de aandacht wil brengen – een in mei jl. te Utrecht verdedigde dissertatie over de politieke opvattingen van Hogendorp – wekte niettemin de gedachte in mij op dat het toch wel aardig zou zijn om Bilderdijk, die niet alleen een

1) geschreven naar aanleiding van H. van der Hoeven, **Gijsbert Karel van Hogendorp, Conservatief of liberaal?** (proefschrift Universiteit Utrecht), Groningen, 1976.

hoogst curieuze geest was maar tenslotte ook aan de oorsprong van een belangrijke stroming in de Nederlandse politiek: de anti-revolutionaire, heeft gestaan, eens in het licht van de hedendaagse politieke situatie te bekijken, juist ook in zijn verhouding tot de gedachten- en gevoelswereld van Hogendorp. De ironie van de geschiedenis heeft immers gewild, en het is verleidelijk dat te ontraadselen, dat Bilderdijk's geestelijke nazaten, voor een deel althans, heel dicht in de buurt van die goddeloos-vooruitstrevende richting in de politiek beginnen te komen waar de grote dichter zelf geen verwensing te gortig voor was. Terwijl daarentegen de liberalen, die in het algemeen van Gijsbert Karel menen af te stammen, tegenwoordig veelal voor conservatief, of reactionair, of nog erger worden uitgemaakt. In dit beknopte bestek moet ik echter, op een enkele losse flodder na, van verdere vergelijking afzien en mij nu bepalen tot Hogendorp, al zal ik aan het slot nog wel even terugkomen op die eigenaardige verschuiving in onze politiek, waarbij het oude rechts naar links lijkt te zwenken, en het oude links naar rechts. Trouwens, helemaal nieuw is die ontwikkeling misschien niet: Abraham Kuyper heeft men indertijd al verweten dat hij een verkapte modernist was. Vroege voorafschaduwing dus al van wat Wim Kan een paar jaar geleden in de Van Baerlestraat overkwam, waar hij Aantjes, met Andriessen aan het stuur, met de richtingaanwijzer naar rechts linksaf zag slaan? Maar terzake.

Gijsbert Karel, die het ons wel zal vergeven en misschien zelf in dank afnemen dat wij hem, prerogatief immers van grote mannen, vaak heel familiair bij de voornaam noemen – Gijsbert Karel is het iets beter dan Bilderdijk vergaan. Algemeen bekend is hij niet meer, naar ik begrijp wordt zelfs op de lagere school aan 1813 en dat soort vermeende oubolligheden nauwelijks meer aandacht besteed. Maar nog niet zo lang geleden beleefde de moole biografie die Henriëtte de Beaufort aan hem wijdde, enkele drukken, terwijl in het wereldje van onze historici, dat nog altijd aardig floreert, juist de laatste jaren weer een levendige polemiek over hem is opgelaaid, die ook in politiek opzicht heel interessant is. Tenminste dat vind ik. Centraal in die polemiek staat de vraag die de titel vormt van het boek van Dr Van der Hoeven: **Gijsbert Karel van Hogendorp, Conservatief of liberaal?** De schrijver vermeldt niet dat die vraag, of in ieder geval een die grofweg op het zelfde neerkomt, al eens eerder aan de orde is geweest. Ofschoon hij ons, in de inleiding tot zijn werk, een aardig beeld geeft van de wijze waarop de Nederlandse historiografie Gijsbert Karel heeft bejegend, licht hij ons niet in dat het uit

1903 daterende opstel van Colenbrander, dat hij wél noemt: **Gijsbert Karel in zijn rijpen leeftijd**, geschreven werd mede in antwoord op een artikel van de toenmalige Leidse hoogleraar in het staatsrecht Krabbe in de Gids van 1900, dat zeer onvriendelijk over Hogendorp was geweest. „Meer dan een menschenleeftijd,” zo heette het in Krabbe's aantijging, „is door zijn (Hogendorp's) werk de ontwikkeling onzer staatkundige instellingen tegengehouden . . . Geen enkele breede gedachte heeft bij den opbouw der nieuwe Staatsinrichting voorgezeten . . . Zelfs de vestiging der constitutionele monarchie is niet uit Hogendorps initiatief, maar uit dat van den zooveel liberaler aangelegden Kemper voortgesproten.” Dat „meer dan een menschenleeftijd” was zeer duister, want Thorbecke werd niet over het hoofd gezien, zodat volgens Krabbe de van 1762 tot 1834 levende Gijsbert Karel minstens al in zijn prille jeugd met zijn remmende arbeid moest zijn begonnen. Maar voor het overige was de bedoeling duidelijk: Gijsbert Karel een man van het behoud, zonder echte visie, zij het wel met een zo verbijsterende kracht, dat hij zijn hele volk decennia-lang onder de duim had weten te houden. Het papier was ook toen al geduldig . . .

Colenbrander nu, net als Gijsbert Karel zelf door zijn moeder een halve Fries en in zijn fier en weerbarstig karakter hem enigermate gelijkend (ik meen zelfs, afgaande op portretten, een zekere uiterlijke gelijkenis te bespeuren), is in zijn genoemd opstel, met de temperamentvolle kracht van zijn jonge jaren, fel tegen Krabbe van leer getrokken. In een vurig, zij het vooral tegen het eind wat haastig pleidooi – Coijlenbrander werkte snel en hield van afdoen – wierp hij zich als groot kampioen van Gijsbert Karel op, diens idealisme, constructiviteit en tenslotte ook liberalisme ferm in verdediging nemend. Het opstel is trouwens veel meer dan een tegenaanval op Krabbe. Zich basierend op de toen zojuist gepubliceerde latere delen van Hogendorp's **Brieven en Gedenkschriften** geeft het, in een goede 150 bladzijden, na een korte samenvatting van Gijsbert Karel's reeds door Fruin beschreven jongelingsjaren, in forse taal een pakkende voorstelling van zijn latere leven, waarvan de periode na 1812 begrijpelijkerwijs het leeuwendeel van de aandacht krijgt. Het zou mij hier te ver voeren Colenbrander's visie op Gijsbert Karel in al haar aspecten weer te geven. Ik zal er nog een enkele maal aan refereren, maar voorshands volstaan met te zeggen, in de eerste plaats, dat Colenbrander, tegen Krabbe, Hogendorp de leidende rol in de Opstand en de constitutionele beweging blijft toekennen, met Kemper – die overigens wel,

maar wat schamper en niet zonder vermelding van zijn „vollemaansgezicht”, enige vriendelijke woorden krijgt – in duidelijk secundaire positie. En, in de tweede plaats, dat Colenbrander Gijsbert Karel, op grond van de ontwikkeling van zijn politieke denkbeelden in de jaren 1825 – 1830 (dus niet eerder) en uitsluitend op grond daarvan (dit is met het oog op hetgeen volgt van belang) „de eerste waarachtige liberaal in Noord-Nederland” heeft genoemd. Waarbij echter zij aangetekend dat Colenbrander, ofschoon zelf een overtuigd liberaal (hij kreeg later zitting in het hoofdbestuur van de Vrijheidsbond), hierin zeker niet het voornaamste motief voor zijn grote bewondering voor Hogendorp heeft gevonden. Diens liberalisme komt slechts in de korte slotparagraaf aan de orde. De kern van Colenbrander's bewondering gold veeleer de diepe ernst, de stoere kracht van Gijsbert Karel's zichzelf met kleine inzinkingen steeds gelijkblijvende, onverzettelijke persoonlijkheid.

Ik meen dat Dr Van der Hoeven dit laatste iets te veel uit het oog verliest wanneer hij in zijn inleiding, na te hebben gesteld dat het „oordeel van Colenbrander ... het beeld van Hogendorp voor lange tijd in onze geschiedschrijving (heeft) vastgelegd”, met name naar voren brengt dat men Hogendorp in het voetspoor van de Leidse historicus als liberaal voortrekker is blijven beschouwen. Men heeft dat inderdaad in sterke mate gedaan, maar daarmee mag toch niet worden geïmpliceerd dat in Colenbrander's visie op Gijsbert Karel het accent op diens liberalisme zou hebben gelegen.

Men mag wel geredelijk aannemen dat Colenbrander, die het land aan farizeeërs had, Gijsbert Karel minder zou hebben bewonderd indien deze, in plaats van liberaal, in zijn ouderdom met zijn zoons Bilderdijkiaan zou zijn geworden 2). Maar dat neemt toch niet weg dat in zijn voorstelling niet Hogendorp's liberalisme centraal staat, maar de constante lijn in diens leven en denken. Tekenend daarvoor is b.v. de volgende passage in **Gijsbert Karel in zijn rijpen leeftijd**, welke commentaar geeft bij enige scherpe uitspraken van Hogendorp tegen de geest van de voorvaders der Franse revolutie:

„Dit is de wezenlijke grootheid van mannen als Gijsbert Karel, dat zij een ruimer bewustzijn in zich omdragen dan wij menschen van een oogenblik en van een partij. Onze held, meent gij, laat zich hier uit als een anti-revolutionair, en hij is geëindigd als de eerste Nederlandsche liberaal. Tegenstrijdigheid? Neen, onze kortzichtigheid is het die ons bedriegt. Gijsbert Karel, die meer dan één ander onze achttiende eeuw aan onze negentiende eeuw verbindt, is

zich, bij alle ontwikkeling van denkbeelden, bij alle aanpassing aan nieuwe vormen, in wezen verwonderlijk gelijk gebleven. Die zich later tegen het absolutisme des konings keert, is geen ander dan die heden het absolutisme van de club veroordeelt.”

Evenmin gaat het aan de biografie van Mevrouw de Beaufort zonder meer in de traditie te plaatsen van hen die zich op Hogendorp's liberalisme hebben geconcentreerd. Dr. Van der Hoeven zegt over dit boek: „Gijsbert Karel is (bij al die latere geschiedschrijvers, J. G. B.) liberaal geworden. Mevrouw Henriëtte de Beaufort vergelijkt hem in haar bekende biografie zelfs met een „trekvoegel die niet in de zwerm kan meevliegen, maar wel alleen en ver vooruit.”” Mevrouw de Beaufort, die – kennelijk niet zo dol op etiketteren en zeer spaarzaam met de term liberaal – er sterk de nadruk op legt dat Hogendorp's denken **tezelfdertijd** conservatief en vooruitstrevend was (wat alleen wereldvreemde theoretici voor een probleem kan plaatsen), heeft met die uitspraak veeleer uiting gegeven aan een zelfde inzicht als bij Colenbrander naar voren komt: het is door de onafhankelijkheid van zijn geest, door zijn distantie van de modieuze kudde, door zijn afschuw van de holle leuzen van den dag, dat Gijsbert Karel zich bovenal onderscheidt.

Met dat al heeft Dr Van der Hoeven het volste gelijk, dat men Hogendorp tot in de jaren zestig, op een enkele uitzondering na, als althans in zijn latere jaren liberaal is blijven beschouwen, en dat eerst toen verzet tegen die traditionele waardering is gerezen. Dat, zeer felle, verzet kwam van de historicus C. H. E. de Wit, in een lijvige Amsterdamse dissertatie: **De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland. 1780–1848**. Zoals Dr Van der Hoeven het zegt trad uit dit proefschrift Hogendorp naar voren „als de conservatieve vertegenwoordiger van een aristocratisch bewind, en erger veroordeling van een historische figuur is in onze tijd wel niet mogelijk. In een boek vol apodictische beweringen is Thorbecke de held en Colenbrander de man des aanstoots:

- 2) Dr Van der Hoeven geeft in zijn boek enige krasse staaltjes van de zelfingenomen devotie van de jonge Hogendorps. Zo schrijft Willem eens aan zijn broer Dirk: „Van alle afdwallingen van het Christendom is het bouwen op eigen krachten de gevaarlijkste. ... Het is een punt dat opmerking verdient, dat al wat Papa in zijn leven ondernomen heeft, is misgelopen.” (pag. 113)

„Colenbrander beschouwde G. K. van Hogendorp als een door Oranjeliefde gedreven vernieuwer van de Nederlandse staat. Diens doen en laten evenwel werd vooral beheerst door de gedachte de aristocratische standenstaat te herstellen. Hij (Colenbrander) dacht dat het liberalisme voornamelijk bestond in het beperken van de vorstelijke regeringsmacht en dat Van Hogendorp de grondlegger van het liberalisme was. Deze opvatting druist niet alleen in tegen een interpretatie van Van Hogendorps verhandelingen in historisch perspectief. Diens „liberalisme“ betekende slechts een verandering van taktiek ter verwezenlijking van zijn aristocratische ideaal.” Deze opvatting van De Wit, aldus Dr Van der Hoeven, „is de laatste jaren sterk op de voorgrond komen te staan”, welke mededeling hij evenwel slechts uiterst summier toelicht, namelijk met een verwijzing naar een, vrij terloopse, opmerking in een rede uit 1966 van Kossmann, die zich daarin als volgt over Hogendorp uitlaat: „En Gijsbert Karel van Hogendorp, de conservatieve orangist van de late achttiende eeuw, houden wij voor een liberaal en eren we als baanbreker en pionier.” Terecht tekent Dr Van der Hoeven overigens aan dat het hier om een objectief-constaterende karakterisering ging, en niet, als bij De Wit, om kritiek op Gijsbert Karel.

In deze nieuwe visie op de figuur van Hogendorp – die, zoals uit de door mij eerder gegeven citaten blijkt, wezenlijke verwantschap met die van Krabbe vertoont en die dus in feite helemaal niet zo vreselijk nieuw is: ik meen zelfs dat bij De Wit van precies dezelfde soort intellectualistische benadering van de historie sprake is als bij Krabbe en zoveel anderen – in deze weer opnieuw naar voren komende visie op Hogendorp heeft Dr Van der Hoeven nu aanleiding gevonden om diens „politieke overtuigingen”, zoals hij het noemt, aan een afzonderlijk onderzoek te onderwerpen. En het resultaat van dat onderzoek ligt nu voor ons in zijn dissertatie, die ik met veel genoegen heb gelezen en die ik ieder die in de geschiedenis en de betekenis van het liberalisme is geïnteresseerd, kan aanbevelen.

In een goed geschreven, evenwichtige verhandeling geeft Dr Van der Hoeven ons een helder overzicht van het politieke denken van Gijsbert Karel, in zijn gestadige ontwikkeling, dat mij in grote trekken verantwoord lijkt, ook al valt er bepaald wel het een en ander bij aan te tekenen. Daarnaast is het boek ook meer in het algemeen van belang als bron van informatie en als goed doordachte beschouwing over het vroeg-negentiende-eeuwse liberalisme, dat

zeker hier in Nederland, ook bij hen die zich liberalen achten, geen overgrote bekendheid geniet. Wie vooruit wil, staat veel sterker als hij weet waar hij vandaan komt. Welnu, bij Dr. Van der Hoeven kan hij veel nuttigs opsteken. Over het liberalisme, het Nederlandse wel zeer in het bijzonder, is betrekkelijk weinig geschreven, zoals ik bij een onderzoek van de catalogus van de Koninklijke Bibliotheek op dit punt zelf al eens bevestigd vond. Het valt in het niet bij de uitgebreide literatuur over het socialisme en aanverwante stromingen. Dr Van der Hoeven, die als ambtenaar aan deze bibliotheek werkzaam is, heeft die beperkte verzameling liberalia met een waardevolle aanvulling verrijkt. In een liberaal blad als het onze behoort daar akte van te worden gegeven! Wat ik heel graag, met respect voor Dr Van der Hoeven's opmerkelijke prestatie, op mij heb genomen.

Reeds uit de kwalificatie van De Wit's proefschrift in zijn inleiding: „een boek vol apodictische beweringen”, voorvoelt men al dat de schrijver tot een andere uitkomst zal geraken. De eerste van zijn stellingen, waar men in zijn nieuwsgierigheid natuurlijk al eerder naar had gekeken, had dat trouwens al duidelijk gemaakt. Die stelling luidt namelijk: „Colenbranders uitspraak dat Gijsbert Karel van Hogendorp geworden is, „de eerste waarachtige liberaal in Noord-Nederland”, is in principe juist.” Had men op grond hiervan nu verwacht, eenvoudig op een misschien wat opgesierde herhaling van Colenbrander's betoog tegen Krabbe te worden getrakteerd, dan zou men zijn verwachting veel te laag hebben gespannen. Want hoewel de auteur Colenbrander in beginsel gelijk geeft, komt hij toch op heel andere, veel genuanceerder en m.i. ook veel betere wijze tot zijn conclusie (waarbij nogmaals zij onderstreept dat het Colenbrander niet primair om Hogendorp's liberalisme ging). Daartegenover krijgt De Wit er soms danig van langs, maar hij behoudt ook enig gelijk. Ik zal trachten uiteen te zetten hoe een en ander in het boek zijn beslag krijgt, en mij daarbij ook wagen aan een meer persoonlijke bespiegeling, waarvoor ik in het voorgaande al enige elementen heb aangedragen, over de politieke relevantie die deze discussie over Gijsbert Karel in mijn ogen heeft.

Met De Wit discuteert de schrijver alleen en passant, zijn boek heeft meer een beschrijvend en betogend dan polemiserend karakter, al deelt hij ook, meestal met nogal ingehouden toon, zo langs zijn neus weg, als het te pas komt (maar ook wel eens niet) een

berisping uit. Het verstand wordt bij hem veel minder dan bij Colenbrander en Mevrouw de Beaufort gevoed door het gevoel, al is dat laatste zeker niet afwezig. Gijsbert Karel is voor hem meer een belangwekkend dan een bewonderenswaardig man, hoewel hij soms wordt geprezen. Een tikje neuswijs, zou ik menen, zij het verre van de waanwijsheid van De Wit. Overigens is de statur niet in Frage, in de in het Engels gestelde, uitstekende Summary heet Hogendorp „the most important Dutch statesman of his time”, maar er is toch veel meer reserve dan bij Colenbrander, veel meer koele afweging. Het gaat hier echter, moet men ook bedenken, niet om een biografie, zodat de schrijver zich wat de mens Gijsbert Karel betreft heel legitiem wat op de vlakke heeft kunnen houden, en zich niet aan een doorgroning en uitbeelding van diens hoogst uitzonderlijke, moeilijk geheel te vatten persoonlijkheid heeft hoeven wagen. Het gaat hier om een analyse en waardering van Hogendorp's politieke denken, waar het gevoel niet zozeer aan te pas hoeft te komen. Dat is te zeggen . . .

„Dat is te zeggen,” zei hij grommend, „waar het gevoel natuurlijk wel degelijk aan te pas behoort te komen. Maar leg dat maar eens uit. Dat is verduiveld lastig. Toch is het nodig om de waarde en betekenis van het boek van Dr Van der Hoeven werkelijk, en niet maar zo'n beetje, te bepalen. Want zeker is het een goed en degelijk en ook sympathiek boek, waar de schrijver zoals gezegd veel lof voor verdient. Er valt niet zo veel op aan te merken. Maar als men zich afvraagt wat men er nu eigenlijk mee aan moet vangen – en dat juist is het aardige van het boek: het stelt je voor die vraag – dan bekruipt je toch het gevoel dat er iets aan ontbreekt, dat het er soms een beetje naast is. Liever gezegd misschien: dat de schrijver tastenderwijs op een pad is geraakt dat veel wijder perspectieven opent dan zijn nog jonge blik heeft kunnen omvatten. Begrijpelijk overigens. Het is moeilijk, heel moeilijk. Maar laat ik eens een gooi doen, een wilde gooi, een heel wilde gooi.

Het boek confronteert ons met een wijd verbreed en diepgeworteld kwaad, misschien wel de grondkwaal van onze huidige beschaving. Wat is dat kwaad? Het op hol geslagen verstand, dat zich niet, zoals behoort, naar de werkelijkheid richt, maar die werkelijkheid aan zijn eigen dwaze, kortzichtige en overmoedige wensen wil onderwerpen. Met de gevolgen die wij om ons heen zien. Het is vooral tegen dat kwaad dat Gijsbert Karel heeft gevochten, al heeft hij het

ook niet in al zijn funeste aspecten doorschouwd. Beter niettemin dan Bilderdijk, die in **De ziekte der geleerden** wel een beetje op het spoor zat, maar dat spoor bijster is geraakt en zelf niet veel meer dan een kwakkelende geleerde is gebleven, omdat hij nooit echt in zichzelf heeft geloofd. Gijsbert Karel heeft dat wel, zij het dat de begrijpelijke, hoewel niet te verontschuldigen minachting van het middelmatig, ergerlijk mensenslag dat hem omringde, hem al te zeer heeft gestijfd in de familiale hooghartigheid van de Hogendorps (en de van Harens, het geslacht van zijn moeder, dochter van Onno Zwier), die een van zijn minst aangename karaktertrekken was. Terwijl hij toch in feite een van de minst laatlunkende en aanmatigende Hollanders was die ooit hebben geleefd. Een man die ernstig en oprecht zocht naar wat werkelijke waarde had, ook in zichzelf. Wel eens zo iemand ontmoet? Niet zo vaak, denk ik. Grote ernst en eerlijkheid dus. Maar grote mannen worden altijd, zonder uitzondering, voor de grootste beproeving gesteld. Die beproeving heet superbia.” Die ezels, die blaaskaken, die lafaards, die betweters die, ziende blind, ons naar de afgrond voeren . . .”

„Hij is geloof ik gek geworden,” hoor ik al mompelen. Mogelijk. Wij zijn hier op gevaarlijk terrein. En misschien grijpt mij wel een begin van die waanzin, die razernij waarvan Plato in de **Phaedrus** spreekt. In de **Phaedrus**, die men natuurlijk nooit meer leest, die sprookjes over zielen met vleugels, omdat men het tegenwoordig allemaal veel beter weet. Beter weet met zijn sociologie, en zijn econometrie, en zijn politicologie, met al die infantiele kletspraatjes die in de kinderkamer van de staatkunde thuishoren. Heel aardig en heel nuttig, dat deskundig geploeter, en laten we de wetenschap, voor wat ze waard is, in ere houden. Maar, beste mensen, in wezen –in wezen, woord dat de moderne filosofen in wijze zelfkennis niet voor niets hebben afgeschafte – stelt het allemaal geen mallemoer voor. Met wetenschap, met mooie woorden, mooie idealen, mooie cijfers de werkelijkheid, de toekomst bezweren, vergeet het maar. Die werkelijkheid trekt zich geen zier van jullie aan, die reageert op wat jullie doet, niet op wat je je wijsmaakt dat je doet. Die werkelijkheid stormt naar de revolutie, althans naar een diepe crisis – ik denk niet primair aan Nederland – en die werkelijkheid zal de goede bedoelingen van jullie Patriotten en jullie Neoconfessionelen, en trouwens ook het bezorgde, fantasieloze geredder van jullie Oranjeklanten, jullie Liberalen, als je niet heel goed oppast, volstrekt aan haar laars lappen, zoals ze dat tot nu toe altijd heeft gedaan. Ja, lach maar. In ieder geval is tegen die onvermurwbare werkelijkheid het

„politieke denken“ – ja ook het „politieke denken“ van Gijsbert Karel, zoals Dr Van der Hoeven dat zo knap en evenwichtig analyseert en waardeert – van nul en gener waarde. Tenminste zolang als het bij dat denken blijft. Interessant is in de eerste plaats dat Gijsbert Karel zich, met zijn grote eigenzinnigheid, in de werkelijkheid heeft trachten te verdiepen en zich daarbij – grote zeldzaamheid – maar weinig knollen voor citroenen heeft laten verkopen, d.w.z. geen rederijders voor staatslieden en geen tyrannen voor grote mannen. Zijn liberalisme – want natuurlijk was hij, als ieder volwassen mens, een liberaal – krijgt eerst in dat licht betekenis. Het verschilt op zichzelf niet noemenswaard van het liberalisme van Aristoteles, van Erasmus, van Willem van Oranje, van de L'Hospital, al kenden die het woord nog niet. Men doet voor de vrijheid, als men haar liefheeft, wat men onder de gegeven omstandigheden kan. De rest is een zaak voor geleerden.

Nu heeft ook Gijsbert Karel niet zo heel veel aan de werkelijkheid kunnen doen. Zoals men weet heeft hij de revolutie niet kunnen tegenhouden, en hij zal haar ook zeker niet in haar volle omvang en draagwijdte hebben voorzien. Gijsbert Karel was geen genie. Hoe zou de natie ook, in die tijd, een genie hebben kunnen dragen. Een natie die sliep of dagdroomde als zij niet aan het ijlen sloeg. December 1831: „onderwijl de cholera in andere landen woedt, is er in Holland eene politieke koorts uitgebroken. De lijders ijlen en roepen uit: wij willen ons niet laten dwingen, wij kunnen het hoofd bieden aan geheel Europa . . .”. December 1832: „zulk roemen van zichzelf, als wij sedert eenigen tijd doen, heb ik zelden gehoord. Wij verzekeren daarbij, dat wij buiten 's lands algemeen geroemd worden.” Ook toen al. Gijsbert Karel, dus, was geen genie. Maar wèl is hij, tegenover de revolutie, niet zonder grote moeite, want het was zuur voor een man van geweldige eerzucht om passief aan de kant te blijven staan, terwijl Patriotten en Orangisten in menigte de zetbaas van de Tyran dienden – wèl is hij, tegenover de revolutie, zichzelf gebleven: een vrije, fiere Hollander. Een man met een hartgrondige afschuw van waar de revolutie toe leidt: terreur, dictatuur, stromen bloed, „een verbastering van den menschelijken geest in de slavernij”. Wij zouden dat nog veel beter kunnen weten dan Gijsbert Karel, die alleen maar de Grote Napoleon aan het werk heeft gezien, terwijl wij bij ons leven de Grote Hitler, de Grote Stalin en de Grote Mao hebben zien optreden, met nog heel wat kleiner spul erbij. Maar wij lezen Soltsjenitsyn, kletsen wat

over ontspanning en mensenrechten, vinden die Muur zo verwerpelijk of zo historisch juist, en dan drinken wij een glas en slapen weer rustig verder, hoewel de grond al onder onze voeten trilt.

Gijsbert Karel nu sliep nooit. Als enige Hollander in zijn tijd heeft hij de gruwelijke werkelijkheid tot zich laten doordringen, en die natuurlijk niet altijd even goed, maar alles bijeen toch verbazingwekkend knap en scherp gezien. En hij heeft onnoemelijk zwaar onder die gruwelijke, vernederende werkelijkheid geleden. Ja, ook omdat hij zelf zo zielsgraag een grote rol wilde spelen, als Redder en Leider van het diep gezonken vaderland – en misschien vooral ook wel, omdat hij in de grond van zijn hoogmoedig hart beseftte dat hij voor die rol niet geschikt en niet geroepen was. Het bleef bij 1813 – een initiatief dat van moed, groot inzicht en verbeeldingskracht getuigde, maar waaraan voor hemzelf geen toekomst verbonden zou zijn. Geen leiders-natuur, constateert wel terecht Mevrouw de Beaufort, die hem toch zo bewondert. En ook Colenbrander merkt nuchter op: „Gijsbert Karel had aan een krachtige koning boven zich niet te veel gehad.” Waarbij men zich dan nog kan afvragen of Gijsbert Karel ooit een krachtig koning boven zich zou hebben verdragen.

Maar, leider of niet, men miskent Gijsbert Karel toch wel volkomen als men zijn brandende persoonlijke eerzucht als doorslaggevend in zijn leven ziet. Zijn echte, ware eerzucht was, zijn land te dienen, waar hij zelf, in zijn eenzaamheid, de ziel en de geest van was. Zoals bij Clemenceau, bij de Gaulle en Frankrijk, waren Gijsbert Karel en Holland volstrekt één. Zo ongeveer heeft het ook Colenbrander gezien, die, naar aanleiding van Gijsbert Karel's teleurstelling, onder Lodewijk Napoleon terzijde te moeten blijven staan, neerschreef: „De genius van onze historie hield hem apart. Om te eindigen in vergetelheid, zo vreesde hij zelf. Neen, om hem los te houden van elken band, die hem belemmerd zou hebben bij zijn sprong, in 1813, naar het sublieme.” Uitgeslagen historici als De Wit zien achter het politiek denken en handelen van Gijsbert Karel, die tot het laatst toe aan de handhaving van een aristocratie wilde vasthouden, alleen of voornamelijk het verwerpelijk eigenbelang, het belang van de oude heersende oligarchie waar hij door geboorte toe behoorde. Dr Van der Hoeven, het hervormingsstreven van Gijsbert Karel in bescherming nemend, merkt daartegen heel verlicht op dat eigenbelang een legitieme functie heeft in de politiek en, zelfs, dat „eigenbelang nu eenmaal altijd de krachtigste aanzet tot politiek handelen is

geweest." Ik ben zo vrij het daarmee, zeker wat Gijsbert Karel betreft, heel onverlicht, onmarxistisch en onnozel, grondig oneens te zijn. Van baatzucht en behoudzucht was bij Gijsbert Karel in het geheel geen sprake, al wilde hij uiteraard niet zijn eigen klasse zo maar opofferen, en was hij op dit punt misschien wat kortzichtig. Gijsbert Karel wilde maar één ding: zijn Holland, waarvan hij zelf de enige waardige belichaming was, ja, zoals ik zei: de geest en de ziel, weer vrij en zelfstandig en mondig maken, zodat het een zuurdesem voor de wereld zou kunnen zijn. En ik voeg hier nog aan toe dat dat verreweg het nobelste streven is geweest dat zich in die tijd in ons land heeft voorgedaan, de zeer diepe godsdienstigheid van Bilderdijk en zijn volgelingen niet buiten beschouwing gelaten.

Geëxalteerde visie? Nationalisme?

Zendingsdrang? Voor mijn part. Heldenverering? Neen. Gijsbert Karel had groter fouten dan men bij de meeste mensen aantreft. Maar wel een kokende verontwaardiging over al die kleine, opgeblazen kikkers die een groot man met de potsierlijke maatstaven van hun progressieve modderpoel meten, en dan tot de slotsom komen dat zij het toch wel heel wat verder hebben gebracht, in democratie, zorg en aandacht voor de zwakken, enzovoort. Krankzinnige zelfverheffing. Verder??? Nee, zo eenvoudig gaat dat niet. Verder komt men alleen op eigen kracht, en achter kerkvaders aanlopen is thans niet vooruitstrevender dan het in de Middeleeuwen was. Wij kleine mannetjes, „wij mensen van een oogenblik en van een partij”, wij belemmeren juist onze eigen voortgang door niet onze kleine oogjes te gebruiken, want ook daar valt wat mee te zien, maar door aan de leiband te blijven lopen van een afstands karkas uit de achttiende eeuw, het laatste overblijfsel van een verkeerd begrepen christendom: de progressieve, neoconfessionele maatschappijwetenschap. Dat wil zeggen, niet uitsluitend of vooral de heilsleer van Marx, Lenin en Mao c.s., maar heel die van een faciel vooruitgangsoptimisme doortrokken westerse maatschappijbeschouwing, waarmee thans de hele wereld aan onze voeten ligt. En hoel”

Deze ontboezeming, door de waanzin ingegeven, was, zoals men heeft kunnen begrijpen, niet in hoofdzaak aan het adres van de arme Dr Van der Hoeven gericht. Integendeel, hij zelf gaat al een eindje in mijn richting, al zal hij er allicht stichtelijk voor bedanken mijn wilde uitval te onderschrijven. Uit de stellingen bij zijn proefschrift, een waar genoeg om te lezen, merkt men al

dat ook hij het niet zo erg op de tegenwoordige mode in de sociale wetenschap heeft begrepen. „Onder invloed van de huidige dogmatische en apodictische stromingen op historisch gebied dreigt de geschiedenis van een „discussie zonder eind” tot een preek zonder einde te worden,” zo luidt de laatste stelling. En een andere luidt: „Historici als George Lefebvre en Albert Soboul zijn in hun werken over de Franse revolutie te veel geneigd de gruwelijke consequenties van de massaterreur te verwaarlozen of goed te praten.” Bravo! Er zijn wel heel wat meer goedpratere onder ons, en van nog wel erger en massaler wreedheden en wandaden dan Robespierre en de zijnen op hun naam hebben staan, maar het liegt er toch niet om en een historische dissertatie is tenslotte geen politiek pamflet.

Niet in hoofdzaak tot Dr Van der Hoeven gericht. Wel een beetje, zoals ik al heb aangegeven, en wel in zoverre in de op zichzelf zeker verantwoorde karakterisering van Hogendorp's politieke denken de accenten niet altijd goed zijn geplaatst, de invalshoek niet altijd de juiste is. De moelijkheid is, dat Gijsbert Karel natuurlijk wel dacht, maar toch geen denker doch een staatsman was, zij het een ongewoon intellectueel en ontwikkeld staatsman. Kom nou nog eens om zo'n man. Het denken van Gijsbert Karel was daardoor, in veel sterker mate dan dat bij theoretici als Montesquieu, of Rousseau, of Locke het geval is, op de concrete politieke situatie geconcentreerd, met de intense behoefte daar richting aan te geven. Dr Van der Hoeven is zich daarvan zeker bewust, en in tegenstelling tot De Wit, die dwaze anachronistische eisen aan Hogendorp stelt, heeft hij een werkelijk historisch besef. Toch ontkomt ook hij niet geheel aan de neiging, Gijsbert Karel uit een wat pedante hoogte cijfers voor zijn prestaties te geven. Belangrijker is echter dat het bij een staatsman niet zozeer gaat om de theoretische ontwikkeling van zijn denken, doch om de vraag in hoeverre hij met zijn denken, inzicht, intuïtie, gevoel, idealen en wat niet al, een bruikbare, reële kijk op de politieke werkelijkheid heeft. Een boek over het politieke denken van Hogendorp dat niet op deze vraagstelling is toegespitst, t.w. dus op de vraag wat hij met dat denken heeft gedaan, in hoeverre het relevant was, enz., kan wel interessant zijn, maar het is noodgedwongen onbevredigend. Nu is dit alles zeker niet bedoeld als ernstig verwijt aan Dr Van der Hoeven, die natuurlijk als promovendus aan zijn opzet vastzat en die, trouwens, zoals ik al vermeldde, niet het „politieke denken”,

doch, uitdrukkelijk, de „politieke overtuigingen” van Gijsbert Karel heeft onderzocht. In de praktijk valt begrijpelijkerwijs echter geen scherp onderscheid tussen beide te maken, met het gevolg dat ook het „denken”, met het handelen, aan bod komt, maar wel erg schriel wordt belicht. Daar komt dan nog bij dat bij een zo hartstochtelijke natuur als Gijsbert Karel, bij wie denken en voelen een onlosmakelijk geheel vormen, een overwegend intellectuele benadering als die van Dr Van der Hoeven ook uit dien hoofde onvoldoende recht aan dat denken doet. Ofschoon er een zeer groot verschil tussen beide mannen is, kan men bij Hogendorp denken aan wat Burckhardt eens over Luther heeft opgemerkt: „das Anfängliche in ihm waren nicht etwa spekulative Ideen, sondern furchtbar mächtige Grundgefühle, wie sie bei tiefen Naturen ... hie und da vorkommen.”

Kortom, heel belangrijke aspecten van Gijsbert Karel's politieke denken zijn, als gevolg van de opzet van het proefschrift, niet of niet genoeg in het licht gesteld. Maar ook binnen die opzet had men de schrijver graag zijn vleugels eens wat wijder uit zien slaan. Hij is evenwel nog jong, en het zijn vaak niet de slechtsten die wat voorzichtigjes beginnen.

Tegen de achtergrond van deze algemene opmerkingen wil ik nu het betoeg van Dr

Van der Hoeven kort, en daardoor noodzakelijkerwijs ongenueanceerd, weergeven en van enig meer concreet commentaar voorzien. In de ontwikkeling van Hogendorp's denken onderscheidt de schrijver drie fasen, t.w. de periode tot 1787, waarin Gijsbert Karel als „verlicht aristocraat” wordt gekenschetst; de periode 1787 - 1814, waarin hij „conservatief hervormer” heet; en de periode 1814 - 1834, waarin hij kan worden ondergebracht in het liberalisme in zijn toenmalige vorm, zij het meer bij de aristocratische dan bij de democratische variant daarvan. Deze periodisering moet men echter niet al te strikt zien. Volgens de schrijver staat Gijsbert Karel reeds in de eerste periode sterk onder invloed van Montesquieu, in het bijzonder van diens conceptie dat in de staat de drie eenheden vorst-adel-volk elkaar, in het belang van de vrijheid, in evenwicht zouden moeten houden, met dit verschil, dat voor Hogendorp, in de toen vigerende verhoudingen in de Republiek, niet als bij Montesquieu de adel de vorst, doch omgekeerd de vorst (d.w.z. de stadhouder) de adel (d.w.z. de regenten) in toom moest houden. Hierbij past dat Hogendorp in die tijd de zijde van de

Oranje-partij houdt. Genoemd evenwichtsbeginsel nu blijft, aldus Dr Van der Hoeven, bij Gijsbert Karel tot het laatst toe zijn politiek denken beheersen, waarbij echter gaandeweg meer noodzaak tot uitvoering van staatkundige hervormingen wordt gezien, met name tot toekenning van groter invloed op het staatsbestel vanuit het laatste en laagste element uit de trits: het volk. Bovendien wordt in 1813 in Nederland de toestand hersteld die in Montesquieu's schema de normale is: het is de vorst die nu de soevereiniteit krijgt en de adel, de aristocratie, die, met een deel van de stedelijke burgerij, de vrijheid moet bewaken. Met deze ontwikkelingsgang blijft Gijsbert Karel geheel in de pas met het liberalisme van zijn tijd, dat b.v. ook bij Benjamin Constant in Frankrijk sterk onder inspiratie van Montesquieu blijft staan.

Daarnaast kan Gijsbert Karel ook in economisch opzicht liberaal worden genoemd: zijn onwankelbaar geloof in de vrijhandel, als „vader van alle vrijheden”, is weliswaar traditioneel Hollands, maar ligt ook in de lijn van het denken van Adam Smith en andere liberale economen uit die tijd, van wier werken Gijsbert Karel zeer goed op de hoogte was, veel beter dan zijn Hollandse tijdgenoten, waardoor hij een voorganger van het latere economisch liberalisme in Nederland is kunnen worden. Op sociaal terrein past het denken van Gijsbert Karel eveneens in het toenmalig liberalisme: grote aandacht voor de vele en ernstige maatschappelijke misstanden, met name de armoede, bekendheid met de leidende schrijvers en hervormers op dit gebied, bekommernis over de gevolgen van de opkomende industrie voor de arbeiders, maar nog niet meer dan het tasten naar een oplossing. Ook in godsdienstig opzicht meent de schrijver Gijsbert Karel liberaal te kunnen noemen: na een deïstische oriëntatie in zijn jonge jaren wordt hij overtuigd protestant, maar door zijn afkeer van fanatisme, zijn verdraagzaamheid, zijn weinig dogmatische, wat vlakke religiositeit hoort hij in de liberale richting van die jaren thuis. Tenslotte, meer in het algemeen, is Gijsbert Karel wel sterk op het verleden gericht in zijn denken, maar in zijn nog achttiende-eeuws verlicht-pragmatische geschiedbeschouwing ligt toch een duidelijke lijn naar het negentiende-eeuws liberale optimisme ten aanzien van de toekomst van mensheid en beschaving.

Tja, dat is alles bijeen, voor wat betreft de plaatsbepaling van Gijsbert Karel in het politieke spectrum van zijn tijd, niet zo slecht, terwijl zelfs zeer waardevol is dat zijn liberalisme veel vollediger wordt belicht en,

terecht, veel ruimer en breder gefundeerd wordt gezien dan bij Colenbrander, die zich hier slechts op één ontwikkeling in Hogendorp's denken had beroepen: zijn bekering tot „de twee grote hervormingen waarmede bij ons de liberale periode is ingeleid: de ministerieele verantwoordelijkheid, en de directe verkiezingen.” Dr Van der Hoeven schenkt ook aan die twee punten uitvoerig aandacht, doch uit het voorgaand overzicht blijkt al dat hij ze minder essentieel voor Gijsbert Karel's liberalisme acht dan Colenbrander, zij het toch allerminst te veronachtzamen. Ik moet mij hier beperken tot een enkel woord. Anders dan Colenbrander meent Dr Van der Hoeven dat Hogendorp slechts **strafrechtelijke** verantwoordelijkheid op het oog heeft gehad, zij het met in de praktijk niet onbelangrijk politiek effect (ik heb geen gelegenheid gehad om dit te verifiëren). Verder geeft hij aan De Wit toe dat Gijsbert Karel slechts aan rechtstreekse verkiezingen voor de Provinciale Staten heeft gedacht, standsgewijs, met verkiezing van de Tweede Kamer door deze Staten. Daarboven bleef dan de Eerste Kamer met door de ridderschappen voor het leven te benoemen leden zetelen. Maar, zo zegt de schrijver, daarmee slaat Gijsbert Karel als hervormer in 1830 helemaal niet zo'n behoudend figuur: de door De Wit ver boven hem gestelde Thorbecke was toen nog lang niet zover, en men vergeet ook niet dat „de hervormingsgezinde graaf door veel van zijn tijdgenoten met wantrouwen werd gezien als een gevaarlijk nieuwlichter” (niet het minst door de vrienden Thorbecke en Groen! J. G. B.), waarvan dan enige aardige voorbeelden worden gegeven.

Met dat al, merk ik op, blijft er in deze kwestie van Colenbrander niet veel over, omdat deze, vermoedelijk als zo vaak wat overijld te werk gaande, geen verschil tussen Gijsbert Karel's genoemde voorstellen en die van Thorbecke in 1848 heeft gezien, en van oordeel is geweest dat, had men Hogendorp gevolgd, wij „achtien jaar voor 1848 ... de voornaamste hervormingen in de grondwet (zouden hebben) gehad”. Daartegenover moet ik dan weer stellen dat De Wit er volledig naast is geweest in zijn uitspraak dat volgens Colenbrander „het liberalisme voornamelijk bestond in het beperken van de vorstelijke regeringsmacht.” Colenbrander heeft in de hervormingsarbeid van niet alleen Hogendorp, maar ook, ja ook Thorbecke, slechts het prille begin van het liberalisme ten onzent gezien. In een in 1913 geschreven opstel is hij met links-liberale felheid zelfs heftig tegen Thorbecke uitgevaren, diens **Narede** op de korrel nemend, omdat Thorbecke het er zo

lelijk bij had laten zitten door de ontwikkeling naar een **volksregering**, ja een **volksregering**, ernstig te belemmeren. Precies hetzelfde verwijt dus als De Wit tot Hogendorp heeft gericht! Die historici, die historici ... Intussen hebben wij kunnen constateren waar een volksregering vaak in feite op neer komt, om nog te zwijgen van het fenomeen volksvolksregeringsregering, en hebben wij misschien weer wat meer begrip gekregen voor het oude evenwichtsbeginsel, dat al aan Aristoteles bekend was.

Keren wij terug tot ons proefschrift. Niet zo slecht dus, die politieke situering van Gijsbert Karel. Maar toch niet helemaal bevredigend. Gijsbert Karel allereerst verlicht aristocraat, dan conservatief hervormer, en tenslotte dan toch liberaal? Hoofdstukken moeten natuurlijk titels hebben, maar mij dunkt, dit is lariekoek. Gijsbert Karel is tot zijn dood toe een verlicht aristocraat geweest, en tot zijn dood toe ook een conservatief hervormer. Het zou mij verbazen als Dr Van der Hoeven dat zou willen ontkennen. Maar dit betekent dat wij met die periodisering en voorts ook de uitweidingen over wat onder reformistisch conservatisme moet worden verstaan, hoe aardig ook, niet zo heel veel wijzer worden. Ik meen zelfs dat het ons afleidt van wat in het politieke denken van Gijsbert Karel vooral onze aandacht verdient: niet dat waarmee hij in het een of ander vakje kan worden geplaatst – en dat is waar Dr Van der Hoeven, vanuit zijn gezichtspunt terecht, bijna uitsluitend naar kijkt – maar dat waarmee hij zich binnen het vakje onderscheidt. Kijken wij naar de argumentatie waarmee Gijsbert Karel tenslotte ook nog, in zijn ouderdom, in het liberale vakje wordt gezet, dan is daarin niet zo vreselijk veel, in economisch, sociaal, religieus, meer algemeen opzicht, dat niet ook al voor het denken in zijn jongelingsjaren geldt. Zelfs in politiek opzicht zie ik, wel gradueel, maar geen principieel verschil. Het evenwichtsbeginsel noemde ik al, en voorts denkt de twintigjarige Gijsbert Karel al aan verkiezing van de regenten door het volk. Het is waar dat hij dan gaandeweg terugkrabbelt en zich in 1787, zoals Dr Van der Hoeven het formuleert, „zonder voorbehoud aan de zijde van de reactie” bevindt, maar het denken over toenemende volksinvloed op de regering zet zich al gauw weer onverminderd voort. Zo schrijft hij in mei 1792, nog geen dertig jaar oud: „Wagt dan, dat het ongelukkig en veragtedeelte des volks in Europa zig verheffe tot den zedelijken staat van het geringste volk in Noord-Amerika; werkt daartoe mede en laat dan die zaden gerustelijk opschieten: zij zullen, zonder iemands toedoen, tot vrije

Regeeringen opwassen. Of in de eerste honderd jaren, weet ik niet. Dog al was het later, slaapt daarom niet, ook gij regenten van Europa, en verzet u niet tegen de naderende **volksregeering** (cursivering van mij, J. G. B.), zoo als gij nu doet ... Gij moet het volk meer deel in het bestuur geven, naarmate het, door meer verlichting, bekwaamer daartoe wordt ...” Moet Gijsbert Karel in een vakje, dan is hij, dunkt mij, haast van de wieg tot het graf een verlicht-aristocratisch-conservatief-hervormend-gematigd-liberaal geweest, al is dan die term liberaal eerst na het napoleontisch tijdperk als politiek etiket in zwang gekomen. Maar wat zegt zo'n omschrijving? Helemaal niets.

Niet of Gijsbert Karel liberaal van zijn geloof is, maar wat hij met dat geloof doet, wat het voor hem betekent, dat is waarom het bij hem, en bij iedere liberaal gaat. Hoeveel zogeheten liberalen brengen niet hun gehele leven slapend, borrelend en gapend door? Hoeveel zogeheten liberalen, aan de zogeheten linker zijde, zijn het napraten van morsdode achttiende-eeuwse frasen al te boven? Sterker nog: hoeveel van die linkse liberalen zijn al **toe** aan het nog altijd springlevende liberalisme van een Lessing, een Goethe, een Adam Smith? En zo komt het mij dan ook voor dat Gijsbert Karel meer liberalisme in zijn pink had dan alle VVD-ers en D66-ers in hun gezamenlijke lijven bij elkaar, enkele kemmaantjes uitgezonderd, die dan, zoals ik het nog onlangs op een liberale bijeenkomst mocht beleven, vaak voor dovemansoren spreken.

Op mijn wilde manier heb ik al eens eerder in dit blad betoogd dat het liberalisme niet eerst in de achttiende of negentiende eeuw is ontstaan. Het politieke liberalisme van de vroege negentiende eeuw, dat, in wat het in de praktijk nastreefde, door de tijd volkomen is achterhaald, verenigde al die mensen, vaak dwalende mensen, die toen politiek vorm wilden geven aan wat, van land tot land, de enige echte traditie van het Westen is: de **Vrijheid**. Het liberalisme is niet van gisteren of eergisteren, zoals veel socialisten menen, het is eeuwig. Het is eeuwig in zijn beginselen: vrijheid, zelfstandigheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, gerechtigheid - beginselen die alle in het eerste, leidende en dragende beginsel hun oorsprong vinden: het beginsel van de menselijke **Vrijheid**. Het liberalisme zal door een komende revolutie of crisis dan ook geenszins worden weggevaagd, het zal er integendeel door worden verjongd en

versterkt, zoals het liberalisme van Gijsbert Karel door de Franse revolutie eerst recht tot ontplooiing en bloei is gestimuleerd. Waarbij Gijsbert Karel in de bevoorrechte positie verkeerde, inspiratie te kunnen putten uit de geschiedenis van zijn land. Gijsbert Karel leefde namelijk in de geschiedenis, en de geschiedenis leefde in hem. Hij leed onder de tragische, zijn land verdelende strijd tussen Maurits en Oldenbarnevelt, alsof die strijd in het heden plaatsvond. Als bijlage bij zijn boek heeft Dr Van der Hoeven opgenomen het aangrijpend dagboekverslag van Gijsbert Karel's droomvisioen, waarin hij zich in het echte Nederland verplaatst zag: het Nederland waarin Maurits en Oldenbarnevelt tezamen wandelden, en Jan de Witt met Willem III vertrouwelijk sprak. Gijsbert Karel hoefde niet te worden voorgehouden wat Arthur van Schendel ons, in zijn grootse en onbekende gedicht **De Nederlanden**, met enige overdrijving misschien, maar in essentie juist, vergeefs voorgehouden heeft:

„Het zij herhaald nochtans voor wie niet weten
Of niet beseffen, dat hier in dit land
Voor 't eerste licht, de vrijheid, is gestreden,
Toen nacht nog over gansch de wereld lag.”

En wel gestreden onder eigen vlag, het rood-wit-blauw, en onder een eigen prins, die was „een heer, maar niet zoals de meesten zijn,” de schandelijkkerwijs ook al in het vergeetboek geraakte Willem van Oranje.

Tja, als ik nu uit de doeken zou moeten doen hoe Gijsbert Karel op zijn manier voor de vrijheid heeft gestreden, dan zou ik zelf een dissertatie moeten schrijven, misschien wel in drie delen, die ongetwijfeld zou worden afgekeurd, en in ieder geval heeft de redactie van **Liberaal reveil** mij daarvoor niet ingehuurd. Veel is trouwens al door Colenbrander verteld. En door Mevrouw de Beaufort, die bij onze historici niet zo veel enthousiasme heeft geogost met haar biografie, „vie romancée” volgens het deskundig, wat *dédaigneus* oordeel, dat ook door Dr Van der Hoeven wordt onderschreven. Het lijkt mij eerder voor haar te pleiten dat zij zich wel eens, zelden overigens, door haar fantasie heeft laten meeslepen. En dat zij bij het huwelijk van Gijsbert Karel en Hesther Clifford „een romance heeft verzonnen” - vrijwel het enige wat Dr Van der Hoeven over haar boek het vermelden waard vindt, over de enige volledige biografie van Gijsbert Karel waarover wij beschikken - heb ik niet kunnen terugvinden. Het verliefde paar maakte wel eens wandelingen, wat zeker niet is verzonnen, en verder wordt heel ingetogen

verteld, als aan het eind de balans van het huwelijk wordt opgemaakt, dat Gijsbert Karel zijn vrouw, zeker, zielslief had, „maar Hesther wist dat hij haar toch zelden zocht in te denken en in te voelen.” „Verzonnen” wordt dan inderdaad dat Gijsbert Karel op zijn sterfbed, in de herinnering verwijlend, met Hesje weer op de bank in de tuin van het landgoed Sion zit. Dat is, met wat zakelijke mededelingen, bijna alles. Idylle? Dan toch alleen met de maatstaf van de Koninklijke Bibliotheek.

Geen dissertatie dus, maar enkele voor mijn gevoel saillante punten.

Geboren in 1762 in een regentengezin dat, na verhuizing van Rotterdam naar Den Haag, nauw met de Oranjes gelieerd raakt, wordt het jongetje Gijsbert Karel in oktober 1787, vlak na de restauratie – men herinnert het zich: Goerjanverwellesluis, de Pruisen in het land – vijftienvintig jaar. Dat jongetje is zeer intelligent en ambitieus en heeft zijn zinnen al gezet op het Raadpensionarisschap. Hij heeft veel gelezen en gestudeerd, is in zijn studietijd in Duitsland in de greep van de Verlichting geraakt, hij begrijpt Montesquieu, heel wat voor een Hollandse regentenzoon uit die tijd, en hij heeft heel moderne ideeën ontwikkeld. Hij is in Noord-Amerika geweest, heeft daar druk met Jefferson geconverseerd, maar bij de grote Washington geen interesse voor zijn onuitstaanbaar persoonlijke weten te wekken, heeft goed rondgekeken en is in de praktijk van de democratie, die hij in theorie prachtig had gevonden, teleurgesteld geraakt. Wie kan hem dat kwalijk nemen? Ik niet. Het pleit eerder, zou ik denken, voor zijn nuchterheid en werkelijkheidszin. Terug in het vaderland wordt hij officier, promoveert in Leiden, Praesidium Libertatis tot in onze dagen, en ziet de Patriotten aan het werk. Brave borsten, met een principieel gelijk aan hun zijde, en door Colenbrander – overigens met alle begrip voor de ernst en het recht van hun streven – misschien wat al te onbarmhartig als marionetten te kijk gezet. Maar met wijlen mijn leermeester Rüter kan ik Geyl's poging tot eerherstel van deze idealistische opstandelingen toch niet erg indrukwekkend vinden. Het blijven kleine, breedsprakige, theoretiserende mannetjes, die in 1795 en daarna zouden tonen wat zij in de praktische politiek waard waren: niets. Ja, autocratie of ambtenaar spelen, enz. Men stelle zich eens voor dat in 1787 de Pruisen niet waren gekomen en dat de Patriotten de overwinning hadden behaald. Het resultaat? Chaos. En nu had Gijsbert Karel, kind aan huis bij de Oranjes, protégé van Prinses Wilhelmina, door een diepe sociale kloof van

de meeste Patriotten gescheiden, de kant van die Patriotten moeten kiezen, tegen Oranje en tegen de regenten? Kom nou. Geheel natuurlijk kiest hij de zijde van de „reactie”, t.w. van het weliswaar krakkemikkig en versleten, maar wettig bewind, waar de grote meerderheid van de bevolking, conservatief als altijd, en met Oranje nog altijd in het hart, achter stond.

De ideeën van het jongetje zijn zeer opmerkelijk, zijn omgeving wantrouwt hem wegens zijn democratische neigingen, en inderdaad, die ideeën bewegen zich al gauw weer in meer progressieve richting, maar intelligente jongetjes denken zoveel. Verberne heeft een degelijk en betrouwbaar boek over de jeugdige denker geschreven, maar mijn hemel wat ijselijk serieus. Wereldwijzer lijkt mij Mevrouw de Beaufort, die niet al te veel aandacht aan al dat denken besteedt, al ontgaat haar niet en begrijpt zij heel goed wat het jongetje drijft: een diep verlangen naar hervorming van het staatsbestel, opdat, het land, zozeer achterop, eindelijk weer bloeien moge. Het jongetje wordt zelf regent, trouwt, wordt rijper, maar dan komt 1795, en komen de Fransen, en zijn rol is voorlopig uitgespeeld. Het duurt niet lang of de Fransen maken volledig de dienst uit, en iedereen legt zich daarbij neer. Met één uitzondering: Gijsbert Karel, die niet van bukken houdt en zich eigenzinnig afzijdig blijft stellen. In 1801 komt, onder Franse pressie, een nieuwe grondwet, de inkt van de vorige was nauwelijks droog, en die nieuwe grondwet is in sterk oligarchische geest. Napoleon is in opkomst. „De fatsoenlijke lieden van allerhand partij staken in den Haag de hoofden bijeen, en verdeelden eerlang de posten onder elkander: „de Staten van den Kneuterdijk””. En wat doet nu Gijsbert Karel? Hij zendt een **Verklaring aan het Staatsbewind** de wereld in, waarin o.m. staat: „Ik keur veelmeer alle Constitutien af, welke niet het Huis van Oranje met de erfelijke waardigheid van Hoofd van den Staat bekleeden . . . De gemeene man vooral, dat is het talrijkst gedeelte van het volk, gevoelende dat hij niet zelf regeren kan, en nu meer dan ooit daarvan overtuigd, ziet in den Prins zijn waarborg tegen onderdrukking van de zijde der Regenten.” Dr Van der Hoeven noemt dit stuk „bij alle voorzichtigheid een moedige daad”, maar meent dat wij het toch niet mogen overschatten, wat Colenbrander zou hebben gedaan. Men wrijft zich de ogen uit. Voorzichtig, dit keihard tegen Fransen en Kneuterdijk gerichte stuk? Ja voorzichtig, meent de schrijver, omdat het nog zo weinig democratisch was en zo uiterst sober als

voorstel tot staatkundige hervorming! Alsof het daarom ging, en Hogendorp serieus kon menen dat men in zijn geest hervormen zou gaan! En waarom mogen wij het verder niet overschatten? Gijsbert Karel's daad wekte zo weinig weerklank, en wel het minst bij de Oranjes! Tant pis voor de Oranjes en de natie zou ik menen, de natie, die met de nieuwe, door Parijs gedicteerde grondwet toch zeker niet democratischer werd bedeed! Men vraagt zich bij dit soort beoordelingen wèl af in wat voor wereldje die historici eigenlijk leven. Fransen of geen Fransen, Napoleon of geen Napoleon, het maakt allemaal niets uit, Gijsbert Karel moet en zal hun eigen democratisch stokpaard blijven berijden, in galop bij De Wit, in draf, of desnoods stapvoets, bij Dr Van der Hoeven; dat een houten paard geen stap verzetten kan, daar wensen de heren geen rekening mee te houden. Vort, knoll! op naar de warme stal van het algemeen kiesrecht . . .

Krijgt Gijsbert Karel dus van Dr Van der Hoeven, die ook de kwaadste niet is, een zes of misschien zelfs een zeventje, ik houd het op de tien van Colenbrander, die ik hier om zijn pregnante uitdrukkingwijze wat uitvoeriger citeer:

„Op het oogenblik zelf dat de oude regentengeslachten, alleen met een aanzienlijk aantal *homines novi* versterkt, maar niet in wezen veranderd, dank zij de constitutie van 1801 de alleenheerschappij gingen aanvaarden en daarmee de wezenlijke volksovervrijheid zonder waarborg lieten; – op het oogenblik zelf dat Oranje zich van het vaderland afwendde, dit manifest uit te vaardigen, Oranje aan zijn plicht te herinneren (juist! J. G. B.), de zaak, niet van de fatsoenlijke lieden maar van het volk in zijn geheel, opnieuw aan die van Oranje te verbinden, was de daad van een waarlijk groot man en patriot. Zoolang vaderschap in de eerste plaats onderstelt kracht van procreatie, zoolang kracht in de eerste plaats uit karakter voortkomt, zoolang blijve aan Gijsbert Karel, om deze daad alleen, het vaderschap onzer constitutioneele staatsinstellingen toegekend, dat men hem dwaselijk betwist heeft . . .

Dat ons later bestaan niet ten eenen male van ons groote verleden is afgesneden geworden, is in de eerste plaats te danken aan deze hooghartige, stroeve, maar eerlijke en diepe natuur, een idealen Hollander in zijn deugden en gebreken.”
Zo is het.

Dan komen de moeilijke jaren: 1806 – 1809, waarin Gijsbert Karel met zijn gezin vertoeft

op het landgoed Adrichem bij Beverwijk. Napoleon's ster blijft rijzen. Gijsbert Karel's oudste broer Dirk, ook zeer ambitieus maar van de minder trotse soort, zal een van Napoleon's bekwaamste en vertrouwdste generaals worden. Zal ook Gijsbert Karel nu zwichten, of blijft hij als rots in de branding staan, alleen? Nu goed, een ambt, maar alleen als de koning hem vraagt, wat niet gebeurt: wij weten het al, de „genius van onze historie” grijpt genadig in. Overdreven? Men leze in het Journal d'Adrichem hoe Gijsbert Karel, vaak doodziek, in deze jaren heeft geworsteld, met zijn God ook, over het moeilijkste vraagstuk: dat van de wilsvrijheid, dat hem soms tot wanhoop toe geïsterd heeft. Maar in de diepste ellende geeft dan een wonderlijke innerlijke stem, „une voix spirituelle du fond de mon coeur” hem te horen: „Dwaas, zie je dan niet hoe eenvoudig het is? De mens is vrij, en vrij ook ben jij!” En vrij zal dan vervolgens Gijsbert Karel tot zijn einde toe zijn, niet zonder moeite, want de superbia velt men niet met één slag, maar toch met stage, nooit gebroken kracht. Vlak, zijn godsdienst, Dr Van der Hoeven? De Uwe zal wel dieper wezen. Maar ik voor mij zie veeleer groter diepgang, vooral groter eenvoud en bescheidenheid ook dan bij Bilderdijk, bij deze man, die, moeilijk, moeizaam voortgaand, steeds naar het Evangelie trachtte te leven, en dat, ook in de Griekse grondtekst, naar zijn eigen woord, steeds vlijtig bleef overdenken en lezen.

Aldus komt Gijsbert Karel uit de worsteling naar boven, en in 1813 staat daar dan een man voor ons, een man, die op het juist moment weet in te grijpen en te handelen. Ik beperk mij tot het uiterste. We zijn weer vrij, krijgen een grondwet en een soevereïn. We krijgen België erbij, de grondwet wordt herzien, de soevereïn wordt koning en slaat als koning aan het regeren. Niet in de geest der grondwet, wat men verder ook van hem denken moge. En Gijsbert Karel gaat als minister heen. Een tragisch, onvermijdelijk conflict, waaraan ik hier voorbij moet gaan. De koning blijft regeren, eigenmachtig, en dat was goed, heeft men gezegd, want de natie was geen knip voor de neus meer waard, en er moest toch geld in het laatje komen. Maar waar waren dan al die Patriotten, die volksregeerders, die democraten? Voor wie ook Dr Van der Hoeven's hart nog altijd zo warm klopt, en voor wie Gijsbert Karel in 1787 en 1801 in de bres had moeten springen, was het niet? Die waren er helemaal niet meer, zoals dat pleegt te gaan, en dus ook in de toekomst nog wel eens zou kunnen gebeuren. Ze

hielpen de koning met het uitdelen van de lakens, zoals ze het eerder Napoleon hadden gedaan. Misschien waren er ook nog enkele van wie de geest bleef gloeien, maar dan wel in de binnenkamers, zoals voorheen in de Franse tijd. Een van de besten, Anton Reinhard Falck, mokte en spotte, en begreep zeer goed dat het volkomen mis zou gaan. Maar zich verzetten, neen.

Eén man alleen – althans in het Noorden, want in het Zuiden waren er veel meer – één man bleef zich wél verzetten: Gijsbert Karel. Tegen de koning, die hem tot twee keer toe, heel kleintjes, uit de Tweede Kamer trachtte te weren. Maar de eerste keer was Gijsbert Karel hem voor, en de tweede keer weigerde de gouverneur van Zuid-Holland, van der Duyn van Maasdam, een edel man, aan het onwettig handelen van de koning mee te werken. Tegen de koning, maar „onveranderlijk onder de leuze van: Oranje boven!” – lees: uit naam van het volk en uit naam van de vrijheid. „In het ministry stierf ik in mijne schoenen, maar in de Staten-Generaal ben ik herleefd.” Dit verzet alleen reeds – ik zou haast zeggen: afgezien van de inhoud – dit verzet alleen maakt de man tot een voorbeeldig liberaal. Niet dat hij altijd gelijk had, tegen de koning. Men zou dat punt voor punt moeten bekijken en zelfs dan blijft het moeilijk, want hoe kan men achteraf met zekerheid vaststellen of een andere koers beter ware geweest. Maar op één punt had Gijsbert Karel altijd en fundamenteel gelijk: dat verzet was door de geest van de grondwet, waar de koning zich boven voelde, geïnspireerd. Door zijn eigen geest dus? Ja, maar er was geen andere. Dat verzet was bovendien steeds op een grote kennis van zaken en geweldige belesenheid gefundeerd.

Veelal betref het verzet het economisch beleid. Ik betwijfel nog steeds of, in de voornaamste controverse daarbij: vrijhandel versus protectie, het gelijk zo doorslaggevend bij de koning heeft gelegen als door verreweg de meeste historici wordt staande gehouden. Misschien vergis ik mij, ik moet dit moeilijke punt hier laten lopen. Dr Van der Hoeven behandelt het, met de gebruikelijke zienswijze, slechts oppervlakkig, wat, aangezien nog een nieuwe dissertatie over het economisch denken van Gijsbert Karel op stapel staat, te billijken is. Het is overigens wel jammer, want in het politieke denken van Gijsbert Karel nam de staathuishoudkunde een zeer voorname plaats in. Eén ding moet mij nochtans van het hart, en dat is dat, bij zijn geringe onderlegdheid op economisch terrein, Dr Van der Hoeven Gijsbert Karel's opvattingen

terzake wel erg denigrerend beschrijft. De man krijgt hier het vreemde verwijt te horen dat hij, gelijk ook op ander gebied, „uit de literatuur alleen datgene haalt wat hem aanspreekt”! Ja, wat hem aanspreekt op grond van zijn eigen inzicht, hetgeen mij een volstrekt normale, zij het helaas weinig voorkomende handelwijze lijkt. En dat Gijsbert Karel met dat eigen inzicht vaak zeer terecht in de „afgetrokken denkbeelden” van „die metaphysische schrijvers” (als Ricardo) prikt, is Dr Van der Hoeven, met zijn enigszins schampere houding tegenover 's mans „eclecticisme” en grote afkeer van „theoriën als kasteelen in de lucht”, blijkbaar ontgaan. Mij echter imponeert nogal dat – om het bij één voorbeeld te laten – Gijsbert Karel, in 1828, de klassiek-economische theorie als volgt in twee uiterst zwakke punten aantast: „Die metaphysische schrijvers . . . onderstellen dat ieder mensch zijn belang kent, en dat hij naar zijn erkend belang handelt. Weinige menschen zijn verlicht genoeg om hun belang te kennen. Die het kennen geven nog meer gehoor aan gewoonten en aandriften. Die heeren veronderstellen wijders, dat elk met gemak en aanstonds zijne kostwinning veranderen kan, dat een paardensmid een horlogiemaker worden kan . . .” Hebben wij hier niet de vinger op een probleem waar wij heden ten dage nog mee worstelen, met onze herscholingscursussen, enz.?

Wij moeten naar het einde. In 1828 zit Gijsbert Karel niet meer in de Kamer, die hij in 1825 had verlaten, maar hij blijft het politiek gebeuren met onverflauwde aandacht en bezorgdheid volgen. Het loopt uit op de grote ramp van 1830. Voor het laatst komt Gijsbert Karel in actie, „in volle lengte”, zoals Colenbrander het heeft uitgedrukt. Hoog van geest als steeds, doet hij afstand van de helft van zijn ministerspensioen van f 10.000 's jaars. „Hij zal wel rijk genoeg zijn gebleven,” zullen sommigen wel denken, met hun scherpe kijk op de mens. Hij publiceert een stroom van vlugschriften, waarin zijn hervormingsvoorstellen zijn vervat en zijn kritiek op het gevoerde beleid. Of hij het allemaal goed heeft gezien? Eén ding heeft hij in ieder geval zeer juist gezien: dat de brallende natie, die die Belgen wel eens mores zou leren, en heel Europa meende te imponeren, zoals wij thans menen de hele Derde Wereld te imponeren met onze solidariteit en vooruitstrevende gedachten – dat de brallende natie op een dwaalspoor werd geleid door een koppige, onbekwame koning, die, met al zijn hooggeprezen economisch inzicht, jarenlang bleef volharden

in een onverantwoordelijke bankroetiërs-politiek. „Ik ben niet verwonderd, als ik de zaak wel onderzoek, dat velen onder ons uitroepen: wat is de nationale schuld voor een zegen, wat is het aangenaam zoo zware belastingen op te brengen, enz. Maar ik ben eenigszins verwonderd, dat er zoo algemeen aan die uitroepingen geloof wordt gegeven.” Men weet dat de kritiek niet heeft mogen baten: „men verfoeide den ouden bediller. De jongens zongen liedjes tegen hem op straat.” Er was enige bijval, maar veel naam mocht die niet hebben. Zelf noteerde hij bitter in zijn dagboek dat een predikant in het Oosten des lands had gezegd: „De graaf van Hogendorp heeft in de natie een vonk willen aanblazen, die er niet in zit.”

Maar dan volgt de resignatie. Hij trekt tenslotte de handen van de zaken af, en rustig, met haast toegenomen zelfvertrouwen bereidt Gijsbert Karel zich op zijn sterven voor. Het zal misschien toch ook zonder hem wel gaan. December 1833: „Ik heb meer dan eens gedacht, dat, zoo als men zegt, de boel in de war is, zoodat geen mensch kan weten wat er uit die verwarring zal geboren worden. Doch de hartelijke wensch naar eene redding voor mijn ongelukkig vaderland heeft mij doen nadenken, en uit dit nadenken is eenige hoop geboren ... Heden droomen wij nog van dien staat van Europa die als het ware een vaste staat van oorlog is ... onder het stelsel van evenwigt. ... In het vervolg evenwel is het zeer waarschijnlijk, dat de staat van Europa eene geheel andere gedaante zal aannemen, en dat Europa als het ware zal gesplitst worden in een Oostelijk en Westelijk deel. In het Oostelijk deel zal het monarchaal beginsel vastgehouden worden, in het Westelijk deel zal het liberaal beginsel zich hoe langer hoe meer uitbreiden. In andere woorden, de koningen zullen meester blijven in het Oostelijk deel en de volken zullen deelnemen aan het beleid van hunne eigen zaken in het Westelijk deel. De beide delen van Europa zullen elkander denkelijk in rust en vrede laten, omdat er bij een oorlog weinig of niets te winnen en veel te verliezen zoude zijn.”

Wijkt dit eigenlijk zo heel veel af van de huidige stand van zaken? Tot op zeer grote hoogte toevallig, natuurlijk, maar een nog altijd fundamenteel verschil tussen Oost en West heeft Gijsbert Karel toch met scherp doorzicht onderkend.

Hij sterft in het volgende jaar, op 4 augustus 1834.

„Het slot van alles is in zeker opzicht

ijdelheid der ijdelheden. Wij komen in eene wereld vol gebreken en verkeerdheden. Wij verlaten eene wereld vol verkeerdheden en gebreken. Oude gebreken maken plaats voor nieuwe, oude verkeerdheden voor nieuwe. Wij zien daaruit, dat deze wereld niet het doel is van ons bestaan. Wij worden in dezelve voorbereid tot een nieuw leven.”

Zo staat, in grote trekken, Gijsbert Karel van Hogendorp voor mijn ogen, een van Nederlands grootste en edelste Liberalen, die in een tijd van diepe nationale inzinking, op alle gebied, eenzaam en alleen, als een man, de eer van de natie heeft gered.

En nu, tot slot, na het „abele spel”, als in de Middeleeuwen, de „sotte cluyte”, de klucht: de verschuiving waar ik in het begin over sprak, van links naar rechts, en van rechts naar links. Daar is mijn verhaal dan mee rond. Na al het voorgaande kan ik kort zijn. Conservatief of reactionair, een door Gijsbert Karel geïnspireerd liberalisme? Progressief, anderzijds, die brave kereltjes van ons neo-confessioneel bewind, die – nog altijd precies als Willem Bilderdijk – zo vreselijk goed weten hoe Onze Lieve Heer het land, wat zeg ik: hoe Onze Lieve Heer de hele wereld bevoogd en bemoederd wil zien?

Hierop past maar één antwoord, mijn liberale vrienden: een ouderwets-Hollandse schaterlach, zoals de onvergetelijke Bakhuizen van den Brink, die andere grote Liberaal uit de vorige eeuw, zo aanstekelijk kon aanheffen. Bakhuizen, wiens gelijke zelf die zuurpruim van een Robert Fruin nooit had ontmoet. En dan zie ik alle rechtgeaarde Nederlanders, met Oranje in het hart, zich daarbij aansluiten, en met ons dansen om de Vrijheidsboom, vrolijk zingend:

In den Haag daar woont een graaf
En zijn zoon heet Jantje!
Als je vraagt waar woont je Pa,
Dan wijst hij met zijn handje,
Met zijn vingertje en zijn duim,
Op zijn hoed draagt hij een pluim,
Aan zijn arm een mandje,
Dag mijn lieve Jantje!

En waarachtig, daar zie ik, eindelijk genezen van zijn eeuwige jicht, ook Gijsbert Karel, arm in arm met de dichter Bilderdijk, dartel en uitgelaten met ons meedansen, en, zeker wel om een van scherpe Willem's snaakse grappen, voor het eerst van zijn leven in een onbedaarlijke lachbui uitbarsten.

's-Gravenhage, 3 oktober 1976, de dag van Leiden's ontzet.

De kosten van de gezondheidszorg

Drs. Ad. Bouwmeester

De gezondheidszorg mag zich de laatste jaren in toenemende mate in de belangstelling van velen verheugen. Deze interesse wordt gestimuleerd door het groeiende inzicht dat het totaal aan financiën dat de gezondheidszorg jaarlijks vergt, een steeds grotere invloed heeft op onze nationale economie. Onze welvaartsontwikkeling hangt er mee samen. Ruim f 17.5 miljard ging in 1975 om in de sector gezondheidszorg, ongeveer 9 % van het Nationaal Inkomen. Dit is meer dan bijvoorbeeld de overheidsuitgaven voor Onderwijs en ongeveer 2,5 maal zoveel als de totale Defensiebegroting. Onze gezondheidszorg kost thans het lieve sommetje van f 50 mln. per dag.

Verontrustend daarbij is dat de stijging ervan zo groot is. Deze bedroeg in de periode 1963 t/m 1972 gemiddeld 18.4 % per jaar. In de sector gezondheidszorg zijn ca. 200.000 mensen werkzaam, waarschijnlijk meer dan in welke bedrijfstak dan ook in ons land. De laatste jaren komt steeds sterker de vraag naar voren in hoeverre de lasten van de gezondheidszorg wel verantwoord gemaakt worden. Simpel gesteld luidt de vraag als volgt: is het totaal aan gezondheidsvoorzieningen (medici, medicijnen, ziekenhuizen e.d.) waarover wij in ons land kunnen beschikken wel voldoende, is het goed georganiseerd en functioneert het optimaal in financieel opzicht?

Structuur

De Staatssecretaris van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, de heer Hendriks, bracht over dit onderwerp in augustus 1974 een hoogst lezenswaardige nota uit, de z.g. Structuurnota Volksgezondheid. Hoewel hierin gesteld wordt dat wij in Nederland in vergelijking met het buitenland een relatief hoog peil van gezondheidszorg bereikt hebben, wijst de nota op een groot aantal knelpunten in de organisatie van de gezondheidszorg zelf, zoals: inefficiënte samenhang in het stelsel van voorzieningen, het ontbreken van samenwerking van de sectoren gezondheidszorg en welzijnsvoorzieningen, onevenwichtigheden in het stelsel van voorzieningen en de capaciteiten in de intramurale sector, organisatieproblemen, onvoldoende spreiding van het aanbod, het niet

afgestemd zijn van opleidingen aan de behoeften; onvoldoende inspraak van de bevolking e.d. Met andere woorden: het aanbod van medische diensten aan de bevolking is onvoldoende goed georganiseerd. Als algemeen probleem in onze gezondheidszorg constateert de Staatssecretaris dan ook (hij noemt het als eerste „knelpunt”) dat de instrumenten voor de beheersing van de kostenontwikkeling, zowel in totaliteit als op afzonderlijke onderdelen, niet of onvoldoende aanwezig zijn. Het particulier initiatief heeft weliswaar met zich gebracht dat een relatief hoog niveau van de gezondheidszorg in ons land is bereikt, maar anderzijds moet worden vastgesteld dat het heeft geleid tot „wild- en scheefgroei”.

Hetgeen bijvoorbeeld betekent dat er op sommige plaatsen een overcapaciteit aan ziekenhuisbedden is ontstaan, terwijl er op andere plaatsen een tekort is aan artsen of specialisten. Het ontstaan van overcapaciteit wordt mede veroorzaakt door het ervaringsfeit dat aanbod van medische diensten automatisch vraag ernaar blijkt op te roepen. Waar de Structuurnota bovendien nog vermeldt dat er, landelijk gezien, een aanzienlijk overschot aan uitermate kostbare ziekenhuis-capaciteit is ontstaan dan is duidelijk dat ons huidige stelsel van gezondheidszorgvoorzieningen grote verspillingen met zich brengt. Vrijwel alle deskundigen op het terrein van de gezondheidszorg zijn het eens met de stelling van de Structuurnota dat een planmatige structurering van de gezondheidszorg gewenst is teneinde het aanbod van de voorzieningen en daarmee de kostenontwikkeling beter te kunnen beheersen.

Op grond van de Structuurnota mocht dan ook worden verwacht dat haast zou worden gemaakt met de invoering van een Wet Gezondheidszorgvoorzieningen. Kennelijk politiek-electorale motieven brachten de regering er echter toe aanvankelijk prioriteit te geven aan een Algemene Wet Gezondheidszorgverzekering (A.W.G.), een wet die in beginsel de verdeling maar niet de hoogte van de lasten van de gezondheidszorg regelt. Een dergelijke wet is echter ongeschikt de structuur, het aanbod van de gezondheidszorg zelf, te reguleren, alhoewel niet kan worden ontkend dat van een dergelijke wet op het aanbod van de gezondheidsvoorziening ook invloeden kunnen uitgaan. De hoogte van de lasten die de gezondheidszorg met zich brengt hangt namelijk direct samen met het aantal voorzieningen waarover wordt beschikt: het

aantal bedden, medici e.d.

Het is niet goed denkbaar dat op grond van een Algemene Wet Gezondheidszorgverzekering aanmerkelijke beperkingen in uitgaven zouden kunnen worden bereikt daar het totale beslissingskader met betrekking tot het aanbod van medische diensten elders ligt. De grote omvang van de totale lasten van de gezondheidszorg zoals die thans voornamelijk middels diverse verzekeringsstelsels (ziekenfondsen, particuliere ziektekostenverzekeraars, ambtenarenregelingen en de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten) wordt opgebracht maakt echter een wijziging van de huidige verbrokkelde structuur naar één financieringsstelsel uitermate moeilijk.

Zo brengt de invoering van een uniform procentueel premiesysteem zoals dat bij andere volksverzekeringen bestaat, grote verschuivingen teweeg in de besteedbare inkomens van de gezinshuishoudingen. De problemen op dit terrein zijn zo aanzienlijk dat het geen verwondering hoeft te geven dat de inhoud van de financiële paragraaf van de A.W.G. tot dusverre duister bleef.

Gelukkig deelde de Staatssecretaris recent in de Eerste Kamer mede veranderde inzichten te hebben en dat de regering uiteindelijk toch had besloten voorrang te geven aan de invoering van twee andere wetten, nl. een Wet Gezondheidszorgvoorzieningen en een Wet Gezondheidszorgtarieven.

Op zich is het een goede zaak dat met name de Wet Gezondheidszorgvoorzieningen tot standkomt. Buitengewoon te betreuren is het dat zoveel tijd verloren is gegaan met de voorbereiding van de Algemene Wet Gezondheidszorgverzekering. Mede daardoor zal het nog geruime tijd duren alvorens de kosten van de gezondheidszorg enigermate kunnen worden beteugeld. Voorts is door het uitlekken van het wetsontwerp Algemene Gezondheidszorgverzekering bij de medische dienstverleners onrust ontstaan door de centralistische opzet ervan.

Indien de Staatssecretaris ook bij de wetsontwerpen Gezondheidszorgvoorzieningen en Gezondheidszorgtarieven aan de bekend geworden, zeer centralistische, lijn vasthoudt, dan zijn grote gevaren te vrezen voor een opzet van de gezondheidszorg waarin van een wezenlijke invloed van de betrokkenen — dienstverleners en consument — weinig meer overblijft. Een werkbaar geheel kan slechts met goed gemotiveerde betrokkenen worden bereikt.

De wetgeving zal een evenwichtig samenspel tussen overheid en betrokkenen gestalte moeten geven, wil op langere termijn geen ernstige schade ontstaan aan het functioneren van het bestaande stelsel van voorzieningen dat kwalitatief een vergelijking met het buitenland goed kan doorstaan.

Vrijheid van meningsuiting voor de politie

Dr. C. N. Peijster

Door enkele recente gebeurtenissen is de vraag naar de betekenis voor de politieambtenaar van de vrijheid van meningsuiting actueel geworden.

Die vraag is vooral opgeroepen door meningsuitingen met een demonstratief karakter van enkele politieambtenaren, waarop ik hierna nog terugkom.

Algemene uitgangspunten

Is het verbazingwekkend dat thans de vraag naar de omvang van de vrijheid van meningsuiting wordt gesteld? Gebeurt dit misschien vooral doordat bepaalde tot provocatie

geneigde functionarissen thans dit onderwerp als terrein van actie hebben gekozen? Of worden de politieambtenaren van thans toch te zeer beperkt in het genot van hun grondwettelijke rechten?

Het is niet gemakkelijk op deze vragen een eenduidig en afdoend antwoord te geven. In ieder geval is het verstandig voor dat antwoord de problematiek in een wat ruimer kader te plaatsen.

Daarvoor is vooral aanleiding omdat naar mijn overtuiging juist de veranderde gezagsomstandigheden in maatschappij en in politie een belangrijke factor zijn in het ontstaan van de onderwerpelijke problematiek. In vroeger tijden werd in de samenleving - en ook in de politie - geleefd en gewerkt aan de hand van een stelsel regels die op de enkele grond van hun bestaan werden nageleefd, die

slechts beperkte interpretatieruimte voor het uitvoerende niveau lieten en die desondanks nauwelijks werden aangevochten. Enerzijds had de politieambtenaar vroeger een grote mate van zekerheid en steun aan de hem gegeven voorschriften, maar anderzijds beperkten zij hem sterk in zijn zelfstandige ontplooiing en eigen interpretatiemogelijkheden.

In die situatie is in onze samenleving duidelijk verandering gekomen. Maar ook in de politie - en dat wordt wel eens vergeten - is die verandering zich aan het voltrekken. De politieambtenaar van nu moet functioneren met de kennis van gegeven algemene richtlijnen en regels, die hij met een grote mate van zelfstandigheid moet toepassen in het concrete geval.

Er wordt daarbij van hem begrip voor nuances verwacht en hem wordt de eis gesteld bij het toepassen van de hem gegeven algemene richtlijnen, steeds de meest op het concrete geval toegesneden oplossingen te vinden. De concrete ruggesteun welke wet en order de politieambtenaar thans bieden is beduidend geringer dan zijn voorganger van bijvoorbeeld 25 jaar geleden genoot.

De voorschriften aangaande het gedrag van de politieambtenaar in en buiten dienst waren in vroeger tijden gedetailleerder en omdat het voor allen tegelijk geldende regelingen waren grepen zij ook diep in het privé-leven van de ambtenaar in.

Vooral om de objectieve en onpartijdige positie van de politieambtenaar te waarborgen koos men in een tijd die toch al bedilleriger was dan de huidige vaak de (gemakkelijkste) weg van een volledig verbod. Politieke betrokkenheid van de individuele politieambtenaar was in het algemeen gesproken taboe.

Een verbod om verkiezingsaffiches op zijn privé-woning te hebben - 't is maar een voorbeeld - paste in die tijd. Dat verbod is inmiddels ingetrokken.

Gaandeweg is de overtuiging gegroeid dat de privé-levensfeer van de politieambtenaar zo min mogelijk moet worden aangetast en in ieder geval minder dan in het verleden de gewoonte was.

Toch zijn op dit moment nog velen van mening dat zelfs het enkele lidmaatschap van een politieke partij eigenlijk niet past voor een politieambtenaar! Mij dunkt dat die opvatting een te grote inbreuk op de privé-levensfeer van deze ambtenaren maakt.

Maar dit wil natuurlijk niet zeggen dat niet nog steeds geldt dat de politieambtenaar moet streven naar onpartijdige functie-uitoefening, zo min mogelijk gehinderd door zijn eventuele buiten-dienst-activiteiten.

Ook al is door mij in de jaren vijftig

bijvoorbeeld de afschaffing van het bedoelde verbod van politieke affiches aan de privé-woning in het Tijdschrift voor de Politie aanbevolen, toch zal de individuele politieambtenaar - nu het verbod is opgeheven - zich moeten afvragen welk gebruik hij van deze grotere vrijheid maakt.

Het grondwettelijke recht van de vrijheid van meningsuiting - waar thans herhaaldelijk een beroep op wordt gedaan - had vroeger - zo moet worden vastgesteld - een geringere feitelijke betekenis voor de politieambtenaar dan thans! Maar wat toen de grond voor het opleggen van verregaande beperkingen was geldt ook nu nog als oogmerk en dat is: dat de ambtenaar zich bij de uitoefening van dat recht niet moet gedragen in strijd met andere verplichtingen welke zijn functie hem opleggen en waartoe hij krachtens zijn benoeming en beëdiging is gehouden.

De gehoudenheid van de politieambtenaar tot objectieve en onpartijdige functie-uitoefening zal hem ook thans nog tot een zekere terughoudendheid nopen.

Die terughoudendheid is vooral nodig als hij - voor de burgerij als politieambtenaar kenbaar - deel wil nemen aan demonstratieve acties met betrekking tot onder de bevolking controversieel liggende politieke onderwerpen. (Hierbij wordt niet bedoeld op onderwerpen die zijn eigen rechtspositie raken, ofschoon ook daarin een wijze terughoudendheid wenselijk is). Ook thans moet de overheid nog kunnen rekenen op de loyaliteit van haar ambtenaren.

De politieambtenaar zal er nog steeds veel aan gelegen moeten zijn dat het vertrouwen van de burgerij in haar politie zo veel mogelijk wordt bevorderd.

Dat in de huidige tijd niet naar een verbodsbepaling in de reglementen kan worden gewezen om als ongewenst te beschouwen meningsuitingen te definiëren, betekent geenszins dat de politieambtenaar van thans een onbeperkt gebruik van zijn vrijheid van meningsuiting kan en mag maken. Het gemis van dergelijke expliciete bepalingen is eerder een aanwijzing voor de grote betekenis welke thans gehecht wordt aan de zelfstandige oordeelsvorming van de mondige ambtenaar!

Van belang zijnde factoren

Hoe nu in concreto de grens moet worden bepaald tussen wat de hedendaagse politieambtenaar zich wel en niet kan veroorloven valt aan de hand van de genoemde algemene uitgangspunten niet te bepalen.

Ik zou ook niet willen proberen een voor de concrete gevallen direct toepasbaar standpunt te formuleren.

Wel lijkt het mij goed enkele factoren te vermelden die de bepaling van de bedoelde grens m.i. zullen beïnvloeden:

1. De mogelijkheid dat publieke uitingen buiten zijn dienst gedaan ongewenste invloed op zijn functie hebben doet zich niet alleen bij de politiefunctionaris voor. Eigenlijk lopen al degenen die bekleed zijn met overheidsgezag of publieke verantwoordelijkheid dit risico.
Daarom ook behoort de vraag naar de toelaatbaarheid van publieke uitingen door politieambtenaren tegen de achtergrond van wat in de huidige tijd in dit opzicht tot de publieke moraal behoort te worden beoordeeld.
2. De vroeger heersende gedachte dat de politiemans "24 uur per dag in dienst is" geldt niet meer.
De overtuiging heeft veld gewonnen dat ook de politieambtenaar buiten zijn diensturen in beginsel de vrijheid geniet die elke burger heeft.
Slechts wanneer zijn gedrag of optreden buiten diensttijd een ongewenste invloed op zijn functioneren kan hebben is er aanleiding voor beperkingen op die volledige vrijheid.
In het algemeen zal zich dit alleen kunnen voordoen als de politieambtenaar daarbij voor het publiek als zodanig kenbaar is of wordt. Die kenbaarheid roept de politieambtenaar zelf op als hij zich met rang en functie presenteert.
Het behoeft overigens niet twijfelachtig te zijn dat de politieambtenaar tot een zich buiten dienst bekendmaken met rang en functie bevoegd is.
3. Van veel belang voor de beoordeling van de toelaatbaarheid is het onderwerp dat in de meningsuiting wordt aangesneden.
Het is van geen belang met welke streek van het politieke kompas de uiting overeenkomt.
Dat de politieambtenaar, ook degene die als zodanig bij het publiek bekend is, zich in het openbaar uitspreekt over enig politiek punt moet in het algemeen niet ongewenst of onjuist geacht worden.
Zijn objectief en onpartijdig functioneren behoeft daardoor op zichzelf niet geschaad te worden.
De politieambtenaar zal zich echter terughoudend moeten opstellen (en zich van publieke uitspraken onthouden) als het gaat om het kiezen van partij in conflicten met betrekking tot de rechtshandhaving.
Door zich publiekelijk in die discussie te begeven brengt hij zijn onpartijdige functioneren snel in gevaar en daardoor het vertrouwen van de burgerrij.

4. Behalve de eisen welke het objectieve en onpartijdige functioneren van de politieambtenaar meebrengen, moet ook van hem geëist worden, dat hij op loyale wijze zijn bijdrage levert tot het verwezenlijken van de doelstellingen van de organisatie.
Het is deze loyaliteitseis die in de "Aanwijzingen inzake ambtelijk optreden (extern)" welke de Minister-President d.d. 21 juli 1972 voor de Rijksambtenaren vaststelde (Nederlandse Staatscourant van 8 augustus 1972) een belangrijke plaats inneemt.
In de ministeriële richtlijnen wordt gesteld dat de ambtenaar zich meer beperkingen zal moeten opleggen al naarmate het verband tussen zijn functie en de beleidsmaterie waarover hij in het openbaar zijn mening wil uiten nauwer is. Voor de politie moet, dunkt mij, op overeenkomstige wijze gelden dat voor hen, die persoonlijk bij de beleidsvoering zijn betrokken, terughoudendheid gewenst is als het gaat om het naar buiten brengen van afwijkende meningen.
5. Een andere factor welke van veel belang is, is de wijze waarop de uiting in het publiek komt.
Al naarmate zij meer een "demonstratief" karakter heeft, wordt de grens van het toelaatbare voor de politieambtenaar eerder overschreden.
Los hiervan staat een eventueel lasterlijke of beledigende vorm van de uiting: die is de burger niet toegestaan en voor de politieambtenaar zeker ontoelaatbaar.

Wie bepaalt de grens?

De grote vraag is natuurlijk: wie bepaalt nu in het concrete geval de grens?
Voor mij staat vast dat de primaire verantwoordelijkheid daarvoor bij de betrokken politieambtenaar zelf ligt. Zijn chefs en het bevoegde gezag hebben in deze een marginale toetsingstaak.
Zij zullen zich, ervan uitgaande dat het grondwettelijk recht op vrijheid van meningsuiting ook voor de politieambtenaar geldt, moeten afvragen of de betrokken ambtenaar in redelijkheid tot deze afweging van het dienstbelang kon komen tegenover zijn voorgenomen uiting.
Het lijkt overigens een goede zaak als dergelijke conclusies slechts worden getrokken op commissoriaal advies, met behoorlijke inspraak van de betrokkene.
Veel zal natuurlijk afhangen van de mate waarin bij deze standpuntbepaling ruimte wordt

gelaten voor het ontzien van de persoonlijke levenssfeer van de ambtenaar en vertrouwen wordt geschonken aan zijn eigen beslissingsmacht daarin.

Het is naar mijn overtuiging vooral de vrees voor het hanteren van onvoldoende eigentijdse normen bij deze beoordeling welke sommigen tot een zekere gevoeligheid in deze brengt.

Beoordeling van recente gevallen

De recente gebeurtenissen welke de stoot tot de huidige discussie over de vrije meningsuiting voor de politie gaven zou ik hierna tegen de achtergrond van het vorenstaande aan een - uiteraard strikt persoonlijke - beoordeling willen onderwerpen.

1. De Rotterdamse hoofdinspecteur van politie B. D. KALMA zond op 22 mei j.l. een telegram aan de bezetsters van de Bloemenhovekliniek in Heemstede, waarin hij zich solidair verklaarde met de actie tegen de "inquisitiemethoden" van Minister VAN AGT.

Op dezelfde datum zond hij een soortgelijk telegram aan de politie van Heemstede, waarin hij bovendien het advies gaf de bevelen van de Minister van Justitie te negeren. Beide telegrammen ondertekende hij met zijn naam met toevoeging van zijn functie bij de Rotterdamse politie (Chef Zeden- en Kinderpolitie).

De meningsuiting welke in deze telegrammen besloten ligt betreft eigenlijk niet alleen het kiezen van positie in een (politiek) controversieel onderwerp (abortuskwestie), maar ook in de discussie omtrent de wijze waarop de daarmede verbonden problemen op het terrein van de rechtsordehandhaving moeten worden opgelost.

Nu deze meningsuiting publiekelijk is geschied (door kennisgeving aan de pers) en het publiek bekend is met de politiefunctie van de betrokkene (ook door het vermelden daarvan in de telegrammen) ben ik van mening dat deze uiting op ongewenste wijze afbreuk doet aan enkele essentiële belangen welke de betreffende politieambtenaar op grond van zijn functie en de door hem afgelegde eed, moet dienen.

Hier is naar mijn mening de grens overschreden van wat bij het uiten van de mening voor de politiemans toelaatbaar is met het oog op zijn onpartijdige positie als politieambtenaar, op de van de ambtenaar te eisen loyaliteit en op de fatsoensnormen welke in het onderlinge verkeer gevraagd mogen worden.

Tot deze conclusie kom ik ook omdat vastgesteld moet worden, dat de handelwijze van deze hoofdinspecteur door het gebruik van min of meer lasterlijke bewoordingen ("inquisitie-methoden") onder de maat is en ongewenst en onjuist geacht moet worden dat politieambtenaren van het ene die van het andere korps aanzetten tot het negeren van bevelen van de verantwoordelijke Minister van Justitie.

Gelet op hetgeen dienaangaande in de pers is gepubliceerd, heeft ook de burgemeester van Rotterdam tot de ontoelaatbaarheid van deze handelingen geconcludeerd.

2. In augustus van dit jaar zonden 13 hogere politieambtenaren en politiebondsfunctionarissen een telegram aan de Zuidafrikaanse regering waarin afschuw wordt uitgesproken over het optreden van de politie in dat land. In dat telegram spreken de 13 van "weezinwekkende onderdrukkingsmethoden" en zij verklaren zich verder solidair met de "voor haar vrijheid strijdende bevolking van Zuid-Afrika".

De vrijheid van meningsuiting beoogt vooral ruimte te geven tot het verkondigen van standpunten aan degenen die zich in geweten geroepen voelen hun opvattingen over toestanden, misstanden of gebeurtenissen tot uitdrukking te brengen. Het is begrijpelijk dat de politieambtenaar zich vooral emotioneel betrokken kan voelen bij het politieoptreden waar ook ter wereld, zeker als dit de handhaving der orde betreft door middel van veelvuldig vuurwapengebruik met dodelijke afloop. Ik meen dat over een uitspraak als in dit telegram gedaan het "ontoelaatbaar" niet moet worden uitgesproken.

Er is naar mijn oordeel geen reden in dergelijke gevallen de vrijheid van meningsuiting voor de politieambtenaar verder te beperken dan voor alle andere burgers.

Met andere woorden, er kan niet gesteld worden dat deze politiefunctionarissen in redelijkheid niet tot deze afweging van het "dienstbelang" tegenover hun meningsuiting konden komen.

Een geheel andere zaak is natuurlijk dat met deze opvatting geen oordeel is uitgesproken over de wenselijkheid of opportuniteit van dergelijke publieke uitspraken van politieambtenaren.

De vrijheid van meningsuiting ligt de liberaal na aan het hart.

Hem moet de ontwikkeling en verwerkelijking van dat grondrecht veel waard zijn.

Voor beperkingen ervan moeten wel erg goede

gronden bestaan en zij zullen, indien verantwoord, zo klein mogelijk gehouden moeten worden. Het komt mij voor dat een redelijke toepassing van de hierboven bedoelde beperkingen voor de politieambtenaar zullen kunnen leiden tot

een zodanige uitoefening van zijn recht op vrije meningsuiting dat hij zich een volwaardig staatsburger in de moderne zin kan voelen zonder dat hij daardoor zijn functieuitoefening schaadt.

Wat doet de FDP?

Dr. R. Braams

Eén van de eerste vragen die bij Nederlandse liberalen opkomt wanneer zij naar de regeringscoalitie in Duitsland kijken is waarom daar de liberalen kunnen samenwerken met socialisten en in ons eigen land die kloof zo groot lijkt dat voor beide alleen de christelijke partijen als regeringspartners in aanmerking komen. Een antwoord dat wel wordt gegeven, is dat de Duitse socialisten heel anders zijn dan hun collega's in Nederland. Met Duitse socialisten zou men als liberalen kunnen werken omdat ze redelijk en verstandig zouden zijn. Maar zijn er misschien ook verschillen tussen de Nederlandse en de Duitse liberalen? In het Europese parlement dat in 1978 gekozen zal worden, zullen Nederlandse en Duitse liberalen in één fractie samenwerken. Hoe groot zijn dan wel de verschillen tussen de vertegenwoordigers in die fractie onderling en met name waar liggen verschillen tussen de Nederlanders en de Duitsers.

Een volledig antwoord mag U van deze schrijver thans niet verwachten. De lezer zelf kan wellicht een inzicht krijgen in welke richting het antwoord gaat als hij kennis neemt van de verschillende geschriften en toespraken die van liberale zijde in de Duitse verkiezingsstrijd zijn ingebracht. In dit artikel zullen een aantal opvattingen zoals die werden vastgelegd in teksten van de hand van voor-aanstaande Duitse leden van de FDP (Freie Demokratische Partei) worden weergegeven, soms met een enkele kort commentaar of toelichting, maar zonder diepgaande analyse. De meningen en standpunten zijn recent, dat wil zeggen ze zijn afkomstig uit redes of geschriften die bedoeld waren een bijdrage te geven in de discussie van de op 2 oktober afgesloten verkiezingsstrijd. Op 3 oktober jl. vonden die verkiezingen plaats, de liberalen De liberalen verloren 2 van hun 41 zetels terwijl de SDP een verlies boekte van 17 zetels. Met een geslonken meerderheid van nog 8

zetels zullen de liberalen en socialisten trachten hun coalitie voort te zetten.

In het herfstnummer van *Liberaal Reveil* in 1975 heeft Wijsenbeek al kort de situatie van de liberalen in het krachtenspel tussen sociaal-democraten (SDP) en christen-democraten (CDU/CSU) geschilderd. Door de 5% kiesdrempel zijn er maar 3 partijen in de Bondsdag vertegenwoordigd, afsplitsingen van links en rechts komen niet voor. Geen van de partijen kan rekenen op een absolute meerderheid, zodat een coalitie noodzakelijk is. Meestal is dit de minimaal winnende coalitie. Thans hebben de liberalen tweemaal een regeerperiode met de sociaal-democraten samengewerkt. In de verkiezingen is duidelijk aangekondigd dat de liberalen ook de komende periode met de sociaal-democraten willen samenwerken. De tegenstelling tussen liberalen en de als conservatief aangemerkte christen-democraten is scherp en tijdens de campagne hebben de liberalen hun beleid met kracht verdedigd en daarbij de democratische instelling van hun socialistische regeringspartner benadrukt.

De verkiezingsstrijd is ongewoon fel. De christen-democraten hebben tot grote verontwaardiging van de liberalen, de leus „Vrijheid of Socialisme” gekozen tot hun verkiezings slogan. De liberalen moeten nu duidelijk maken dat de zorg voor de vrijheid niet uitsluitend in goede handen zou zijn bij de CDU/CSU, maar dat juist door de liberale invloed in de socialistisch-liberale coalitie een grotere individuele vrijheid tot stand is gekomen, ondanks heftige oppositie daartegen door het CDU/CSU.

Als het gaat om de vrijheid van een land en de vrijheid van het individu is het de moeilijke taak van de liberalen de Duitse kiezers ervan te overtuigen dat een grotere mate van vrijheid voor het individu niet ten nadele is van de vrijheid en de onafhankelijkheid van het land. Men ziet dit punt naar voren komen in de discussie over de zogenaamde „Berufsverbote”, de voorschriften die aangeven welke eisen de staat mag stellen aan

het gedrag van haar ambtenaren en over de maatregelen tegen extremisme en terrorisme.

Twee belangrijke posities in de regering van de Bondsrepubliek worden ingenomen door Hans-Dietrich Genscher en Dr. Hans Friderichs. Genscher is minister van buitenlandse zaken en tevens de bondsvoorzitter van de FDP (let op de combinatie!) terwijl Friderichs minister van economische zaken is en tevens plaatsvervangende bondsvoorzitter van de FDP. Beiden bezetten in het coalitiekabinet met de SDP dus belangrijke posten. Daarnaast leverden de liberalen de minister van binnenlandse zaken, Werner Maihofer en de minister van landbouw, Josef Ertl. Van Duitse liberale zijde werd opgemerkt dat Friderichs als een enigszins naar de conservatieve zijde leunend econoom gekenmerkt moet worden en dat zonder deze ministersplaats het liberale verkiezingsprogramma er ten aanzien van de economische paragrafen wellicht wat vooruitstrevender zou hebben uitgezien. Ook van de zijde van de CDU is gezegd dat Friderichs met zijn opvattingen over economie daar thuis zou kunnen horen. Dat behoeft niet zo verbazingwekkend te zijn, omdat het economisch beleid van de Duitse regering nog steeds rust op de fundamenten gebouwd door Ludwig Erhard, die minister onder Adenauer was en daarna zelf Bondskanselier werd. Erhard legde de basis voor het economisch herstel van Duitsland na 1945 en deed dat met zoveel succes dat daar tot dusver niet veel aan te verbeteren valt.

Voor Nederland is het interessant eraan te herinneren dat bij de laatste UNCTAD conferentie in de Nederlandse pers grote artikelen verschenen over de heftige strijd die minister Pronk moest voeren met name met de Duitsers, over de economische maatregelen ten behoeve van de ontwikkelingslanden. Welnu, uit een rede van Dr. Hans Friderichs, gehouden bij de grote verkiezingsmanifestatie van de FDP in Freiburg op 30 en 31 mei 1976, kan het volgende worden ontleend:

„In nauwe samenwerking met de Verenigde Staten is het gelukt om op het laatste ogenblik de wereldhandelsconferentie te Nairobi een gunstige wending te geven. Daarbij ging het niet alleen om de prijzen van de grondstoffen, waarover het grootste deel van de tijd is gesproken, maar ook om een regeling voor de schulden, om de vraagstukken van de uitwisseling van technologische kennis en om het openstellen van de markten van de hoogontwikkelde industrielanden. De te grote aandacht die werd gevraagd voor de grondstofprijzen is namelijk alleen van belang voor

die ontwikkelingslanden die over grondstoffen beschikken. Die landen die op dit punt arm zijn, moeten worden geholpen met andere maatregelen. Het leek er wel op dat de landen die rijk waren aan grondstoffen hun positie wilden versterken ten koste van de minder goed bedeelde landen. Het past in de liberale opvattingen over economische politiek om onze markt open te stellen voor hun producten. Maar dan moeten onze werkgevers en werknemers zich goed realiseren wat daarvan de gevolgen zijn. Dat geldt ook voor de prijzen van de grondstoffen. Wat we meer betalen gaat hier van onze bestedingsmogelijkheid af. Degenen die pleiten voor een hogere prijs van de grondstoffen moeten ook naar waarheid erbij zeggen dat daardoor een verminderde bestedingsmogelijkheid hier ontstaat.”

De inflatie en de werkgelegenheid zijn uiteraard onderwerpen die van het grootste belang zijn en die hoofdpunt van het beleid van de SDP/FDP coalitie zijn geweest in de laatste regeerperiode. Men heeft kunnen constateren dat het beleid een zekere mate van resultaat heeft gehad, zeker wanneer men het vergelijkt met de resultaten in de nabuurlanden waartoe ook Nederland moet worden gerekend. Friderichs betoogt dat in dat beleid de inbreng van de liberale opvattingen groot is geweest. Hij wijst erop dat de doelstellingen van de Europese Economische

Commissie voor 1980 zijn:

- 1) in de gemeenschap volledige werkgelegenheid;
- 2) een jaarlijkse groei van de productie van 4,5 - 5 %;
- 3) een meer dan gebruikelijke groei van de investeringen;
- 4) terughoudendheid betrachten in lonen en prijzen;
- 5) de jaarlijkse inflatie van thans 10 % terugbrengen tot 4 - 5 %;

en constateert dan dat behalve de volledige werkgelegenheid reeds thans de andere vier doelen in de Bondsrepubliek zijn bereikt. Verschillende malen verwijst Friderichs in zijn rede naar de fouten die in de buurlanden gemaakt worden maar waaraan de Duitse socialistisch-liberale coalitie zich niet bezondigd heeft. Hij wijst erop dat elders steeds weer wordt toegegeven aan datgene dat op korte termijn populair maakt maar dat op langere termijn fout is. Hij legt de nadruk op de liberale uitgangspunten voor het economisch beleid dat hij voert: een vrije markt economie met bijsturing daar waar dat op sociale gronden nodig is, zowel voor het binnenland als in Europees verband, een stringent programma voor de bescherming van het milieu waaraan de industrie, ook die in het buitenland, zich

geleidelijk zal moeten aanpassen, een krachtige bestrijding van werkloosheid en inflatie door het bevorderen van een gunstig investeringsklimaat voor het particuliere bedrijfsleven, het bevorderen van de concurrentie en het versterken van de positie van de consument zodat deze in een vrije markt zijn invloed kan doen gelden.

Uit de rede van Hans-Dietrich Genscher spreken de volgende citaten over zichzelf: „Het bestaan van een liberale partij in het midden van ons partijen-spectrum, als de plaats waar de fundamentele waardebegrippen van onze orde, namelijk vrijheid, rechtsstaat, menselijke waardigheid gevestigd zijn, heeft ook de andere partijen gedwongen zich op het midden te oriënteren.”

„Misschien dringt het nog wel eens in de conservatieve hoofden door dat in de regeringscoalitie met de FDP een misschien is dat alleen met de liberalen mogelijk, de SDP in een tijd van grote ideologische beroeringen in Europa zich de pijnlijke opgave heeft gesteld ook de groepen links van de SDP in onze democratie te integreren. Wij zijn van deze integratiewil van de sociaal-democratische leiders overtuigd, ook van hun bekwaamheid. Hier wordt in het bijzonder een beroep op de Bondskanselier gedaan, om ondanks de met de integratie verbonden problemen ook in de toekomst een sociaal-liberale politiek in regering en parlement te realiseren. Daarom is voor ons aan de objectieve voorwaarde voor een samenwerking als partners voldaan.”

„Het is een taak voor de liberalen om onze burgers duidelijk te maken dat de vaak zo moeilijke kunst van het vinden van een compromis in een coalitie, het ingang doen vinden van extreme standpunten verhindert.”

„Bij deze verkiezingen gaat het erom te voorkomen dat een partij de absolute meerderheid behaalt. We willen gedeelde macht. We wantrouwen een teveel aan macht in één hand.”

Een belangrijke passage is die waar Genscher spreekt over de komende Europese verkiezingen. Hij wil een Europese grondwet. Hij is bereid daaraan financiële consequenties te verbinden. De Duitse welvaart berust voor een niet gering deel op een economie die zich op de Europese markt vrij kan ontplooiën. Maar dat geeft ook de plicht mee te werken aan de economische stabiliteit van Europa. De grote verschillen van welvaart staan die eenheid in de weg. Daarvoor zal Duitsland offers moeten brengen.

Vol trots wijst Genscher er op dat de Bondsrepubliek sinds 1972 een liberale minister van economische zaken heeft die terug kan zien op zeer goede resultaten. „Er was een groei van

de economie en een terugloop van het aantal werklozen. De Bondsrepubliek is het beste door de wereldcrisis gekomen. De Duitse mark is de hardste munt, de prijsstijgingen waren het laagst.”

De liberale minister van binnenlandse zaken, Maihofer, stelt dat de mens centraal staat. Alle door mensen voor mensen gemaakte inrichtingen zoals staat en recht, economie en maatschappij, hebben als laatste en hoogste doel de mens te dienen; ze zijn op zichzelf geen doel, maar middel. Een liberale politiek richt zich niet op eenzijdige doelen zoals „Vrijheid boven alles” of „Zekerheid boven alles” maar op de spanning in de tegenstelling die in werkelijkheid tussen deze twee grondwaarden bestaat. Het gaat om de vrijheid en de zekerheid in de rechtsstaat. Die spanning tussen deze twee doelen ervaren we dagelijks bijvoorbeeld bij het invoeren van een snelheidsbeperking ter verhoging van de veiligheid. Meer vrijheid voor het individu kan een vermindering van de zekerheid voor velen betekenen. Absolute rechtszekerheid is slechts te bereiken ten koste van absolute onvrijheid, terwijl absolute vrijheid absolute onzekerheid zou betekenen. Als er twijfel bestaat zal de liberaal voor de vrijheid kiezen. Voor de vrije rechtsstaat moet gelden „Zoveel vrijheid als mogelijk, zoveel zekerheid als nodig”, „Bij twijfel voor de Vrijheid”.

De vrije rechtsstaat is uitgedaagd door terrorisme en extremisme. De FDP zal die uitdaging tegemoet treden met methoden die aan de strenge eisen die de rechtsstaat stelt, voldoen. Maar de strijd tegen terrorisme en extremisme kan niet alleen door de veiligheidsorganen van de staat worden gevoerd. De bereidheid van de burgers om te praten over deze verschijnselen en over de maatregelen die de overheid voor de verdediging van onze vrije samenleving moet nemen, is van het grootste belang. Daarop berust de kracht van de rechtsstaat ten opzichte van de politiestaat.

De FDP heeft ervoor gezorgd dat, wanneer extremisten of anderen, die de hoofduitgangspunten van de democratie bestrijden, de toegang tot de ambtelijke functies wordt ontzegd, dit alleen kan geschieden na een onderzoek dat aan strenge normen voldoet. De wetgeving waartoe in de Bondsdag van 24 oktober 1975 werd besloten, houdt zich volledig aan de richtlijnen die waren vastgelegd in het besluit van het Constitutionele Hof van 22 mei 1975. Een zeer belangrijk element in die beoordeling van de kandidaat ambenaar is de toekomstverwachting die men van hem heeft. Incidentele feiten, zoals een

lidmaatschap of een deelname aan een demonstratie, kunnen op zich geen voldoende grond vormen voor een uitsluiting. Een beoordeling tijdens een periode van tijdelijke aanstelling wordt een groot gewicht toegekend. Uitdrukkelijk wordt gesteld dat deze wet geen aanleiding mag zijn tot het nasuffelen van ieders politieke betrouwbaarheid. Iedere sollicitant naar een functie bij de overheid heeft het recht te eisen dat een onderzoek naar feiten die twijfel doen rijzen aan zijn wil om mee te werken aan de verdediging van de democratische rechtsorde, met de grootste zorgvuldigheid en volgens strenge eisen van rechtszekerheid zal geschieden.

Andere punten die de aandacht van Maihofer kregen, waren de veranderingen die in het strafrecht waren aangebracht ten aanzien van onderwerpen als demonstratievrijheid, abortus, echtscheiding, seksuele misdrijven en de maatregelen die getroffen werden op het gebied van de milieubescherming. Tenslotte betoogt Maihofer dat de politiek van de sociaal-liberale coalitie van de afgelopen twee regeringsperiodes niet bestempeld kan worden als socialisme, of als democratisch socialisme, zelfs niet als sociaal-democratisch, maar uitsluitend als sociaal-liberaal.

De indruk die schrijver dezes na het lezen van het verkiezingsprogramma en de geschriften van de Duitse liberale ministers heeft gekregen, is dat het Duitse liberalisme dicht bij het Nederlandse staat, maar dat in Nederland

zowel de socialisten als de christelijke partijen veel meer naar links zijn verschoven dan in Duitsland. Dat kan voor een deel een gevolg zijn van het feit dat in Nederland iedere stroming in een partij de dreiging in zich houdt te leiden tot een afsplitsing die gehonoreerd wordt met Kamerzetels. Dat brengt wel veel publiciteit mee maar geen grotere bestuurskracht. Onder de druk van die publiciteit moeten de grote partijen zich naar buiten zo presenteren dat het verschil met de afvalligen niet groot lijkt. Hun presentatie loopt daarmee het risico dat die ver af komt te staan van wat in de praktijk kan worden waar gemaakt en uitgevoerd. Zo ontstaat de grote afstand tussen woorden en daden die zo kenmerkend is voor het optreden van het huidige Nederlandse kabinet.

Daarnaast zal ook een rol spelen dat door het zoveel groter zijn van het land en dus ook van de partijenorganisaties, veranderingen in de opvatting van kleine groepen minder gewicht in de schaal leggen. Tenslotte zal ook van invloed zijn dat de kiezers in een land dat ernstige crises op economisch en op staatkundig gebied heeft doorgemaakt er weinig voor voelen opnieuw risico's te gaan lopen met radicale veranderingen.

Tijdens het in begin november 1976 in de Ridderzaal te houden congres van de Federatie van Liberale Partijen zal wellicht blijken waar eventuele verschillen in standpunt liggen en hoe groot ze zijn.

LITERATUUR

1. F. A. Wijsenbeek, De Federatie van Liberale Partijen in Europa en de coalitie-theorie. Liberaal Reveil, 17e jaargang, no. 2, Herfst 1975.
2. Freiheit, Fortschritt, Leistung; Verkiezingsprogramma van de FDP, 1976.
3. Toespraken van Genscher, Friderichs en Maihofer tijdens het verkiezingscongres van de FDP in Freiburg, mei 1976.
4. Liberale in der Verantwortung; een pocket uitgave onder redactie van Hans-Dietrich Genscher, met bijdragen van een 9-tal vooraanstaande Duitse liberalen, uitgegeven door Carl Hanser Verlag, München-Wien, 1976.

Respons op het artikel van J. A. Weggemans (Liberaal Reveil, herfstnummer 1975)

mr. H. C. ter Kuile-van der Hoeven.

Uitgangspunten

Bij deze kanttekeningen over een mogelijkheid om de bevolking bij het bestuur te betrekken, zullen de burgers het uitgangspunt vormen. Deze kanttekeningen zullen zich beperken tot één van de vormen om de democratie in de grotere steden te verwerklijken: de wijkraden.

Een van de liberale doelstellingen is dat er voor de burgers, ook ter zake van het bestuur, zoveel mogelijk gelegenheid moet zijn:

- om zelf verantwoordelijkheid te dragen;
- tot het ontplooien van eigen initiatief;
- tot zelf (mede)beslissen.

Op het terrein van de hogere overheid lijkt dit doel anno 1976 moeilijk te verwezenlijken: de problemen zijn uitermate ingewikkeld. Van de parlementariërs wordt deskundigheid en veel studie vereist. De gewone burgers brengen hun stem uit en moeten er verder het beste van hopen.

De huidige situatie

Op het terrein van de laagste bestuurslaag echter - hier dus de wijkraad - komen problemen en situaties voor, die de burgers wel kunnen overzien, waarbij zij zich betrokken voelen en waarover zijzelf willen beslissen. In theorie zullen de hierboven voor de burgers genoemde doelstellingen bij uitstek op wijkraadsniveau verwerklijkt kunnen worden.

De werkelijkheid is enerzijds hoopgevend. Het wijkraadswerk leert dat de burgers de wijkraadsleden kennen of makkelijk kunnen leren kennen. Het aantal contacten met wijkbewoners blijkt na de aanvang van het lidmaatschap snel toe te nemen. De wijkraadsvergaderingen - in de wijk - zijn voor ieder toegankelijk en iedere bezoeker kan er het woord voeren. De wijkraadsleden zijn bereikbaar voor hun wijkbewoners.

Anderzijds is de werkelijkheid helaas nog vrij teleurstellend. Heden ten dage heeft, althans in Rotterdam, de wijkraad zeer beperkte bevoegdheden. De wijkraad kan aanbevelingen doen, inlichtingen vragen en door burgemeester

en wethouders gehoord worden. De gemeenteraad kan besluiten de wijkraad alsnog te raadplegen over voorstellen, waaromtrent deze niet is gehoord. De wijkraad is bevoegd in zijn gebiedsdeel activiteiten op sociaal-cultureel terrein te bevorderen en te coördineren. Tenslotte kan de gemeenteraad of kunnen burgemeester en wethouders de wijkraad belasten met een bijzondere taak. Zolang de bevoegdheden, die aan een wijkorgaan worden toegekend, tot dit minimum beperkt blijven, zullen de burgers hun recht op het dragen van eigen verantwoordelijkheid, op het ontplooien van eigen initiatief en op het zelf mede beslissen slechts als loze kreten ervaren.

De huidige stand van zaken zal hen niet animeren om lid van een wijkorgaan te worden. De wijkraadsleden zullen moeite hebben een goede bezetting te krijgen, zij zullen zich vaak gefrustreerd voelen en zullen matig functioneren.

De toekomst

Deze situatie hoeft niet zo te blijven. Wil de V.V.D. haar basis verbreden dan zal zij ook een zo goed mogelijk functioneren van de wijkraadsleden dienen te bevorderen. Een van de vereisten zal zijn dat de wijkorganen in ruime mate zorgvuldig vastgelegde bevoegdheden en verantwoordelijkheden krijgen. Hierbij past het vereiste van een budgetrecht voor de wijkraadsleden. Daartegenover zal een regeling nodig zijn dat bepaalde plannen en besluiten de goedkeuring van de gemeenteraad behoeven. Ook beroep moet aanhangig gemaakt kunnen worden. Naast deze regelingen blijven de basisvoorwaarden voor participatie, zoals Weggemans die noemt, hun geldigheid behouden. Uit Weggemans' artikel blijkt dat zelfs het functioneren van de gemeenteraad de toetsing aan deze voorwaarden niet met gunstig gevolg kan doorstaan. Zou het functioneren van wijkraadsleden dan opeens wel afhankelijk gesteld moeten worden van de aanwezigheid van deze voorwaarden?

De leden van de gemeenteraad

Hoe zullen de leden van de gemeenteraad

zich opstellen tegenover het toekennen van bepaalde bevoegdheden aan wijkorganen?

Voor de leden van de gemeenteraad kan een dergelijke regeling in de eerste plaats een taakverlichting betekenen. Veel voorbereidend werk wordt dan door wijkraadsleden gedaan. De leden van de gemeenteraad kunnen op hun verwante fracties in het wijkorgaan terugvallen voor het verkrijgen van informatie en voor een toetsing van hun eigen opvattingen. Mogelijk is, dat hun taak enigszins zal veranderen. De gemeenteraad zal de algemene beleidslijnen dienen aan te geven en zij zal voorstellen, plannen dan wel besluiten van wijkraden hieraan toetsen. Op rationele gronden lijkt tegenwerking van deze kant niet per se te duchten. Anders Weggemans, die meent dat vrijwillige medewerking van de raad, aan wat hij als een uitholling van bevoegdheden ziet, nauwelijks kan worden verwacht.

Samenstelling van een wijkorgaan

Moeten de leden van een wijkraad rechtstreeks door de wijkbevolking worden gekozen, zoeken de politieke partijen de kandidaten uit of wordt gewerkt met buurtgroepen, bewonerscomité's enz.? Deze buurtgroeperingen kunnen bij het organiseren van de inspraak voorzien worden van ambtelijke steun. Te denken valt b.v. aan opbouwwerkers en coördinatoren. Zeker is dat de buurtgroepen, de bewonerscomité's en dergelijke veel goed werk verrichten. Met democratie heeft dit echter niets te maken. Hier geldt dikwijls: wie het hardst schreeuwt komt het best aan zijn trekken. Hardwerkende lieden die geen tijd hebben om hard te schreeuwen worden niet gehoord. Hun belangen worden al snel vergeten. Worden deze groepen dan ook nog door ambtenaren ondersteund dan wordt ook de invloed van het gemeentebestuur op de gang van zaken in de wijken steeds groter. Zo is dan op wijkniveau van politieke democratie geen sprake meer.

De samenstelling van de wijkraad geschiedt op dit moment in Rotterdam op voordracht van de politieke partijen. De wijkbewoners hebben op deze manier uitsluitend invloed op het aantal zetels in de wijkraad van de partij van hun keuze, doordat zij voor de gemeenteraad hun stem uitbrengen. Uit het voorgaande kan in elk geval één conclusie worden getrokken: de bevolking moet zelf zijn eigen wijkraadsleden kiezen. Naast de politieke partijen kunnen dan ook andere organisaties met eigen kandidatenlijsten komen. De samenstelling van de wijkraad kan dus afwijken van het lokale politieke patroon. Deze afwijking biedt de politieke partijen op lokaal niveau misschien bepaalde voordelen: hier is een forum waar ook niet-politieke contacten plaatsvinden. De basis kan hierdoor verbreed worden. De lokale democratie kan belangstelling wekken voor het politieke gebeuren en dit kan tot gevolg hebben dat de burgers lid worden van een politieke partij.

Besluit

Indien de burgers in de grote steden inderdaad invloed op het bestuur willen hebben lijkt het de moeite waard de wijkraden een kans te geven. Daarbij moet in het oog gehouden worden dat zowel de bevolking als de wijkraadsleden, de gemeenteraadsleden en het gemeentebestuur enige tijd nodig zullen hebben om in deze nieuwe situatie hun weg te vinden. Krijgen de wijkraden de hier voorgestelde kans dan zou het jammer zijn om op het enige niveau waar nog sprake is van een direct contact tussen kiezers en gekozenen geen directe verkiezingen te houden. Komen de politieke partijen bij deze verkiezingen niet sterk uit de bus, zoals Weggemans vreest, laat hun dit dan een teken aan de wand zijn: zij hebben hun werk verricht over de hoofden van de betrokkenen heen.

Ter verantwoording

Vóórdat ik het voorzitterschap van de Stichting „Liberaal Reveil” overnam van Henk Koning heb ik er natuurlijk uitvoerig over nagedacht of ik dat wel zou doen.

Mijn agenda is ook zonder Liberaal Reveil dusdanig gevuld, dat voor het aanvaarden van een nieuwe functie — zelfs als dat er één is, die geen intensief beslag op je tijd legt — wel gegronde redenen aanwezig moeten zijn.

Ik heb de functie aanvaard, de gegronde redenen waren er dus en ik wil die graag verwoorden.

Het woord Reveil is dankzij Van Agt tegenwoordig „in”, al weet — voorzichtig gezegd — nog niet iedere Nederlander wat hij onder een „ethisch reveil” moet verstaan.

„Liberaal Reveil” is wel iets duidelijker. Laten we het vertalen als: „Het Liberalisme nieuw leven inblazen”.

Dat was bij de oprichting van Liberaal Reveil, aan het einde van de jaren vijftig, een nuttige en nodige zaak en het is dat nog steeds. Want al is het sindsdien de VVD electoraal naar den vleze gegaan — en wij kunnen daar natuurlijk verheugd over zijn, want de macht van het getal moet in de politiek niet worden onderschat — daarmee is nog niet gezegd, dat de liberale denkbeelden een daaraan evenredige versterking hebben ondergaan. Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen.

De voornaamste daarvan is wel, dat niet een ieder, die de praktische politieke denkbeelden van de VVD ondersteunt zich er altijd van bewust is op grond van welke liberale beginselen tot die praktische stellingname is besloten.

Bovendien zou ik ook niet graag al die lieden in de achterban van de VVD de kost willen geven, die het bewust „een zorg is” vanuit welke beginselen de VVD opereert, maar die er van overtuigd zijn, dat die partij hun belangen dient. Ook dat mag!

Overigens siert het ons alleen maar als wij erkennen, dat er ook buiten de VVD oprechte liberalen worden aangetroffen, hetzij in de verstrooiing, hetzij in andere partijen.

Het zijn even zovele redenen om door middel van een van welke partij-invloed dan ook onafhankelijk blad een bescheiden bijdrage te leveren aan de versterking van de liberale gedachtenwereld.

Ook voor het openen van een discussiemogelijkheid met betrekking tot zaken, die zich — al is het maar een klein beetje — verheffen boven de problematiek van alle dag, kan Liberaal Reveil uiterst nuttig werk doen.

Daarvoor is natuurlijk wel nodig, dat het een ruime kring van lezers heeft. Een kring, die nooit groot genoeg kan zijn. Het verbreden van die kring is de voornaamste taak — zoals ik het zie — van het Stichtingsbestuur, naast die van de, daarmee samenhangende, zorg, dat de financiële eindjes elkaar op zijn minst raken.

Het werk van het Bestuur is dus nuttig en nodig. Het vormt een ondersteuning van de voortreffelijke redactie van het blad.

Ziedaar mijn verantwoording. Ik hoop, dat het Bestuur op brede steun zal kunnen blijven rekenen.

Namens dat Bestuur wil ik tevens alle lezers een voorspoedig 1977 toewensen, een jaar dat — gezien de verkiezingen — voor de toekomst van het Liberalisme van uitzonderlijk belang zal kunnen zijn.

W. J. Geertsema.

Voorwoord

Dit nummer staat geheel in het teken van de liberale voorbereiding op de komende verkiezingen. De redactie hoopt, dat vele afgevaardigden naar het partijcongres er iets aan hebben.

Mevrouw E. Alberti-Tuynman, voorzitter van de Stichting Organisatie Vrouwen in de VVD, reageert op de verwerping van het initiatief-ontwerp over de abortus-kwestie door de Eerste Kamer, waarbij acht liberale senatoren tegen stemden. In het concept-partijprogramma wordt aan deze kwestie geen woord gewijd; men kon hopen, dat zij voor de verkiezingen zou zijn geregeld. Nu dit niet het geval is, zal er toch wel een passage over abortus moeten worden opgenomen.

Dr. N. L. Dodde van de faculteit der sociale wetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam bespreekt de onderwijs-paragrafen van het concept-programma. Hij heeft moeite met de daaruit blijkende individualistische mensvisie, die naar zijn overtuiging onvolledig is.

Redactielid **Scholten** opent het nummer met een beschouwing over de strategie en de tactiek van de VVD. Hij noemt zich een „geïnteresseerd en lichtelijk verontrust lid van de partij”.

Redactielid **Latain** bekijkt de Dimensies van de Vrijheid. Dat de vrijheid van de mens zijn grens vindt, daar waar zij de vrijheid van anderen beïnvloedt, acht hij geen criterium. Die beïnvloeding is er altijd. Het gaat er in de politiek juist om die grens te bepalen. Elke partij doet dat anders. In dit licht bekijkt Lantain de passages over het mediabeleid en het onderwijs.

Redactielid **Braams** constateert dat er in het ontwerp-program geen plaats is ingeruimd voor het wetenschapsbeleid. Dit in tegenstelling tot het program 1971/1975.

Redactielid **Peijster** plaatst enkele kanttekeningen bij twee onderwerpen. Inspraak en medezeggenschap als liberale verlangens en Rechtsstaat en binnenlandse veiligheid. In het tweede deel van zijn beschouwing waarschuwt hij, dat de wens dat de uitvoering van de wet „strikt” moet zijn, tot misverstand kan leiden.

Redactielid **Meys** behandelt de sociaal-economische paragrafen van het Ontwerp-Verkiezingsprogramma.

Redactielid **Hoefnagels** tenslotte tracht de vraag te beantwoorden, of de VVD tegenover een socialistische buitenlandse politiek een liberaal beleid moet stellen, of moet vasthouden aan de consensus. Getuigenispolitiek, „Realpolitik” of ...

De VVD en de toekomst

Enkele denkbeelden over strategie en tactiek

G. H. Scholten

Inleiding

Een politieke partij zonder een duidelijke visie op de toekomst is een weinig inspirerend gezelschap. Een dergelijke partij kan weliswaar dankzij het falen van de tegenstanders verkiezingsoverwinningen behalen, maar is niet in staat tot het voeren van beleid waardoor de eigen idealen in de toekomst gerealiseerd worden. De VVD bevindt zich mijns inziens in deze onbevredigende situatie. De liberale beginselen zijn niet conservatief, maar de partij komt wel als conservatief over, omdat wij er tot nu toe onvoldoende in geslaagd zijn liberale oplossingen voor de problemen van nu en van morgen te ontwikkelen en aan te geven hoe wij deze zouden kunnen verwezenlijken. Zolang dat niet gebeurt, kunnen wij slechts reageren op hetgeen anderen doen. Dit is hoogst onbevredigend.

Het is daarom hard nodig dat de VVD een duidelijke strategie ontwikkelt. Deze moet uitgaan van de liberale beginselen en rekening houden met de grote problemen waar de Nederlandse samenleving nu en in de toekomst mee zal worstelen. Daarbij hoort dan een politieke tactiek die op die strategie is afgestemd. Tot nu toe was de tactiek te dominerend. Dat heeft ons weliswaar verkiezingssuccessen en een ongekeerde ledenwinst opgeleverd, maar onze invloed op het beleid werd uitermate gering. In dit artikel wil ik pogen de discussie over strategie en tactiek op gang te brengen. De geformuleerde denkbeelden zijn voorlopig. Het zijn slechts de denkbeelden van een geïnteresseerd en lichtelijk verontrust lid van de partij. Er zal binnen de partij nog veel onderzocht, nagedacht en gediscussieerd moeten worden voordat een strategie kan worden bepaald, maar het is wel dringend noodzakelijk dat wij daarmee beginnen. Voordat ik op die strategie en de

bijbehorende tactiek inga, wil ik eerst enkele meer algemene opmerkingen maken over het dilemma waar alle politieke partijen in een democratie in dit opzicht mee worstelen. Vervolgens wil ik een summier opsomming geven van de situatie waarin wij ons in Nederland bevinden, dan ga ik in op de te verwachten politieke ontwikkelingen en tenslotte besteed ik aandacht aan enkele punten die mij bij de strategiebepaling en de tactiek van de VVD van groot belang lijken.

Het partijpolitieke dilemma

Net als bij andere organisaties, treedt bij politieke partijen, de VVD niet uitgezonderd, een veelvuldig verwisseling van doeleinden en middelen op. Een partij, in het bijzonder een grote partij, is een coalitie van lieden met uiteenlopende doeleinden. Onze politieke partijen waren oorspronkelijk vooral „kiesverenigingen”, met als hoofddoel het steunen van volksvertegenwoordigers in hun strijd om de gunst van de kiezers. Het mobiliseren en kanaliseren van electorale *steun* is nog steeds een hoofdtaak van politieke partijen. Daarnaast droegen zij er toe bij de politieke verlangens van verschillende groepen in de bevolking te ontwikkelen en te formuleren. Men spreekt hier wel van de functie van belangen-aggregatie ¹⁾ of van het formuleren en reduceren van politieke *eisen* ²⁾.

Samenhangend met het streven naar emancipatie van verschillende groeperingen in de Nederlandse bevolking, leidden de ontwikkelingen in Nederland rond de eeuwwisseling zo tot de typisch Nederlandse „verzuijing” en de door Lijphart beschreven „pacificatiedemocratie”. In de jaren zestig begon deze echter te „kenteren” en kwam de Nederlandse politiek in een overgangperiode, volgens velen zelfs in een crisis ³⁾.

De onzekerheid die hieruit voortvloeit maakt het bepalen van strategie en tactiek voor alle partijen uiterst moeilijk. Het is dan ook geen wonder dat over de te volgen strategie en

tactiek zowel binnen en tussen de z.g. „progressieve partijen”, als binnen en tussen de partijen van het CDA nog heftig wordt gestreden. Binnen de VVD heeft die strijd (nog) nauwelijks plaats gevonden. Dat is enerzijds verheugend omdat daardoor de eenheid en de duidelijkheid van de VVD beter bewaard bleef, maar anderzijds verontrustend omdat er in feite geen strategie werd ontwikkeld.

Het grote gevaar daarbij is dat de partij verwordt tot uitsluitend verkiezingsmachine. Alle partijen die bepaalde beginselen en doelstellingen in het beleid willen verwezenlijken staan telkens weer voor de vraag welke concessies men aan die beginselen wil en kan doen om de kans op succes bij verkiezingen te vergroten. Hetzelfde geldt bij coalitievorming. Een partij wil aan de macht komen om beginselen te verwezenlijken, maar doet concessies aan die beginselen om aan de macht te komen. Dit is een fundamenteel dilemma voor alle partijen die zich niet tevreden willen stellen met uitsluitend „getuigen” (zoals in Nederland GPV, SGP en PSP) of het uitsluitend zijn van een middel om bepaalde personen aan de macht te helpen (zoals dikwijls de grote partijen in de Verenigde Staten). In dit dilemma plegen leiding en leden van een partij zich dikwijls verschillend op te stellen. Hieruit ontstaan soms ernstige interne geschillen, die vooral binnen de socialistische partijen in West-Europa dikwijls zeer hoog opliepen en ook nu binnen de PvdA waarneembaar zijn. De strijd rond de beruchte resolutie van de partijbesturen van PvdA en PPR is hier een duidelijk voorbeeld van.

Wil een partij tussen de klip van het beginsel-loze opportunisme en de klip van de machteloze dogmatiek een vaste koers varen, dan dient die koers weloverwogen te worden vastgesteld. Daarom is de bepaling van een strategie noodzakelijk. Daarbinnen kan men dan op tactische gronden manoeuvreren en op bepaalde momenten al dan niet overstag gaan. Als gewoon lid van de partij, zonder politieke functies of ambities, meen ik dat het beginsel-program van de VVD een aantal zaken bevat waaraan strategie en tactiek nimmer mogen afdoen. Zelfs niet als het vasthouden daaraan verlies aan stemmen zou betekenen of de partij voor lange tijd tot de oppositie zou veroordelen.

Die centrale uitgangspunten mogen geen object

van onderhandelen zijn, omdat zij de bestaansreden van de partij vormen. Het huidige beginselprogramma bevat een mengsel van deze centrale uitgangspunten en andere desiderata. Het is langzamerhand aan een herziening toe, waarbij getracht zou moeten worden de centrale uitgangspunten scherp te formuleren en van de overige desiderata te onderscheiden. Daarnaast zijn er een aantal zaken die wij wel nastreven, maar die ten behoeve van vergroting van de aanhang of vergroting van de kans op meeregeren eventueel geheel of gedeeltelijk „vergeten” mogen worden. Strategie en tactiek dienen er op gericht te zijn op basis van de centrale uitgangspunten op langere termijn zoveel mogelijk van ons totale programma te verwezenlijken. Dat betekent dat de opstelling ten aanzien van minder centrale punten in het licht van een langere-termijn-strategie telkens op grond van de tactische situatie gekozen dient te worden. Politieke ambities van partijgenoten dienen daarbij wel ingecalculeerd te worden, maar zij mogen niet de doorslag geven.

Daarom is het ook niet gewenst dat de strategiebepaling wordt overgelaten aan de politieke leiders van het moment. In overleg met die leiders zullen voorstellen geformuleerd dienen te worden door anderen met wat meer distantie en daarom ook meer zicht op de dagelijkse politieke strijd. Vervolgens zal de partij als geheel zich erover dienen uit te spreken. Voordat het zover is dient echter inzicht in de politiek-strategische situatie te bestaan. Enkele aspecten van die situatie zullen in het volgende de revue passeren. Mij ontbreekt zowel de tijd als de deskundigheid om een volledig beeld te schetsen. Daarvoor zal de inspanning van velen noodzakelijk zijn.

De politiek-strategische situatie en de positie van de VVD

De strategie van de VVD op middellange termijn dient afgestemd te zijn op de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen die zich in dezelfde periode (kunnen) voordoen. Op die ontwikkelingen zullen wij moeten inspelen, willen wij er in slagen onze doeleinden te verwezenlijken. Een goede strategie dient voortdurend bijgesteld te worden, maar als uitgangspunt zouden wij de ontwikkeling in de komende tien jaar kunnen nemen.

De komende tien jaar mag verwacht worden dat de Nederlandse bevolking nog verder zal groeien. Zelfs als het geboortecijfer zou blijven dalen brengt de leeftijdsopbouw van de huidige bevolking mee dat de groei voorlopig zal aanhouden. Omdat eveneens een verdere - zij het sterk verminderde - groei van de welvaart verwacht kan worden, zal de druk op de schaarse ruimte in Nederland nog toenemen. Ruimtelijke ordening en bescherming van het milieu zullen hoog op de politieke agenda blijven staan.

De vergrijzing van de bevolking zal daarbij voortgaan. Dit zal tot aanpassing van de voorzieningen moeten leiden, enerzijds een uitbreiding van de voorzieningen voor ouderen, anderzijds zal een inkrimping van de voorzieningen voor kinderen en jeugdigen mogelijk worden.

Het percentage onkerkelijken in Nederland neemt toe, de intensiteit van het kerkelijk leven neemt af. Hoewel het de vraag is of het hoge tempo van „ontzuiling” van het afgelopen decennium niet ten einde loopt, lijkt het niet waarschijnlijk dat hier binnen afzienbare tijd een werkelijke ommekeer zal intreden. Zeker is dat het geografische en geestelijke isolement van de godsdienstige bevolkingsgroepen niet terug zal keren. Het is dan ook niet waarschijnlijk dat de grote en middelgrote Christelijke partijen zich met de godsdienst als bindmiddel zullen kunnen handhaven. Een verdere teruggang kunnen zij slechts voorkomen als zij elkaar op een duidelijke politieke formule kunnen vinden. Dat zou eventueel een behoudende opstelling kunnen zijn, maar het is waarschijnlijker dat zij zullen pogen „gematigdheid” in hun vaandel te schrijven en een „centrumpositie” te behouden. Het hangt er dan vooral van af welke ruimte PvdA en VVD hen hiertoe zullen laten.

Nederland zal steeds meer een „post-industrial society” worden. Dat wil zeggen, het percentage van de bevolking werkzaam in de industrie zal nog verder dalen en dat in de dienstverlenende sector - met inbegrip van de overheidssector - zal verder toenemen. Daarbij zal het percentage zelfstandigen vermoedelijk blijven dalen en het percentage middelbaar en hoger geschoolde employees toenemen. De socioloog David Apter verwacht met het intreden van de post-industrial society

het ontstaan van een nieuwe elite van „denkers” met daaronder een laag „managers”. Deze groepen zullen in belangrijke mate de dienst uitmaken, aldus Apter, maar krachtig bestreden worden door „bourgeois radicals”, die zullen pogen de onderste lagen van de samenleving daartoe te mobiliseren. Apter meent dat vermindering van de economische groei en vermindering van de mogelijkheden tot individuele sociale mobiliteit radicaliserend zullen werken. Hij voorziet dan ook toenemende politieke spanningen. Het lijkt hem voor de hand te liggen dat in toenemende mate niet alleen de verdelingsproblematiek zelf, maar ook de spelregels die bij het oplossen van de problematiek gehanteerd worden, in discussie zullen komen ⁴⁾.

Als Apter gelijk heeft kan de door hem geschetste ontwikkeling een zeer ernstige bedreiging van centrale liberale waarden betekenen. Tot die waarden behoren immers de parlementair-democratische rechtsstaat en die is weer afhankelijk van een ruime mate van aanvaarding van een stelsel van politieke spelregels. Het is echter niet zeker dat Apter gelijk heeft. Er zijn ook theoretici die de golf van radicalisme van het eind van de jaren zestig verklaren uit een betrekkelijk toevallige samenloop van omstandigheden of juist uit een reactie op de snelle toeneming van de welvaart die daaraan vooraf ging. Volgens hen zal een moeilijker economische toestand juist tot een grotere geneigdheid tot samenwerking en aanvaarding van democratische spelregels leiden. Sommigen menen in Nederland op dit moment een toenemende nuchterheid en zelfs een toenemend conservatisme te kunnen constateren ⁵⁾. Wat hier ook van zij, het is moeilijk voor betwisting vatbaar dat de vanzelfsprekende aanvaarding van het parlementair-democratische stelsel uit de jaren vijftig tot het verleden behoort. Er is een sterk toegenomen twijfel aan de goede werking van dat stelsel. Wij zullen daar de komende tien jaar rekening mee moeten houden.

De voortdurende hoge werkloosheid van de laatste jaren, de voortdurende inflatie en voortdurende moeilijkheden van veel Nederlandse bedrijfstukken en afzonderlijke bedrijven blijken van structurele aard te zijn. Zowel omdat het levensgeluk en de welvaart van zeer velen hiermee gemoeid zijn als vanwege de gevaren die een voortwoekeren hiervan voor zowel de

economische orde als de democratie opleveren, dient een liberale strategie er op gericht te zijn hiervoor ook structurele oplossingen te vinden.

Die oplossingen zullen minder simpel zijn dan het huidige ontwerp-verkiezingsprogram suggereert. Wij zullen er daarbij rekening mee moeten houden dat de technische, economische en commerciële ontwikkelingen nationaal en internationaal tot grote economische machtsconcentraties geleid hebben, zowel aan de kant van de ondernemers als aan die van de vakbonden. Daar zullen wij ook in de toekomst rekening mee moeten houden in een strategie die niet alleen op herstel van het rendement gericht dient te zijn, maar ook op het onder democratische controle brengen van economische machtsuitoefening. Centrale liberale waarden zijn daarbij individuele vrijheid tot produceren en consumeren en een zo groot mogelijke eigen verantwoordelijkheid van vrijwillige organisaties.

Meer dan de helft van het nationaal inkomen in Nederland wordt uitgegeven op grond van collectieve beslissingen (overheid en sociale verzekeringen). Hoewel men nu in brede kring inziet dat die groei afgeremd dient te worden is er geen enkele reden om aan te nemen dat in de komende tien jaar een drastische vermindering van de collectieve sector zal optreden. Daarbij dient men te bedenken dat de verzorgingsstaat door vrijwel alle kiezers is geaccepteerd en dat er nog toenemende eisen aan worden gesteld. De financiering van dit alles levert toenemende spanningen op. Het is waarschijnlijk dat de neiging tot belastingafwenteling en tot belastingontduiking, tot oneigenlijk gebruik en tot misbruik van sociale voorzieningen zal toenemen. Scherpere controle en het meer waterdicht maken van regelingen zal steeds meer als aantasting van vrijheid en van privacy worden gevoeld. Ook hier zijn de individuele vrijheid en de menselijke waardigheid in het geding. Een liberale strategie zal deze problematiek veelzijdig dienen te benaderen. Er zal een drastische en dikwijls pijnlijke prioriteitenbepaling dienen plaats te vinden. In bepaalde gevallen kan een „eigen bijdrage” van belanghebbenden gevraagd worden. Het uitgangspunt zal moeten zijn dat men het individu en vrijwillige organisaties van individuen zoveel mogelijk in staat stelt zichzelf en elkaar te helpen.

De overheidsorganisatie zowel als de

organisatie van de sociale verzekering kan en moet op effectiviteit getoetst en drastisch vereenvoudigd worden. Decentralisatie met bijpassende eigen verantwoordelijkheden en bevoegdheden dient met kracht te worden nagestreefd. Daarbij moet men dan aanvaarden dat een dergelijke decentralisatie onverenigbaar is met een streven naar gelijkheid tussen de gedecentraliseerde eenheden onderling. De huidige problemen bij decentralisatie vloeien mijns inziens voort uit het niet willen of kunnen maken van deze keuze. De behoefte aan bescherming van het individu en van minderheden tegenover de overheid en tegenover andere bureaucratische instellingen zal er zeker niet minder op worden.

Het ziet er niet naar uit dat de internationale verhoudingen de komende tien jaar zeer drastisch zullen veranderen. Een verzwakking van de NAVO lijkt niet onwaarschijnlijk, maar een voortdurend lidmaatschap van de NAVO is gewenst omdat alleen een blijvende Amerikaanse betrokkenheid in de verdediging van West-Europa een voldoende tegenwicht tegen het Warschau-pact kan bieden. Op langere termijn kan het komende einde van de blanke suprematie in Zuidelijk Afrika belangrijke gevolgen voor de wereld hebben. Op korte termijn dienen wij in Nederland rekening te houden met de kans op een bloedbad in Zuid-Afrika en de terugkeer van Nederlandse immigranten.

Samenhangend met de nog steeds verslechterende positie van de onderontwikkelde landen in Azië, Afrika en Zuid-Amerika zal de Noord-Zuid tegenstelling toenemen, evenals het gevaar van verdere verstoringen van de wereldhandel. Er dient rekening gehouden te worden met hernieuwde beperkingen van de olie-aanvoer uit de Arabische landen. De energie-situatie in Nederland wordt problematischer naarmate de uitputting van onze aardgasvoorraden nadert.

Hoewel de veelvuldige oprispingen van nationalisme binnen de Europese Gemeenschap zullen voortduren, blijft het Europees verband een belangrijk gegeven. Nederland zal bij de steeds verder gaande schaalvergroting steeds meer achterblijven als wij er niet in slagen te profiteren van onze specifieke geografische ligging en van de voordelen van het zijn van een kleine Europese natie met een inter-

ationale oriëntatie. Het Nederlandse beleid dient op dat van de omliggende landen te worden afgestemd en wij dienen het uiterste te doen om in samenwerking met verwante partijen in het buitenland het Europese beleid in liberale zin te beïnvloeden.

Onlangs de betrekkelijk grote stabiliteit die de internationale verhoudingen de komende tien jaar vermoedelijk te zien zullen geven, is het zowel uit humanitaire overwegingen als vanwege grote gevaren op lange termijn, dringend gewenst dat er mondiaal met kracht gewerkt wordt aan een vermindering van de kloof tussen rijke en arme landen en aan de vestiging van een wereldrechtsorde in de plaats van een op wederzijdse afschrikking gebaseerd labiel machtsevenwicht. Nederland dient daaraan bij te dragen in het realistisch besef dat Nederland alleen in deze nauwelijks enig gewicht in de schaal legt.

De strategie van de VVD dient niet alleen rekening te houden met de te verwachten maatschappelijke ontwikkelingen, maar ook met de positie die de VVD tussen de andere Nederlandse politieke partijen zal innemen. Zelfs als men zou menen dat de VVD ook in de toekomst zal blijven groeien, is het uitermate onwaarschijnlijk dat de VVD zelf binnen de komende tien jaar een parlementaire meerderheid zou kunnen veroveren. Het is nog verre van duidelijk of de winsten van de laatste jaren verklaard dienen te worden uit een betrekkelijk toevallige en tijdelijke samenloop van omstandigheden (spanning binnen en tussen de huidige regeringspartijen, radicalisering van de PvdA, het z.g. „Wiegel-effect“ enz.) of dat het een symptoom is van de gevolgen van meer fundamentele veranderingen in de Nederlandse samenleving. Beide factoren lijken van invloed te zijn. Aannemende dat de laatste categorie in belangrijke mate meespeelt, kan een verdere groei van de VVD verwacht worden. Maar zelfs dan lijkt een stemmenpercentage van dertig het maximaal haalbare. Daarvoor zal dan echter wel een duidelijke strategische lijn noodzakelijk zijn waardoor de VVD zich zou bevrijden van het imago van een betrekkelijk conservatieve partij van middenstanders en ondernemers. Dat imago is niet in de eerste plaats een kwestie van goede „public relations“, maar van een consequent modern liberaal beleid, dat er op gericht is de vrijheid en de ontplooiingskansen van *allen* te optimaliseren. Hoewel de PvdA er in geslaagd lijkt „Nieuw

Links“ te accommoderen, blijft er in die partij een sterke spanning tussen het streven naar fundamentele hervormingen en het verlangen de macht te decentraliseren en naar „de basis“ te brengen. Daar doorheen lopen de tegenstellingen tussen idealisten en realisten en de persoonlijke ambities van de betrokkenen. Ook dat ziet men duidelijk bij de strijd rond de PvdA-PPR resolutie. Voorlopig ziet het er nog niet naar uit dat men er in zal slagen een duidelijke lijn uit te stippelen. Men zal dan ook voorlopig nogal wat aanhangers blijven teleurstellen. Zeker zolang de PvdA er niet in slaagt als regeringspartij de werkloosheid drastisch te beperken, lijkt het niet waarschijnlijk dat men op meer dan 35 % van de kiezers hoeft te hopen. Samen met andere „progressieve“ groeperingen kan men het wellicht tot 45 % brengen, maar ook dan blijft men een parlementaire minderheid. Alleen indien de VVD zich zo zou opstellen dat daardoor opnieuw een aanzienlijke groep „links-liberalen“ naar de PvdA of een met de PvdA verbonden partij zou uitwijken, lijkt een „progressieve meerderheid“ binnen tien jaar denkbaar.

De grote Christelijke partijen - in het bijzonder de KVP - hebben de laatste tien jaar een dramatisch verlies aan stemmen geleden. De moeizame wijze waarop men tot een CDA poogt te komen, maken een drastisch herstel onaanneemelijk. De afbrokkeling van de sociologische voorwaarden voor de Nederlandse confessionele partijen lijkt een moeilijk omkeerbaar proces. Toch lijkt het niet waarschijnlijk dat de afkalving in het hoge tempo van de jaren 1963-1972 zal voortgaan. Enig herstel is zelfs niet uitgesloten. Echte groei kan ik mij echter alleen voorstellen indien PvdA en VVD zo onverstandig zouden zijn dermate te polariseren dat zij gezamenlijk de vele gematigden die Nederland telt in de armen van het CDA zouden drijven. Als dat niet gebeurt vermoed ik dat het CDA met enige ups en downs tegen 1986 op zo'n 20 % van de stemmen mag rekenen.

Dit betekent dat een VVD die niet tot een zeer langdurige oppositie gedoemd wil zijn, in de komende tien jaar een strategie dient te voeren die de mogelijkheid tot coalitievorming open laat. Als mijn speculaties over de ontwikkeling van de stemverhoudingen bij benadering juist zijn, is het bovendien de vraag of een coalitie VVD-CDA in die periode wel een parlementaire

meerderheid zal kunnen krijgen. Het is heel goed denkbaar dat in de komende tijd alleen coalities met de PvdA daartoe een mogelijkheid bieden. Met die eventualiteit dienen wij serieus rekening te houden. Ook wanneer daarnaast de mogelijkheid van een VVD-CDA meerderheid bestaat, is het de vraag of het wenselijk is dat de VVD zich zo opstelt dat samenwerking met de PvdA is uitgesloten. Strategisch gezien lijkt mij dat hoogst onverstandig. In de eerste plaats is het ook in de politiek zelden wijs zichzelf bepaalde opties te ontzeggen. Men vermindert daardoor de eigen bewegingsvrijheid. In de tweede plaats zou dit, als andere combinaties niet realiseerbaar blijken, de regeerbaarheid van het land ernstig in gevaar kunnen brengen. In de derde plaats speelt men zo alle troeven in handen van het CDA; zodra men de combinatie VVD-PvdA uitsluit, wordt de dienst in feite uitgemaakt door het CDA. Tenslotte - en dat is mijns inziens het belangrijkste - maakt men die problemen die alleen door VVD en PvdA samen opgelost kunnen worden, zo onoplosbaar. Een strategie die alle mogelijkheden openlaat hoeft overigens niet uit te sluiten dat men op een bepaald moment uit tactisch-electorale overwegingen of ten behoeve van de duidelijkheid verklaart op korte termijn niet tot de een of andere combinatie bereid te zijn.

Ook afgezien van eventuele coalitievorming lijkt het een onverstandige strategie zich te ver van het politieke midden te verwijderen. Uit onderzoek kan men afleiden dat nog altijd de meeste Nederlanders er gelukkig vrij gematigde opvattingen op na houden. Het verlangen naar politieke duidelijkheid is meestal geen verlangen naar een extreme opstelling.

Theoretisch kan men aantonen dat het voor een partij die op kiezerswinst uit is bijna altijd voordelig is zich op het midden van het politieke spectrum te richten. Dat geldt in het bijzonder voor een partij als de VVD, die op dit moment rechts van het midden staat, maar ter rechterzijde nauwelijks met serieuze concurrenten hoeft rekening te houden. Stemmenwinst voor de VVD zal - behalve indien er een respectabele conservatieve partij zou ontstaan - vooral moeten komen uit partijen die, terecht of ten onrechte, zichzelf meer centraal of meer links achten. Onze tegenstanders beseffen het gevaar voor hen van een niet-rechtse opstelling van de VVD beter dan wijzelf. Dat verklaart

hun pogingen de VVD als conservatief te brandmerken.

Een conservatieve opstelling van de VVD is echter niet alleen onwenselijk om electorale redenen in verband met de mogelijkheden tot coalitievorming. Heldring heeft er ook in dit blad terecht op gewezen dat het liberale en het conservatieve denken niet bij elkaar passen ⁶⁾. Weliswaar is het liberalisme wat minder optimistisch ten aanzien van de veranderbaarheid van mens en samenleving dan het socialisme en zullen liberalen wat minder snel oude schoenen weggooien voordat zij er zeker van zijn dat de nieuwe passen, maar de kern van het liberalisme is de overtuiging dat vrije mensen in staat zijn zichzelf en de samenleving bewust te besturen. Een liberale strategie zal dienen aan te geven in welke richting gestuurd moet worden. Bij het ontbreken van een dergelijke strategie blijft de VVD voortdurend gedoemd tot het voeren van achterhoedegevechten. Het hoogst bereikbare is dan dat wij de plannen van anderen torpederen. Maar wij zullen op die manier onze eigen doeleinden nooit dichterbij brengen. Een constructieve bijdrage aan het beleid valt dan nauwelijks te verwachten, hetgeen de VVD als coalitiepartner minder aantrekkelijk maakt. Een dergelijke partij zal moeilijk aan een negatieve beeldvorming kunnen ontkomen en erg weinig aantrekkingskracht uitoefenen op het „denkend deel der natie“.

Een positieve, op verbeteringen gerichte, strategie hoeft niet uit te sluiten dat daarin een krachtige verdediging van sommige bestaande waarden en instellingen is opgenomen. Zo zal een liberale strategie allereerst op behoud en, versterking van de rechten, vrijheden en ontlooiingskansen van alle burgers gericht dienen te zijn, evenals op behoud en versterking van de parlementair-democratische staatsvorm. Maar als men niet blind is voor de maatschappelijke ontwikkelingen van onze tijd, moet men erkennen dat die verdediging alleen kans van slagen heeft als nieuwe wegen gevonden worden om deze waarden en instellingen te versterken.

In het voorafgaande heb ik slechts enkele elementen, die mij voor een liberale strategie-bepaling van belang lijken, kunnen aanstippen. Deze opsomming is verre van volledig. Zo zal

daarbij een belangrijk accent moeten komen te liggen op de liberale visie op onderwijs en sociaal-culturele problemen, op de gezondheidszorg en op de welzijnsproblematiek in het algemeen.

Het ontwerpen van een gefundeerde, inventieve en geïntegreerde strategie is geen kleinigheid. Het is niet iets dat met dagelijkse politieke of organisatorische verantwoordelijkheden belaste lieden er even bij kunnen doen. Het vereist het mobiliseren van veel deskundigheid, inventiviteit en werkkraft. Het vereist ook dat binnen en rond de partij ruimte wordt geschapen voor het ontwikkelen en uitdragen van nieuwe denkbeelden. De Teldersstichting kan hier een belangrijke rol bij spelen en heeft in een aantal recente rapporten belangrijke bouwstenen voor een liberale strategie geleverd. Men zal daarbij op de koop toe moeten nemen dat er rond de strategiebepaling wel eens diepgaande en principiële discussie kan ontstaan. Tot nu toe heeft de partijtop wel eens te angstvallig geprobeerd verschillen van mening glad te strijken. Er lijkt soms een overgevoeligheid voor afwijkende denkbeelden te bestaan die juist in een zich liberaal noemende partij weinig op zijn plaats is. Het voor een strategiebepaling noodzakelijke denkwerk wordt daardoor niet aangemoedigd. Een minder angstvallige opstelling is een eerste vereiste voor de noodzakelijke mobilisatie van krachten. Het denken over de strategie mag niet ondergeschikt gemaakt worden aan de tactische overwegingen van het moment.

De liberale tactiek

Het uitzetten van een liberale strategie is een zaak van lange adem. Het vereist een grondige analyse van maatschappelijke en politieke problemen, de inbreng van veel specifieke deskundigheden en uiteindelijk discussie en de bepaling van een visie op de toekomst van de partij als geheel. Daarbij dient tevens vastgesteld te worden binnen welke grenzen de tactiek zich kan bewegen.

Binnen deze door de strategie bepaalde grenzen vereist de tactiek echter snelheid van reageren, flexibiliteit en eenheid van optreden. Terwijl ik in het voorafgaande betoogde dat de bepaling van de strategie een zekere distantie tot de dagelijkse politieke strijd vereist, wil ik

er nu de nadruk op leggen dat de tactiek een zaak is voor de politieke leiders die in het midden van de strijd staan. Dat zijn - indien de VVD deel uitmaakt van het kabinet - de liberale bewindlieden, de Kamerfracties en in het bijzonder de fractievoorzitter van de fractie in de Tweede Kamer en de bestuurders en volksvertegenwoordigers in gemeenten en provincies. De volksvertegenwoordigers dragen daarbij niet alleen een verantwoordelijkheid tegenover de partij, maar ook een verantwoordelijkheid tegenover de kiezers. Het partijbestuur is verantwoordelijk voor de tactiek van de partij zelf.

Terecht heeft de VVD altijd vastgehouden aan een grote mate van zelfstandigheid van bewindlieden zowel als van de gekozen volksvertegenwoordigers en is de voorzitter van de fractie in de Tweede Kamer als de centrale „politieke leider” beschouwd. Mede daardoor is de VVD gespaard gebleven voor de onverkwikkelijke en uit democratisch oogpunt bedenkelijke tonelen die de PvdA de laatste jaren opvoerde. Wouter Gortzak heeft kort geleden in Socialisme en Democratie duidelijk geschetst hoezeer een te grote tactische bemoeizucht van het hoofdbestuur van de PvdA een goed functioneren in de weg staat 7).

De tactische bewegingsvrijheid die wij onze politieke leiders moeten laten en de eigen verantwoordelijkheid die zij daarvoor dragen, betekent echter niet dat de partij als geheel zich niet met de tactiek dient bezig te houden.

Allereerst dient ervoor gezorgd te worden dat de tactiek de aangegeven strategische grenzen niet overschrijdt. In de tweede plaats dienen de tactici achteraf en met name in verband met herkandidering verantwoording over hun tactisch handelen af te leggen. En tenslotte dient de partij hen waar mogelijk bij te staan bij de voorbereiding en uitvoering van de tactiek. Wat dit laatste betreft is het wenselijk dat het bestaande stelsel van partijcommissies die kamerleden kunnen voeden met informatie en ideeën, wordt versterkt. Die commissies zelf zouden beter gevoed dienen te worden door een meer systematische inschakeling van binnen de partij aanwezige deskundigheid.

Daarnaast zou vanuit de partij in het bijzonder

gelet dienen te worden op het „overkomen” van de activiteiten van bestuurders en kamerleden op de kiezers. Besturende colleges zowel als de beide Kamers zijn „clubs” die ver van de gewone burgers af staan. De leden van die clubs richten zich in hun dagelijks werk vooral op hun medeleden en een beperkt gezelschap van deskundigen. De verleiding daar indruk te maken en „debating points” te scoren is groot, waarbij men zich soms onvoldoende afvraagt of dit op een groter publiek niet averechts overkomt. Aan de andere kant is de verleiding groot om door middel van goedkoop „stuntwerk” de media te halen en daarbij ontstaat juist het gevaar dat men alle prestige bij de insiders verspeelt. Het volgen van een goede koers is hier buitengewoon moeilijk. Adviezen vanuit de partij zouden hierbij kunnen helpen.

Conclusie

De komende jaren zullen beslissend zijn voor de vraag of de VVD er in zal slagen definitief door te breken naar nieuwe categorieën kiezers en voor de vraag of het liberalisme opnieuw een belangrijke invloed op de Nederlandse politiek zal gaan hebben. Die vragen zullen alleen bevestigend beantwoord worden als de VVD er in slaagt een duidelijke, realistische en op de toekomst gerichte strategie te ontwikkelen en als de tactiek met die strategie in overeenstemming wordt gebracht. Op dit moment profiteert de VVD vooral van de blunders en tekortkomingen van anderen. Op langere termijn zullen wij zelf duidelijke lijnen naar de toekomst moeten uitzetten.

VOETNOTEN

- 1) Gabriel A. Almond and James S. Coleman (eds), **The Politics of the Developing Areas**, Princeton 1960, blz. 3-64.
- 2) David Easton, **A Systems Analysis of Political Life**, New York 1965.
- 3) Arend Lijphart, **Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek**, 2e druk, Amsterdam 1976; J. Th. J. van den Berg en H. A. A. Molleman, **Crisis in de Nederlandse politiek**, Alphen a.d. Rijn 1974.
- 4) David E. Apter, **Choice and the Politics of Allocation**, New York 1971.
- 5) Zie bijvoorbeeld het **Tweede Sociaal en**

Cultuur Rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau, 's-Gravenhage 1976.

- 6) J. L. Heldring, „Lof van het conservatisme”, in: **Liberaal Reveil** 15e jaargang, april 1974, blz. 15-17. Vgl. mijn reactie op dat artikel in hetzelfde tijdschrift, „Heldring en het conservatisme”, 16e jaargang, juli 1974, blz. 1 en 2.
- 7) Wouter Gortzak, „Tussen regering en achterban: het PvdA-bestuur na Nieuw Links”, in: **Socialisme en Democratie** 33 (1976) juli/aug., blz. 345-359.

De vrouw moet beslissen

E. Alberti-Tuijnman

14 december 1977 is een datum die binnen de VVD niet snel vergeten zal worden.

Toen immers werd het wetsvoorstel ter legalisering van abortus provocatus in de Eerste Kamer verworpen.

Aangezien van te voren bij het tellen der mogelijke stemmen duidelijk was, dat de beslissing uiteindelijk zou afhangen van het stemgedrag der VVD-fractie, was alle aandacht daar op gevestigd.

Gezien de reacties uit eigen kring van het verwerpen, mag aangenomen worden, dat dit eigenlijk niet verwacht werd en dat het voor zeer velen een teleurstellende uitslag was. Voor velen, want ook binnen de VVD kennen wij een verscheidenheid aan meningen. Zelfs bij degenen, die uiteindelijk vòòr dit wetsontwerp hebben gestemd.

Duidelijk was, dat vanaf het begin aan een voorstel is gewerkt, waarin niet een ieder zich volledig zou kunnen vinden. Een onmogelijkheid immers, aangezien het hier niet ging om een politieke oplossing, maar het bieden van een noodzakelijke wettelijke regeling. Tot op heden zaten we in een situatie waar alle abortus verboden was, uitgezonderd op medische en psychische indicatie, maar dat deze wet duidelijk met vele voeten werd getreden.

Van niemand kan worden geëist dat hij vòòr abortus is.

De huidige maatschappij echter eist dat de abortus uit de illegaliteit wordt gehaald, zodat hulp geboden kan worden. Niet alleen op lichamelijk, maar ook, of juist, op geestelijke en sociale gronden en op het terrein van de absoluut noodzakelijke nazorg.

Hierbij werd ook gedacht aan de informatie die zou kunnen leiden tot voorkoming van de noodzaak van abortus.

Gezien de situatie waarin we werkelijk verkeren, gezien de wet die geen enkele souplesse kent ten aanzien van de veranderde normen en gezien het feit dat de huidige regering hierin geen initiatieven wilde

of durfde nemen was het combinatievoorstel van PvdA-VVD een duidelijk bewijs van verantwoordelijkheidsgevoel. Zij het dat de socialisten een ander uitgangspunt hebben dan de liberalen.

Dit wetsvoorstel hield niet in, dat de liberale indieners ook voor abortus waren.

Er was hier echter sprake van een negatieve keuze, te weten: het zoeken naar de minst slechte oplossing; een noodoplossing in een noodsituatie.

Indien de VVD het voorstel van de confessionelen zou hebben gesteund, was het duidelijk dat er weinig aan de huidige — legale — situatie zou zijn veranderd, dat de arts uiteindelijk de beslissing in handen zou hebben en de vrees bleef bestaan dat de wet aan alle kanten zou worden ontdoken. Dit wetsvoorstel zou tevens in strijd geweest zijn met het verkiezingsprogramma „Liberalen op nieuwe wegen”, dat stelt dat de strafbaarheid van artsen voor toepassing van abortus moet worden afgeschaft en dat de overheid zich moet onthouden van een algemeen geldend verbod.

Meegaan met de socialisten, die zonder enige voorwaarde abortus wensten te legaliseren, hield in, dat er onvoldoende begeleiding, toezicht en nazorg zou zijn.

Een sterk punt in dit PvdA-VVD wetsvoorstel was o.m. dat het uiteindelijk de vrouw was, die besliste.

De vrouw, die in alle vrijheid, dus zonder invloed van anderen, met eigen verantwoordelijkheid haar eigen mogelijkheden, belangen en toekomst moest afwegen tegen die van het ongeboren kind. Dat ongeboren kind, dat recht heeft op een leven waarin zowel de moeder als de vader hem gewenst hebben en hem met alle liefde zullen omringen. Waarbij bijvoorbeeld mede in de overweging kan meespelen dat het kind in een omgeving terecht zal komen, waar **men** nog altijd een ongehuwde moeder — en dus ook het kind — nawijst.

Een omgeving waar van tolerantie weinig sprake is en de schijnheiligheid hoogtij viert. Waar niet alleen van de moeder maar ook van het kind een sterk karakter wordt geëist. In het licht van deze vrijheid en verantwoordelijkheid

die de vrouw gegeven zou worden en die niet onderschat mag worden, moest ook de duur van de zwangerschap voor een eventuele onderbreking worden gezien.

Al zullen tegenstanders ogenblikkelijk op de uitwassen wijzen.

Daarom juist was het zo goed de gespreksmogelijkheid met een arts in te bouwen.

Hoewel ik geen „baas-in-eigen-buik“-schreeuwster ben, toch overkomt mij een groot gevoel van wrevel, dat kennelijk de vrouw in het algemeen niet in staat wordt geacht hierin te overwegen, te wegen en te beslissen.

Zoiets zou een vrouw het gevoel kunnen geven tóch, ondanks alle gelijkwaardigheid die deze maatschappij anno 1977 de vrouw toekent, een tweede-rangs-burgeres te zijn.

Waarover en waarvoor beslist moet worden.

Rekening houdend met het feit dat er ook bij de liberalen verschillende meningen bestaan ten aanzien van de abortus provocatus, maar dat een abortus nooit een verplichting kan zijn, slechts daar een handreiking in een nood-situatie moet bieden, moet het betreurd worden, dat dit voorstel het niet gehaald heeft.

Al zal iedere werkelijke liberaal onderschrijven dat onze kamerleden het recht hadden vrij naar hun eigen geweten te stemmen, toch kan

de vraag naar voren komen of er voldoende rekening is gehouden met de consequenties van een „voor“ of een „tegen“.

En of in deze beslissing inderdaad overwogen is of de vrouw in staat wordt geacht hierin te kunnen wikken en wegen. Het feit of dit wetsvoorstel door ministers dan wel door kamerleden wordt ingediend is voor het nemen van een beslissing niet terzake doende.

De vraag die bij het lezen van ons programma naar voren komt, is of ook voor de samensteller het verwerpen van dit wetsvoorstel onverwacht kwam, daar nergens het probleem rond de illegaliteit van de abortus aan de orde komt.

Echter is de noodzaak gebleven hierover in ons programma een standpunt naar voren te brengen. Een standpunt waarin naar een oplossing moet worden gezocht, waarbij wij van te voren weten, dat niet iedereen voor de volle honderd procent hierachter zal kunnen staan.

Een standpunt dat niet politiek kan zijn, maar slechts de mogelijkheid biedt de vrouw, uitgaande van haar godsdienstige of levens-overtuiging en/of persoonlijke ethiek, in vrijheid en verantwoordelijkheid een beslissing te laten nemen. Omdat èn de vrouw èn dat ongeboren kind daar recht op hebben.

De dimensies van de vrijheid

drs. R. V. W. M. Lantain

Het ontwerp-programma van de VVD opent met een „visie in vrijheid”. Er wordt gesteld dat de kracht van onze samenleving schuilt in de vrijheid van het individu en de mate waarin de samenleving die vrijheid gestalte wil geven. Het vrijheidsbeginsel wordt daarbij centraal gesteld. Reden in dit verband nader in te gaan op de onderscheiden dimensies van het begrip vrijheid en daarbij tevens met een schuinse blik te zien naar het VVD-ontwerp-programma.

In de klassieke opvatting dienden de grondrechten ertoe de rechten van de burger tegen ongeoorloofde inmenging van de overheid te beschermen.

De zogenaamde klassieke grondrechten garandeerden de vrijheid van, zonder daaraan noodzakelijkerwijze de vrijheid tot, te verbinden. De vrijheid van meningsuiting in zijn klassieke vorm is neergelegd in artikel 7 Grondwet en garandeert vrijheid van drukpers middels vrijwaring tegen ongeoorloofde overheidsinmenging in de vorm van preventieve censuur. Tegenwoordig is men geneigd dit grondrecht wat ruimer te beschouwen. Men gelooft dat de bescherming van de grondrechten niet alleen impliceert dat de overheid zich onthoudt van een bepaald optreden, maar ook dat zij in bepaalde gevallen juist wél moet optreden om bepaalde grondrechten te beschermen tegen aantasting vanuit de samenleving zelve. Voor wat betreft de vrijheid van meningsuiting valt daarbij te denken aan de toenemende persconcentraties en monopolievorming op het gebied van de drukpers, de financiële afhankelijkheid van niet alleen lezers maar ook van de adverteerders (hetgeen overigens een elkaar beïnvloedend proces is) en de groeiende intolerantie in de gemeenschap zelf, tot uiting komend in bijvoorbeeld lasteren, beledigen en spreken onmogelijk maken door overschreeuwen, bekogelen, intimidatie etc.

Tegen al dit soort zaken zal de overheid ter bescherming van het grondrecht van vrije

meningsuiting juist moeten optreden, in plaats van zich daarvan te onthouden zoals in de klassieke betekenis van het grondrecht verlangd wordt. Men spreekt van sociale grondrechten als zij een bepaald overheids-optreden vereisen in plaats van daartegen te beschermen. De vraag is echter of niet elk grondrecht zowel een klassieke als een sociale component moet hebben. Vrijheid van meningsuiting vraagt in bepaalde opzichten om garanties tegen overheids-optreden, namelijk het ongeoorloofde overheids-optreden, terwijl het in andere opzichten juist vraagt om overheids-optreden, namelijk het beschermende overheids-optreden.

Vrijheid bestaat niet alleen door bescherming tegen de overheid, maar ook door bescherming middels de overheid.

De vrijheid hebben om iets te doen is nog iets anders dan daar ook de mogelijkheid toe hebben. Men kan vrij zijn zijn kinderen naar een bepaalde school te sturen, maar dat wil nog niet zeggen dat men daar ook de mogelijkheid toe heeft. Ergens formeel de vrijheid toe hebben is nog niet hetzelfde als daar ook materieel toe in staat zijn. Het is wel algemeen aanvaard dat formele vrijheden alleen dan van wezenlijke betekenis kunnen zijn als zij ook materieel inhoud hebben gekregen. Weinigen zullen aanvechten dat de vrijheid om je kinderen naar de school van je keuze te sturen van weinig werkelijke betekenis is als die vrijheid om wat voor reden dan ook niet gerealiseerd kan worden. Iets wat niet verboden is, is daarmee nog niet mogelijk gemaakt.

Het scheppen van mogelijkheden is een zaak van beschikbare middelen. De middelen zijn schaars, zodat ook de vrijheid in de zin van mogelijkheden een schaars goed is. Om voor iedereen de mogelijkheid te scheppen zijn kinderen naar de school van zijn keuze te zenden is bepaald een groter voorzieningspakket nodig dan wanneer men die mogelijkheden zeer beperkt. In deze zin is vrijheid dan ook een schaars goed. Volgens velen versterkt dat de noodzaak de beperkte mogelijkheden eerlijk te verdelen. Als vrijheid een schaars goed is, zal men er bezwaarlijk aan kunnen ontkomen die vrijheid eerlijk te verdelen.

Nu gaat het er niet alleen om dat vrijheid om wat meer dan een formele vrijheid te zijn, ook materieel inhoud moet hebben, maar ook dat men zich van die vrijheid bewust moet zijn. Mogelijkheden waarvan men zich niet bewust is, mogen dan materieel gezien aanwezig zijn, maar ze zijn in zo'n geval niet meer dan latent aanwezig. Latente mogelijkheden maken voor de betrokkenen geen deel uit van hun werkelijke mogelijkheden; immers zo lang ze zich er niet van bewust zijn, zijn die mogelijkheden voor hen niet reëel.

Vrijheid waarvan men zich niet bewust is, is geen vrijheid. Het kan dus tot iemand zijn vrijheid bijdragen hem bewust te maken van zijn mogelijkheden. Het zijn dikwijls heersende omstandigheden cq factoren uit het verleden, die het bewust zijn van de eigen mogelijkheden bepalen en dus ook kunnen beperken. Men kan daarin door beïnvloeding verandering brengen. Daarmee zitten we dan op gevaarlijk terrein. Het is algemeen aanvaard dat onderwijs kan bijdragen tot de bevrijding van de mens doordat het andere beperkende, bijvoorbeeld milieu-, factoren kan doorbreken. Over het algemeen wordt dat ook als positief ervaren. Die ervaring zal aanzienlijk minder positief zijn en zelfs een gevoel van afschuw veroorzaken als we van manipulatie of nog sterker indoctrinatie zouden spreken als te hanteren middelen. Toch zou die afschuw dan het gevolg zijn van een verschil met een situatie die over het algemeen als positief en bevrijdend ervaren wordt, dat slechts gradueel genoemd kan worden.

Als omgevingsfactoren sterk de vrijheidsbeleving beïnvloeden dan kan ingrijpen daarin de vrijheid vergroten. Als door actief ingrijpen in iemands omstandigheden diens bewustzijn van de materieel aanwezige mogelijkheden wordt vergroot, draagt dat in positieve zin bij aan zijn vrijheidsbeleving. Net zo als vrijheden slechts formeel blijven als aan hen materieel geen inhoud gegeven kan worden, blijven concrete vrijheden zonder betekenis als men zich er niet van bewust is. We aanvaarden dat onderwijs dat tracht negatieve milieuïnvloeden te doorbreken een goed middel kan zijn om aan die bewustwording bij te dragen. We hebben er waarschijnlijk heel wat meer moeite mee als getracht zou worden negatieve milieuïnvloeden te doorbreken door in te grijpen in de opvoeding in de eerste levensjaren van de mens, ook al

weten wij dat veel van de mogelijkheden die een mens in het leven geboden worden afhangen van de benadering die hem in zijn eerste levensfase ten deel is gevallen.

Ook al is sprake van slechts graduele verschillen, dat neemt niet weg dat ook een gradueel verschil kan maken dat de grens van het aanvaardbare wordt overschreden. Aannemende dat bewustwording door beïnvloeding kan bijdragen aan een positieve vrijheidsbeleving, dan zijn er toch grenzen die daarbij in acht genomen moeten worden. Het zal best zo zijn dat de omstandigheden waarin men verkeert, het leef- en werkmilieu, de maatschappijstructuur, het cultuurpatroon, ervaringen uit het verleden en noem maar op, de mogelijkheden mede bepalen en dus ook kunnen beperken. Het zal verder ook best zo zijn dat men de omstandigheden en daarmee de mogelijkheden positief kan beïnvloeden door daar tot in de kern in te grijpen. Maar het is de vraag of zo iets toch niet als een te knellende ingreep ervaren wordt ten behoeve van een resultaat dat uiteindelijk toch onzeker zal blijven. Onzeker omdat de toekomst uiteindelijk zo weinig beheersbaar is. De verzekering van toekomstige omstandigheden, de vrijheidsidee van andere generaties etc. is uiteindelijk zo onzeker, zo weinig voorzienbaar, dat het zou getuigen van arrogantie van de dag, daarop een beleid te grondvesten dat zo ver treedt in de persoonlijke levensfase van de mens.

Hierin is dan ook de centrale vraag gelegen. Hoe ver kan men gaan in het stimuleren van een bewustwordingsproces zonder grenzen te overschrijden die, mede gezien het onzekere resultaat, als een onaanvaardbare aantasting van de eigen vrije sfeer beschouwd moeten worden. Het is zeer de vraag of de poging tot vergroting van mogelijkheden ten koste mag gaan van de persoonlijke integriteit, in die zin dat het geen ruimte meer laat voor een onaantastbare persoonlijke sfeer.

Het dilemma lijkt hem te liggen in de tegenstelling tussen vrijheid als mogelijkheid en vrijheid als eigen onaantastbare sfeer waar geen ander in mag treden. Men kan het de vrije zoom noemen waar ieder mens vrij van elke sociale controle, al of niet door de overheid uitgeoefend, moet kunnen zijn. Er bestaat een spanningsveld tussen die onaantastbare sfeer

en het scheppen van optimale ontplooiingsmogelijkheden. Dat maakt vrijheid tot een immer relatief begrip en zal ons bij het nastreven van optimale vrijheid tot de nodige terughoudendheid moeten nopen. Het eigenlijke probleem is, aan te geven waar de grenzen liggen.

In zoverre er een spanningsveld als boven geconstateerd bestaat is vrijheid een schaars goed, niet alleen zuiver individueel beschouwd, maar juist ook in relatie tot de vrijheid van anderen. Los van de spanning tussen vrije sfeer en ontplooiingsmogelijkheden, is die schaarste niet alleen aanwezig als gevolg van de immer beperkte middelen, maar ook in het meer immateriële vlak. De relativiteit van het begrip vrijheid blijkt namelijk evenzeer als we de vrijheid van de een gaan relateren aan de vrijheid van de ander. Elke vorm van menselijk gedrag zal de belangen van anderen beïnvloeden en kan dus hun vrijheden beperken. Een schijnbaar zeer persoonlijke handeling als het schaden van de eigen gezondheid kan een last leggen op anderen, zo niet de verwanten dan toch de gemeenschap. Over het traditionele liberale uitgangspunt dat de vrijheid van de een de vrijheid van de ander niet mag aantasten en dat de individuele vrijheid gereguleerd moet worden voor zover een ongereguleerde vrijheid de vrijheid van anderen zou beperken, is dan ook al sedert Stuart Mill opgemerkt, dat dit geen criterium kan zijn. Men wees erop dat elke vorm van menselijk gedrag de belangen van anderen beïnvloedt en dus hun vrijheden kan beperken.

Elke uiting van vrijheid heeft consequenties voor de vrijheidsbeleving van anderen.

Samenvattend kan geconcludeerd worden dat het begrip vrijheid altijd twee kanten heeft, namelijk het negatieve begrip als uitdrukking van de bescherming tegen bemoeienis door anderen, de eigen sfeer of vrije zoom, en het positieve begrip als uitdrukking van de mogelijkheden tot ontplooiing. In het eerste geval gaat het om een afzien van ingrijpen door de sociale omgeving, in het andere geval juist om een ingrijpen ter stimulering en ondersteuning. Beide facetten zijn van belang voor een werkelijke vrijheidsbeleving. Beide facetten spelen ook hun rol in tweërlei opzicht. In de eerste plaats spelen beide facetten bij de individuele keuze tussen eigen ontplooiingsmogelijkheden en eigen sfeer, in de zin van het

recht om met rust gelaten te worden. In de tweede plaats spelen beide facetten bij de sociale keuze tussen de individuele vrijheidsbeleving van de een in relatie tot de vrijheidsbeleving van anderen. Wanneer is de vrijheid van de een belangrijker dan de onvrijheid als inherente consequentie daarvan, voor de ander?

Bij het nastreven van vrijheid is het probleem dat de verschillende facetten van dat begrip niet zelden tegenstrijdig met elkaar zijn. Dat vraagt om het trekken van grenzen. Het is bepaald te eenvoudig om te stellen dat liberalen de vrijheid voorop stellen en socialisten de collectiviteit. Het gaat veeleer om het inhoud geven aan het begrip vrijheid en dat komt tot uiting in het trekken van de grenzen. **Waar trekt men de grenzen; daar gaat het uiteindelijk om.**

Hoe zijn die grenzen nu getrokken waar het gaat om het ontwerpprogramma van de VVD? Daarbij valt in het kader van het gestelde over het overheidsoptreden ter bescherming van het grondrecht van vrije meningsuiting op, dat het VVD-ontwerp-programma ongenueanceerd stelt dat een overheid die individuele persorganen steunt de onafhankelijkheid van de pers ondergraaft. Er wordt eenvoudig gesteld dat aangezien het de lezers moeten zijn die bepalen welke krant zij willen lezen, de overheid niet via een gericht subsidiebeleid mag beïnvloeden welke kranten blijven bestaan en welke niet. In zijn algemeenheid valt daar weinig op af te dingen, maar de afwijzing van iedere specifieke steun aan bepaalde in moeilijkheden verkerende persorganen is daaraan niet inherent. Het pure economische criterium alleen is, zeker in een tijd van schaalvergroting op alle fronten, niet altijd voldoende om te signaleren waar een reële behoefte aan een bepaald informatieorgaan bestaat. Mits met garanties tegen willekeur c.q. politieke voorkeur en waar het algemene streven is met generieke maatregelen te volstaan waar mogelijk, kan specifieke overheidssteun aan individuele persorganen zeer wel bijdragen tot het bestrijden van ongewenste verarming. Wel moet opgemerkt worden dat het gestelde in de media-nota van minister Van Doorn een onbehaaglijk gevoel oproept, omdat het als vrijheidsbeschermende gepresenteerde overheidsoptreden de indruk wekt een groter gevaar op te leveren dan enkele verontrustende tendensen in de mediawereld waartegen het pretendeert te kunnen

beschermen. De kritiek daarop kan niet krachtig genoeg zijn, maar behoeft daarom niet van de weeromstuit elke specifieke steunmaatregel af te wijzen.

Evenwichtiger lijken de paragrafen over onderwijs en cultuur. Er is hiervoor gereleveerd aan de relatieve betekenis van het begrip vrijheid in het licht van het bewustzijn. Geconcludeerd is dat bewustmaking kan bijdragen aan vrijheidsontwikkeling, maar gewezen is ook op de gevaren daarvan. Ten aanzien van het onderwijs onderkent het ontwerp-programma duidelijk dat het onderwijs de mens in staat moet stellen kritisch aan het maatschappelijk gebeuren deel te nemen en zo bij te dragen aan de verdere ontwikkeling en hervorming van onze samenleving. Wel wordt daar terecht bij opgemerkt dat het onderwijs niet mag ontaarden in éézijdige maatschappelijke en politieke voorlichting en informatie. Waar echter verzet aangetekend wordt tegen het streven middels het onderwijs bepaalde maatschappelijke en politieke veranderingen te bewerkstelligen, gaat het ontwerp-programma misschien toch wat te ver. Bewustwording, ook in maatschappelijk opzicht en via het onderwijs, kan gewenst zijn om de vrijheidsbeleving der mensen te vergroten. Daarbij moeten zeker grenzen in acht genomen worden en mag een en ander niet leiden tot een negatie van het recht op een vrije onaantastbare persoonlijke

sfeer, ook in geestelijk opzicht. Terecht wordt in het ontwerp-programma opgemerkt dat elk mens het recht heeft zelf zijn wijze van ont-plooiing te kiezen. Evenzeer terecht wordt echter ook gesteld dat veel gebrek aan ont-plooiing toegeschreven moet worden aan onbekendheid met de mogelijkheden en dat derhalve het beleid er op gericht dient te zijn de culturele bewustwording te stimuleren.

Toch kan niet aan de indruk ontkomen worden dat als het ontwerp-programma besluit met de opmerking dat de vrijheid die de VVD beweegt haar grenzen vindt waar de vrijheid van de een de vrijheid van de ander aantast, het besef van de onderscheiden dimensies der vrijheid niet volledig is. Opgemerkt werd al dat elke vorm van menselijk gedrag de belangen van anderen zal beïnvloeden en dus hun vrijheden kan beperken. Elke uiting van vrijheid heeft consequenties voor de vrijheid van anderen. De constatering dat de vrijheid van de een zijn grenzen vindt in de vrijheid van de ander is dan ook niet ter zake, omdat het er om gaat de grenzen aan te geven. Waar moet de vrijheidsbeleving van de een ondergeschikt gemaakt worden aan de vrijheidsbeleving van de ander is de kardinale vraag. Vrijheid is schaars en de verdeling ervan is daarom een probleem waarop de politiek een antwoord zal moeten geven. De constatering in het ontwerp-programma gaat aan die problematiek voorbij.

Een onderwijspolitiek

dr. N. L. Dodde

Inleiding

Het ontwerp-programma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie voor de verkiezingen van mei 1977 is gepubliceerd. Het vormt een bijlage bij de veertiendaagse uitgave van „Vrijheid en Democratie” van 10 september 1976. Terecht mag worden opgemerkt, dat het concept-programma puntig geformuleerd en pakkend geschreven is ¹⁾, de politieke bedoelingen worden in het concept-programma evenwel niet of nauwelijks expliciet onder woorden gebracht. De poging om tot een leesbaar programma te komen heeft tot een onvolledig ontwerp geleid.

Omdat het onderwijs een belangrijke sector binnen het maatschappelijke geheel is, wordt aandacht besteed aan de te verwachten onderwijspolitiek van de VVD. Deze onderwijspolitiek is als eenheid van voorgenomen beslissingen over de structuur en de cultuur van het Nederlandse onderwijsstelsel uiterst belangrijk. Onderwijspolitiek leidt namelijk tot onderwijsbeleid, dat beschouwd kan worden als een geheel van juridisch-administratieve en organisatorisch-onderwijskundige maatregelen met betrekking tot het onderwijssysteem. Onderwijs beleid is de neerslag van onderwijspolitieke beslissingen; het is slechts mogelijk op grond van onderwijspolitiek, die besluiten neemt over na te streven doeleinden ²⁾. Deze onderwijsdoelen zijn gebaseerd op antropologische uitgangspunten; in onderwijspolitiek worden mensopvattingen zichtbaar. Besluiten met betrekking tot de structuur en de cultuur van het Nederlandse onderwijs hebben steeds de bedoeling inzichten omtrent het menszijn te verwerkelijken. Onderwijs is middel om antropologische visies te realiseren.

Een mensvisie

De opvatting, die de mens heeft over zijn bestaan in relatie tot de hem omringende zichtbare en onzichtbare werkelijkheid, wordt mensvisie genoemd. Het gaat daarbij om de

plaats, die de mens in het geheel van de voor hem geldende realiteit inneemt ³⁾.

In het concept-programma van de VVD wordt gesteld, dat voor de liberalen de mens een individu is. De samenleving bestaat uit vrije mensen. Vrijheid is 's mensen onvervreemdbaar recht. Ieder individu moet tot zijn recht kunnen komen, waartoe de landelijke overheid voorzieningen treffen moet. De landelijke overheid mag evenwel niet te beperkend optreden ⁴⁾. Het ontwerp-verkiezingsprogramma presenteert een individualistische mensopvatting; de mens wordt door de auteurs van het concept als een op zichzelf staand wezen gezien. In het ontwerp wordt opgemerkt, dat de mens zich in alle vrijheid moet kunnen ontplooiën en ontwikkelen. Indien nodig legt de mens zichzelf beperkingen op. Het vrijheidsprincipe is in het concept-programma leidend beginsel. In het Nawoord van het concept-verkiezingsprogramma wordt het individualisme nog eens sterk benadrukt: het ideaal van de VVD is een vrije maatschappij voor vrije mensen. Deze vrije mensen leggen zich op basis van hun verantwoordelijkheid beperkingen op; de vrijheid van de ene mens kan namelijk niet ten koste gaan van de ander. De vrijheid van de VVD is een verdraagzame ⁵⁾.

Individu en samenleving

De individualistische mensvisie is onvolledig, omdat hij het menselijke zijn geen recht laat wedervaren. Het humane zijn toont zich namelijk in meer dan slechts het individuele optreden. De mens is ook sociaal; hij is lid van een samenleving. De verzelfstandiging van de landelijke overheid als representant van de samenleving is evenzeer onvolledig. Een opmerking als: „de overheid is er voor de burgers” ⁶⁾ wekt de indruk dat er buiten het menselijke wezen maatschappelijke grootheden zijn, die een ten opzichte van de mens onafhankelijk bestaan leiden. De liberale mensopvatting moet een andere zijn dan in het concept-programma wordt aangeboden; het dient daarbij te gaan om een afwegen van individuele voorkeuren en sociaal-maatschappelijke interessen. De samenleving is een werkelijkheid, die door mensen is en wordt gemaakt. Individu en samenleving zijn

geen afzonderlijke verschijnselen; tussen beide is een dialectische relatie ⁷⁾). In een Discussie-nota over het voortgezet onderwijs van de VVD „Om de vrijheid” wordt dan ook terecht de opmerking gemaakt, dat er sprake is van een wisselwerking tussen individu en gemeenschap. Er blijken voor de samenstellers van deze Discussie-nota geen misverstanden te bestaan ten aanzien van de relatie individu en samenleving: „Ze zijn wederzijds afhankelijk en hebben elkaar nodig” ⁸⁾). Ook het Tweede-Kamerlid mevrouw drs. N. J. Ginjaar-Maas komt tot een soortgelijke opmerking: „Liberalen gaan er van uit, dat mens en maatschappij wederzijds afhankelijk van elkaar zijn; er bestaat een voortdurende wisselwerking tussen beiden” ⁹⁾). Het heeft er al met al veel van, dat de liberale opvattingen met betrekking tot de verhouding van het individu en zijn samenleving door het ontwerp-verkiezingsprogramma niet op juiste wijze worden weergegeven. In het concept wordt tezeer uitgegaan van het beginsel van de individualiteit van de mens. Gesteld moet echter worden, dat het inzicht van de wederzijdse implicatie van individu en samenleving basis dient te zijn voor liberale inzichten en liberale werkwijzen.

Mondigheid

In het tweede hoofdstuk van het concept-verkiezingsprogramma wordt aandacht besteed aan het onderwijs. Het blijkt, dat de ontplooiing en ontwikkeling van de mens tot mondigheid voor de VVD van veel betekenis is. Het ontwerp geeft evenwel niet aan wat onder mondigheid verstaan moet worden.

Th. W. Adorno heeft mondigheid omschreven als bewustwording. Deze bewustwording betekende voor hem ook aanpassing. In het begrip mondigheid is voor Adorno een spanningsrelatie opgenomen. De mens moet enerzijds als individu zijn persoonlijke kwaliteiten tot ontplooiing en ontwikkeling brengen, anderzijds kan de mens zijn houding in de wereld niet vinden zonder aanpassing aan diezelfde werkelijkheid ¹⁰⁾.

Voor M. J. Langeveld heeft het begrip mondigheid naast een individuele en een sociale dimensie tevens een ethische dimensie. De mens heeft toegang tot waardemaatstaven van een hogere orde dan individuele en maatschappelijke. Met deze maatstaven worden individuele en sociale gedragingen getoetst ¹¹⁾. Opvoeding en onderwijs zullen er op gericht

moeten zijn de jonge mens op te voeden tot en te onderwijzen in verantwoordelijkheid. Deze verantwoordelijkheid kent drie aspecten. Er is een individuele verantwoordelijkheid, waarbij de mens zich ten opzichte van zichzelf aansprakelijk stelt; er is een sociale verantwoordelijkheid, die manifest wordt in relationele betrekkingen en er is een normatieve verantwoordelijkheid, waarin de mens zich door waarden gericht en aangesproken weet ¹²⁾. De VVD meent, blijkens het concept-programma, dat opvoeding en onderwijs gericht dienen te zijn op de ontwikkeling van de eigen aard en de eigen bekwaamheden van het individu. De talenten, waarover de mens beschikt, zullen tot ontplooiing moeten komen. Het onderwijs zal een kritische houding dienen aan te kweken, die op zijn beurt bijdragen levert tot hervorming van de samenleving. De ontplooiing en ontwikkeling van de individuele aspecten van het menszijn blijken dus voor de auteurs van het concept-programma uiterst belangrijk. Ook hier valt de eerder genoemde tendentie te bespeuren. Het concept stelt, dat „de leer- en ontwikkelingsprocessen in het basisonderwijs dienen aan te sluiten bij de individuele aard en talenten van het kind”; in het voortgezet onderwijs moet iedere leerling in de gelegenheid gesteld worden „uit zich te halen wat in hem of haar zit” ¹³⁾.

Het heeft er veel van, dat deze individualistische mensopvatting, wat het onderwijs betreft, een intellectualistische visie impliceert. Voor het kleuter- en basisonderwijs wordt namelijk een bevordering van kennis en een goed gebruik van de Nederlandse taal bepleit. Volgens het conceptprogramma worden goede startkansen eerst verkregen door „goed onderwijs in taal, rekenen, lezen en schrijven” ¹⁴⁾. Het voortgezet onderwijs heeft tot taak ieders kennis te verbreden en te verdiepen. Het hoger onderwijs dient „afgestudeerden van hoge kwaliteit” ¹⁵⁾ af te leveren. Klaarblijkelijk is kennis voor de VVD uiterst belangrijk. Expliciet wordt althans opgemerkt, dat de partij niet mee doet „aan de anti-kennishouding in het onderwijs” ¹⁶⁾. Ook wenst de VVD de eisen niet te verlagen. Integendeel, binnen het Nederlandse onderwijs-systeem dient, naar de opvatting van de VVD, nivellering tegengegaan te worden.

Het intellectualistische uitgangspunt van het concept-programma wordt grotendeels gesteund door de samenstellers van de eerder genoemde Discussie-nota. De auteurs merken onder meer op, dat er binnen het voortgezet onderwijs een

duidelijk onderscheid gemaakt moet worden tussen afsluitend en voorbereidend onderricht. Hoewel ondoordringbare scheidsmuren afgewezen worden, achten de samenstellers van de Discussie-nota vermenging van beide onderwijsvormen niet juist. Deze vermenging heeft namelijk invloed op de kwaliteit en het niveau van het onderwijs. Zorgvuldige selectie moet dan ook - naast persoonlijke voorkeur - uitmaken welke leerlingen zich rechtstreeks zullen voorbereiden op een maatschappelijk bestaan en welke leerlingen zich zullen prepareren op hogere vormen van onderwijs¹⁷). J. Elmgren heeft overigens reeds in 1946 gevonden, dat een differentiatie tussen leerlingen op ongeveer twaalfjarige leeftijd slechts kan plaats vinden op basis van een onderzoek naar algemene intelligentie¹⁸). Een Engels onderzoek toont de grote betekenis aan - een correlatie van 0,925 wordt genoteerd - van uitkomsten van verbale intelligentie-tests, schoolvorderingentests in de moedertaal en gestandaardiseerde beoordelingen door de onderwijzer van de basisschool voor de prognose van schoolsucces¹⁹). Omtrent de bedoelingen van de auteurs van de Discussie-nota kunnen er dan ook geen misverstanden meer bestaan. De schrijvers wensen de leerlingen te differentiëren op basis van onderzoek naar intellectueel-verbale bekwaamheden. Zij achten gedegen kennis en de vaardigheid om die kennis te gebruiken van essentieel belang; slechts „hij die kans ziet zaken te doorzien zal zich immers geen knollen voor citroenen laten verkopen en zal zijn eigen boontjes kunnen doppen”²⁰). Voor vrijwel het gehele onderwijs spreekt de Discussie-nota zich uit voor verzwaring van eisen. De examenpakketten voor het voortgezet onderwijs met name moeten verbreed worden.

Over de aspecten van sociaal-maatschappelijke en van normatief-waarderende aard laat het concept-verkiezingsprogramma zich nauwelijks uit. Ook ten aanzien van deze onderdelen is het concept onvolledig. Er wordt slechts opgemerkt, dat het onderwijs de mens in staat moet stellen „kritisch aan het maatschappelijke gebeuren deel te nemen”, waarmee een bijdrage geleverd wordt aan „de verdere ontwikkeling en hervorming van onze samenleving”. Ook „verdraagzaamheid en respect voor anderen”²¹) wordt van belang geacht. De Discussie-nota voor het voortgezet onderwijs is uitvoeriger - zij het overigens nog uiterst summier - over genoemde onderdelen. Ondanks

een uitgesproken voorkeur voor intellectuele vorming vraagt de Discussie-nota aandacht voor sociale vorming. Met name het klasseverband wordt voor deze vorming van betekenis geacht; het „fungeert als een sociale eenheid waar leerlingen leren met anderen om te gaan”. In dit verband wijzen de auteurs van bedoelde Discussie-nota op het huidige keuze-vakken-systeem in de hogere leerjaren, dat door een teveel aan mogelijke vakkencombinaties - er wordt dan ook een beperking voorgesteld - het klasseverband aantast. Ook buitenschoolse activiteiten bieden, volgens de schrijvers van de Discussie-nota, de gelegenheid met „leerlingen van verschillende leeftijd en uit verschillende schooltypen”²²) om te gaan. Overigens waarschuwt de VVD-Discussie-nota voor al te grote verwachtingen met betrekking tot dit aspect; sociale vorming is een proces, dat zich geleidelijk, maar langzaam voltrekt. „Het speelt zich volstrekt niet uitsluitend en zelfs niet in de eerste plaats binnen de school af”²³). Uiterst beducht blijken de auteurs van hierbedoelde Discussie-nota voor indoctrinatie. Enigszins heftig wordt gesteld, dat leerlingen gevrijwaard dienen te zijn van eenzijdige maatschappelijke en politieke voorlichting. De opdringerige informatie belemmert de geestelijke ontplooiing en ontwikkeling van de leerlingen. De overdracht van waarden wordt een waardenvrije aangelegenheid geacht. Mevrouw Ginjaar-Maas wenst in dit verband over positief-neutraal te spreken²⁴). De voorkeur gaat uit naar wat een open ontmoeting genoemd wordt, waarin leerlingen leren respect te hebben voor elkaars standpunt.

Gewenste aanvullingen en vervangingen

De VVD staat een stap-voor-stap-onderwijs-politiek voor. Grootse concepten ten aanzien van structuur en cultuur van het Nederlandse onderwijssysteem zijn van liberalen niet te verwachten. De VVD wenst onderwijsverbetering en -vernieuwing langs de weg van geleidelijkheid uit te voeren. Dit verlangen kan evenwel niet betekenen, dat liberalen niet in structuren kunnen en moeten denken. Integendeel, elke onderwijspolitiek levert een onderwijsbeleid op, dat maatregelen met betrekking tot de structuur en cultuur van het Nederlandse onderwijs neemt. Aan deze structuur en cultuur behoeft de mens, zoals mevrouw Ginjaar-Maas vreest, niet ondergeschikt gemaakt te

worden ²⁵). De ontplooiing en ontwikkeling van het onderwijs laten daarentegen zien, dat de mens in hoge mate in staat moet worden geacht structuren in de hand te houden en naar zijn hand te zetten. Bovendien vereisen ingewikkelde instituties als de school, dat - ook door liberalen - nagedacht wordt over hun structuur. Noch aan het toeval, noch aan een amateuristische welwillendheid kan het onderwijs overgelaten worden. Ook de pedagogische invloed van opvoeding en onderwijs binnen het Nederlandse onderwijsstelsel is te belangrijk dan dat aan de cultuur ervan voorbijgegaan zou mogen worden ²⁶). Mocht de VVD dan niet willen en niet kunnen denken aan een liberale Contourennota ²⁷), planning op korte en middellange termijn moet voor deze partij, die, zoals reeds opgemerkt is, een stap-voor-stap-onderwijs-politiek voorstaat, alleszins acceptabel en mogelijk zijn.

Onderwijspolitiek is voor wie aan onderwijsbeleid met betrekking tot structuur en cultuur wil doen zonder meer noodzakelijk. Deze onderwijspolitiek moet dan evenwel - ongeacht de termijn van planning - in zijn doelstellingen duidelijk geformuleerd worden. Misverstanden over het te voeren beleid mogen niet ontstaan. In dit verband is opgemerkt, dat het concept-verkiezingsprogramma van de VVD met betrekking tot het onderwijs onvolledig is. Een beknopt ontwerp, dat bovenal gericht is op leesbaarheid, mag evenwel niet leiden tot verkeerde interpretaties van de bedoelingen, die nagestreefd worden. Met name is het antropologische uitgangspunt van het concept onvolledig. Het ontwerp wekt de indruk een individualistische antropologie voor te staan. Het is echter nauwelijks aan te nemen, dat de VVD een dergelijk ongenueanceerd standpunt wenst te verdedigen; over individu en samenleving kan namelijk niet gesproken worden door beide onafhankelijk van elkaar te stellen. Het individualisme doet tekort aan het kenmerkende van het menselijke samenleven, te weten dat mensen met elkaar zoeken en streven naar oplossingen voor een goede samenleving ²⁸. De onvolledigheid van het individualisme dient dan ook vervangen te worden door een antropologie, die uitgaat van individu en samenleving ²⁹). Gezien de internationale tendentie de onderwijsdoelstellingen een verbreding te laten ondergaan ³⁰) doet de accentuering van het intellectualistische aspect van het onderwijs beperkt aan. Naast dit aspect dient - ook door de VVD - meer aandacht besteed te worden aan

de onderwijsmogelijkheden, die de creatieve, expressieve en sociale vaardigheden van de mens bevorderen. Tevens moet opgemerkt worden, dat het concept-programma met geen woord rept over het religieus-ethische aspect in het onderwijs. Met betrekking tot al deze onderdelen is het ontwerp zonder meer onvolledig.

Tenslotte kan van de auteurs van het concept-programma verlangd worden, dat zij uiteenzetten hoe zij de geleding en de inhoud van het Nederlandse onderwijs zien. Zonder het onderwijsveld ook maar enigszins een opvatting te willen opdringen zal de VVD met betrekking tot de inhoud zijn inzichten dienen mede te delen over een vakmatige benadering van het onderwijs; een benadering waarbij aanverwante vakken worden samengenomen; een benadering, die in het onderwijs vooral de problemen-van-alle-dag aan de orde wil stellen, of een benadering, die veeleer gericht is op rechtstreekse behoeften-bevrediging ³¹).

Terwijl het concept-programma geen uitspraken doet over de inhoud van het onderricht, besteedt het wel aandacht aan de opbouw van het Nederlandse onderwijs. Ook hier doen zich evenwel onvolledigheden voor. Over de peuterschool, die bestemd is voor kinderen van 3- tot 4-jarige leeftijd, worden geen opmerkingen gemaakt. Het is echter van belang niet aan een dergelijk instituut voorbij te gaan. Door een toename van het aantal echtscheidingen, door een wijziging van het rolpatroon van de vrouw en door het kleiner worden van het gezin wordt de peuterschool meer en meer van betekenis ³²). Een liberale partij dient in het programma-onderdeel van onderwijspolitieke aard aandacht aan deze vorm van opvoeding en onderwijs te besteden. Omdat de VVD, gezien enkele opmerkingen in het concept-programma, belangstelling heeft voor de verschillende startkansen van kinderen, die uit diverse milieus afkomstig zijn, is het ontbreken van een aantekening over de peuterschool des te opmerkelijker. Nu wordt het probleem van de ongelijke kansen gereserveerd voor het kleuteronderwijs, waar de leidsters de opdracht hebben sociaal-psychologische barrières te slechten. Overigens geeft het concept-programma de indruk, dat de kleuterschool zonder meer aan de basisschool dient te worden gekoppeld. Uit het oogpunt van intellectualistische vorming is deze ontwikkeling welhaast vanzelfsprekend. Een meer kritische benadering lijkt evenwel gewenst; het laat zich denken, dat de basis-

school inhoudelijk gezien en wat werkmethode betreft ten opzichte van de kleuterschool annexerend werkt³³). Het spelelement zou, wanneer de kleuterschool in de basisschool wordt opgenomen, door het leerelement vervangen kunnen worden.

Het moet verder onrustbarend genoemd worden, dat het concept-programma met geen woord spreekt over de internationale ontwikkelings-tendenties in het voortgezet onderwijs. Bekend kan evenwel zijn, dat het voortgezet onderwijs zich ontwikkelt naar verlengd, geïntegreerd, gedifferentieerd en geïndividualiseerd algemeen vormend onderwijs³⁴). Het afwijzen door de VVD van een uniforme middenschool is, als volstrekt irrelevant, in dit verband niet op zijn plaats. De aandacht dient zich daarentegen te richten op het vraagstuk van de ontwikkeling van het interscolair gedifferentieerde voortgezet onderwijs in onder meer lager beroeps-onderwijs (l.b.o.), middelbaar en hoger algemeen voortgezet onderwijs (mavo-havo) en voorbereidend wetenschappelijk onderwijs (vwo)³⁵), via een gemitigeerd-categoriaal voortgezet onderwijs, bestaande uit een middenschool voor ongedeelde vwo, een middenschool voor mavo-4 en havo en een middenschool voor l.b.o. en mavo-3³⁶), of afsluitend en voorbereidend voortgezet onderwijs³⁷), naar intra-scolair gedifferentieerd voortgezet onderwijs, dat door alle kinderen van twaalf tot zestien jaar zal worden bezocht³⁸).

Over de brug tussen de middenschool en het hoger onderwijs - de bovenschool - wordt in het concept-programma in het geheel niets genoteerd. Deze omissie moet betreurd worden, omdat de VVD daarmee de gelegenheid voorbij laat gaan zijn opvattingen te presenteren over onder meer alternerend onderwijs, waarbij daadwerkelijke arbeidsuitoefening afgewisseld wordt door dagonderwijs.

De laatste vorm van onderwijs is het hoger onderwijs. In het concept-programma wordt onder meer gesteld, dat er een geleidelijke ontwikkeling plaats dient te vinden naar één stelsel van hoger onderwijs, waarin wetenschappelijk onderwijs en hoger beroepsonderwijs zijn opgenomen³⁹). Helaas wordt niet duidelijk of de VVD in dit verband denkt aan een - coöperatieve - samenwerking van afzonderlijke instituten of aan een - geïntegreerde - vorm van hoger onderwijs⁴⁰).

Het onvolledige ontwerp-verkiezingsprogramma moet herschreven worden. Aanvullingen en vervangingen zijn noodzakelijk. In het concept

dient opgenomen te worden, dat voor de VVD de eenheid van individu en samenleving het antropologische uitgangspunt is. Het gevolg daarvan voor het onderwijs is, dat aandacht dient te worden besteed aan intellectuele vorming, aan ontplooiing van creatieve, expressieve en sociale vaardigheden en aan normatieve ontwikkeling van leerlingen. Deze vorming, ontplooiing en ontwikkeling moeten geschieden middels leerstof, die in leergebieden van samengenomen vakken opgenomen is. In dit verband kan gedacht worden aan het somatisch-expressieve leergebied, dat tekenen, handenarbeid, techniek, textiele werkvormen, zingen en lichamelijke oefening omvat; aan het communicatieve leergebied, dat op lezen, schrijven, taal en rekenen betrekking heeft; aan het natuurwetenschappelijke leergebied, dat fysica en biologie verenigt; aan het sociaal-culturele leergebied, dat gevormd wordt door aardrijkskunde, geschiedenis en maatschappijleer, en aan het normatieve leergebied, dat vragen van religieus-ethische en universeel-waarderende aard tracht te beantwoorden. Verder moet in het concept-programma opgemerkt worden dat aan een verandering van het Nederlandse schoolsysteem niet te ontkomen is. Meer onderwijs voor allen vraagt een ander onderwijsstelsel. Deze wijziging van het schoolwezen dient geleidelijk aan te geschieden. Het toekomstige schoolsysteem zal opgebouwd dienen te zijn uit primair, secundair en tertiair onderwijs. De peuterschool van 3- tot 4-jarigen wordt gerekend tot het voorschoolse onderwijs. Het primaire onderwijs bestaat uit drie al of niet verenigde niveaus: allereerst is er het kleuteronderwijs voor 4- tot 7-jarigen, vervolgens is er het basisonderwijs voor 7- tot 11-jarigen en tenslotte is er het middenonderwijs voor 11- tot 14-jarigen. Het secundair onderwijs kent op basis van een gemeenschappelijk oriënterend jaar een tweejarige lagere-beroepsopleiding, een driejarige middelbare-beroepsopleiding en een driejarige voorbereidend-theoretische opleiding. Het tertiair onderwijs tenslotte omvat vier- tot vijfjarig hoger beroeps- en wetenschappelijk onderwijs.

Aantekeningen

- 1) Wiegel-Stijl, Haagsche Courant, vrijdag 10 september 1976, blz. 3.
- 2) E. Velema, Vormgeving van het onderwijs-beleid, in: N. Deen, e.a., Vormgeving van beleid in onderwijs en cultuur, Groningen 1972, blz. 26 e.v.
- 3) Y. Shitahodo, Drei Prinzipien der anthropologischen Pädagogik, Heidelberg 1971, blz. 9 e.v.
- 4) Ontwerp-verkiezingsprogramma van de VVD, bijlage bij „Vrijheid en Democratie”, 10 september 1976, blz. 5. In het vervolg aangeduid als: Ontwerp.
- 5) Ontwerp, blz. 21.
- 6) Ontwerp, voorwoord van H. Wiegel, blz. 4.
- 7) H. de Jager, Mensbeelden en maatschappij-modellen, Leiden 1975, blz. 143 e.v.
- 8) „Om de vrijheid”, een Discussie-nota over het voortgezet onderwijs, VVD, z.j. (1976), blz. 7. In het vervolg aangegeven als: Discussie-nota.
- 9) Mevr. N. J. Ginjaar-Maas, Onderwijs in de branding, in: H. Beks (coörd.), Het onderwijs gekleurd, Leiden 1976, blz. 90.
- 10) Th. W. Adorno, Opvoeding tot mondigheid, Utrecht/Antwerpen 1971, blz. 93 e.v.
- 11) M. J. Langeveld, Beknopte theoretische pedagogiek, Groningen 1971.
- 12) N. L. Dodde, De lege structuren van Van Kemenade, Intermediair (XII), 26, 25 juni 1976, blz. 31 en 33.
- 13) Ontwerp, blz. 10.
- 14) Ontwerp, blz. 11.
- 15) Ontwerp, blz. 10.
- 16) Ontwerp, blz. 11.
- 17) Discussie-Nota, blz. 9.
- 18) J. Elmgren, School and psychology, Stockholm 1952, blz. 255.
- 19) A. Yates/D. A. Pidgeon, Admission to Grammar Schools, London 1957, blz. 57 e.v.
- 20) Discussie-nota, blz. 47.
- 21) Ontwerp, blz. 9 en 10.
- 22) Discussie-nota, blz. 44.
- 23) Discussie-nota, blz. 48.
- 24) Mevr. N. J. Ginjaar-Maas (zie 9), blz. 108.
- 25) Mevr. N. J. Ginjaar-Maas (zie 9), blz. 118 e.v.
- 26) N. L. Dodde, Welk onderwijsbeleid?, Liberaal Reveil, (XVII), 3, voorjaar 1976, blz. 22.
- 27) De „Contouren van een toekomstig onderwijsbestel (discussienota)”, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1975, van minister Van Kemenade heeft betrekking op een onderwijsontplooiing en -ontwikkeling over een periode van twintig tot vijftwintig jaren.
- 28) H. de Jager (zie 7), blz. 138 e.v.
- 29) C. H. Cooley, Human nature and the social order, New York 1964, blz. 36 e.v.
- 30) L. Borghi, Vernieuwingen in de structuren van het basisonderwijs, in: D. Berstecher e.a., Opvoeding en Onderwijs voor de 21e eeuw, Interne en externe onderwijshervorming, Deventer 1975, blz. 32.
- 31) V. E. Herrick, A curriculum design, in: J. B. Macdonald (ed.), Strategies of curriculum development, Ohio 1965, blz. 39 e.v.
- 32) Vereniging Bijzondere Scholen voor onderwijs op algemene grondslag, Minder mensen murw maken, Den Haag z.j. (1976), blz. 26 e.v.
- 33) K. B. Koster, Het basisonderwijs in discussie, in: M. Santema (ed.), Commentaren rond de Contourennota, Groningen 1976, blz. 51 e.v.
- 34) S. B. Robinsohn/H. Thomas, Differenzierung im Sekundarschulwesen, Stuttgart 1968, blz. 9 e.v.
- 35) M. Goote, Onderwijs en Wetenschappen, Het Koninkrijk der Nederlanden (7), Den Haag, z.j. (1974) blz. 23 e.v.
- 36) N. L. Dodde, De middenschool, Intermediair, (VII), 14, 9 april 1971, blz. 47 e.v.
- 37) Discussie-nota, blz. 9.
- 38) Contourennota (zie 27), blz. 45 e.v. Voor de VVD lijkt het zinvol kennis te nemen van de denkbeelden van de Duitse liberaal F. von Cube over de middenschool, zoals deze zijn neergelegd in diens werk „Gesamtschule - aber wie?”, Stuttgart 1972. Tevens is van betekenis de publicatie „L'education créatrice” van „La Fondation Européenne de la Culture”, geredigeerd door G. Fragnière en uitgegeven door Elsevier Sequoia, Paris-Bruxelles 1975.
- 39) Ontwerp, blz. 10.
- 40) H. Rohde, Bundesminister für Bildung und Wissenschaft, Hochschulrahmengesetz vom 26. Januar 1976, blz. 15. Van belang is ook: Gesamthochschulen in Nordrhein-Westfalen, uitgegeven in Düsseldorf, März 1975, van de hand van Der Minister für Wissenschaft und Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen.

Wetenschapsbeleid

R. Braams

In het ontwerp-programma wordt, in tegenstelling tot het programma voor 1971/1975 (Liberalen op Nieuwe Wegen) geen plaats ingeruimd voor het wetenschapsbeleid. Wel wordt het woord enkele malen gebruikt wanneer gesproken wordt over de taken van de minister van onderwijs en wetenschappen, die verantwoordelijk moet zijn voor het wetenschapsbeleid, of over de staatssecretaris voor wetenschappelijk onderwijs die ook het wetenschapsbeleid onder zijn hoede moet nemen.

Ten aanzien van deze staatssecretaris moet worden opgemerkt dat het ontwerp-programma hierover niet consistent is. Enerzijds wordt gepleit voor één stelsel van hoger onderwijs waarin wetenschappelijk onderwijs en hoger beroepsonderwijs zijn opgenomen, anderzijds wordt gesproken over een staatssecretaris van wetenschappelijk onderwijs. Men zal een keus moeten doen, of voor een staatssecretaris voor hoger onderwijs, die inderdaad de ontwikkeling naar één stelsel bevordert en stuurt, of voor een functionaris die als primair aandachtsveld het wetenschapsbeleid krijgt en die de coördinatie tussen de verschillende departementen bevordert en daarnaast de omvang en de kwaliteit van het universitaire onderzoek onderwerp van beleid maakt.

In het programma „Liberalen op Nieuwe Wegen” werd een volle bladzijde ¹⁾ gewijd aan het wetenschapsbeleid. Kort samengevat werd er gevraagd om:

- a. Een krachtig, gecoördineerd en efficiënt wetenschapsbeleid van de regering, evenwichtig rustend op twee primaire doelstellingen, namelijk
- b. 1e. het bevorderen van de wetenschapsbeoefening en het toepassen van nieuwe kennis;
- 2e. het verhinderen of tegengaan van nadelige gevolgen van de wetenschappelijk-technologische revolutie.
- c. Erkennen dat op de lange termijn het

bevorderen van wetenschappelijk onderzoek om technologische vernieuwingen meer maatschappelijke invloed hebben (zowel ten aanzien van welvaart als van welzijn) dan sociaal-economische maatregelen waarop de overheid een onevenredig zwaar accent pleegt te leggen.

- d. Verbetering van de coördinatie van de onder de verschillende departementen ressorterende onderzoeksactiviteiten.
- e. Het meer dan thans inschakelen van universiteiten en hogescholen bij het onderzoek dat gericht is op het oplossen van problemen die de hele samenleving betreffen.

Deze passages lijken nog steeds actueel en de moeite waard om voor de uitvoering ervan te ijveren. De problemen waaraan we thans in de eerste plaats denken, zullen anders zijn dan die in 1970 bij het opstellen van het oude programma voor ogen stonden. Maar de formulering laat zonder meer toe dat actuele behoeften, bijvoorbeeld naar onderzoek op energiegebied, of naar een technologie voor de ontwikkelingslanden, de volle aandacht wordt gegeven.

Wat zou de reden kunnen zijn om het wetenschapsbeleid bij de afweging van prioriteiten uit het ontwerp-programma te laten? Wordt het niet meer van voldoende belang geacht of bestaat de indruk dat alle wensen van de VVD door dit kabinet zijn uitgevoerd? Als men de handelingen van de Tweede Kamer leest, zou men tot het laatste kunnen concluderen. In de afgelopen periode was het voorzitterschap van de Vaste Commissie voor Wetenschapsbeleid van de Tweede Kamer in handen van de VVD. Het werd bekleed door dr. K. van Dijk die de in het parlementaire werken onervaren Minister Trip wegwijs maakte en hem daarbij blijkbaar zo goed de hand reikte, dat mede daardoor het VVD-programma werd uitgevoerd. In het verslag van de debatten om de nota wetenschapsbeleid kan worden gelezen dat Minister Trip zijn grote waardering uitsprak voor de steun die hij van de voorzitter van de commissie had gekregen, terwijl de voorzitter de Minister prijst om zijn liberale benadering van de zaken. Het is een sfeer van pais en vree

en van waardering over en weer; de liberale radicaal en de radicale liberaal hebben elkaar gevonden. Als de Minister zonder portefeuille zijn werk in vier jaar zou kunnen afronden en de structuren waarbinnen het wetenschapsbeleid vorm moet krijgen zou kunnen voltooiën, zou er dan geen behoefte meer zijn aan een wetenschapsbeleid?

Het antwoord zal m.i. ontkennend moeten zijn. In de komende jaren zal met kracht moeten bevorderd worden dat de middelen die aan de wetenschap ter beschikking worden gesteld, benut worden op een wijze die het parlement aanvaardbaar vindt en die passen in een afgewogen prioriteitenstelling. Als men de collectieve lasten op een constant percentage wil houden en daarbij nog een aantal wensen op korte termijn vervuld wil zien, kan het niet anders of een sector waarvan de belangen geen harde afweging en toetsing kunnen doorstaan zal aan middelen inboeten. Daarmee zal dan een achteruitgang in die sector een feit zijn, eerst kwantitatief en snel daarna kwalitatief. Het korte termijn effect zal zijn dat een nieuwe generatie van afgestudeerden geen kans krijgt op een ontplooiing als wetenschapsbeoefenaar; op de lange termijn zal er een tekort kunnen ontstaan aan volwaardige opvolgers voor degenen die nu de leidende plaatsen innemen. Voor onze grote internationale bedrijven zal dat nauwelijks een probleem zijn, er zullen andere landen zijn die hun aankomende talenten voldoende ontwikkelingskansen geven. Voor het eigen land, dat gekozen heeft voor een economie met speerpunten van hoge kwaliteit, zal dat een achteruitgang inhouden. Als het land daarvoor bewust kiest, moet men dit aanvaarden, maar in onze visie is een verdere vooruitgang nodig om in een aantal redelijke behoeften, die in binnen en buitenland bestaan te kunnen voorzien.

Het wetenschapsbeleid zal erop gericht moeten zijn te bereiken dat door goede coördinatie, door maatregelen van doelmatigheid en door een verantwoorde keuze van de prioriteiten, de gelden die door onze samenleving ter beschikking worden gesteld voor het wetenschappelijk onderzoek besteed worden op een wijze die zowel de korte als de lange termijn belangen van onze samenleving dienen.

In het vorige nummer van Liberaal Reveil citeert

Rörsch ²⁾ één van de conclusies die werden getrokken tijdens een symposium van de Europese Gemeenschap dat in 1976 in Milaan gehouden werd, namelijk „Wetenschappelijke kennis en het vermogen geavanceerde industriële processen te ontwikkelen zijn de weinige zaken die in het fin-de-siècle Europa aan de positieve zijde van de handelsbalans overblijven”.

Eerder heb ik in dit blad geschreven ³⁾ dat de revolutie veroorzaakt door wetenschap en techniek slechts halverwege voltooid is. „Wat we vandaag methoden noemen van groot technisch en wetenschappelijk vernuft, zijn ontwikkelingen waarbij slechts enkele aspecten tot een hoog niveau van verfijning zijn gebracht. Nu we in studies als die van de grenzen van de groei gewezen zijn op aspecten die tot heden verwaarloosd zijn, is het zaak de ontwikkeling voort te zetten en met verstand en redelijkheid ervoor te zorgen dat onze nieuwe levensstijl beter wordt aangepast aan de grenzen die de psychische en fysische mogelijkheden van de mens hem stellen en daarnaast te bevorderen dat de menselijke samenleving als geheel in evenwicht komt met de grondstoffen en met het andere leven dat er op deze aarde is en dat er op zo gevarieerd mogelijke wijze moet blijven. Dat zal vragen om andere, vaak volledig nieuwe, productiemethoden, nieuwe (of oude) chemische processen en een volledig nieuwe energiehuishouding.”

Als we dat willen, zal er veel onderzoek moeten worden gedaan en dan zal het voor de wetenschap beschikbaar te stellen deel van ons nationale budget één van onze meest belangrijke lange termijn investeringen zijn. De samenleving zal mede richting moeten kunnen geven aan dat onderzoek. De kwaliteit ervan zal mede een onderwerp van zorg van de overheid zijn.

Zelfs als het ons eerste doel is om de ontwikkelingslanden te helpen met werkgelegenheid door haar producten te laten maken die hier gebruikt kunnen worden, zoals textiel, dan zullen we hier andere werkgelegenheid moeten creëren voor onze eigen burgers. Dat kan voor een deel in de dienstensector zijn, maar het zwaartepunt zal moeten liggen in het omschakelen naar geavanceerde industrieën die een hoge graad van scholing

en ontwikkeling van haar werknemers vragen.

Wat ook de keuze in ons land zal zijn (ervan uitgaande dat er een keuze mogelijkheid is!), de plaats van de wetenschap lijkt een zeer

belangrijke te zullen worden. Dat houdt in dat een korte aanduiding van het beleid dat men denkt te zullen voeren in het programma node gemist kan worden.

¹⁾ Liberalen op nieuwe wegen, Verkiezingsprogramma 1971/1975, pag. 22 - 24.

²⁾ A. Rörsch, De dreigende verloochening van het natuurwetenschappelijk onderzoek. Liberaal Reveil, 18e jaargang no. 2, pag. 2 - 7.

³⁾ R. Braams, De gelijkheid als slogan, Liberaal Reveil, 16e jaargang, winter 1975, pag. 31.

Enkele kanttekeningen bij het verkiezingsprogramma van de VVD

dr. C. N. Peijster

1. Inspraak en medezeggenschap als liberale verlangens

Het is duidelijk, dat ook het thans gepubliceerde ontwerp-verkiezingsprogramma van de VVD vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid en sociale gerechtigheid als fundamenten van de menselijke samenleving beschouwt.

De vraag is intussen wel of het stuk steeds voldoende duidelijk maakt, dat aan die beginselen ook een eigentijdse waarde en betekenis wordt gehecht.

Zo krijgt in het werkprogramma het huidige streven naar inspraak en medezeggenschap m.i. onvoldoende uitdrukkelijke steun.

Weliswaar vermeldt het, dat het werkoverleg binnen de onderneming moet worden bevorderd, dat „de positie van de ondernemingsraad verder wordt versterkt” en ook dat „de werknemers meer eigen verantwoordelijkheid (moeten) kunnen dragen”, maar de expliciete vermelding van inspraak en medezeggenschap als middelen tot ontplooiing van de mens ontbreekt.

Het komt mij voor dat een zodanige vermelding in het liberale programma zou passen, vooral om de betekenis van de inspraak-gedachte voor de verwezenlijking van liberale beginselen.

Het streven naar sociale gerechtigheid heeft lang in het teken gestaan van maatregelen ter voorziening in de minimale levensbehoeften van brede lagen der bevolking.

Door een geavanceerd stelsel van sociale voorzieningen wordt in veel van de vroegere materiële noden voorzien en grote groepen van de burgerij kunnen zich nu richten op bevrediging van behoeften welke uitgaan boven die van de verzekering van het naakte bestaan. Natuurlijk is het een eis van sociale gerechtigheid dat de werknemer (o.m.) passend beloond wordt voor door hem verricht werk van zodanige aard als waarvoor zijn capaciteiten en

zijn opleiding hem geschikt maken.

Het behoort tot de verantwoordelijkheden van de werknemer zich overeenkomstig zijn persoonlijke mogelijkheden in te zetten voor dat werk.

De werknemer zal dat laatste pas volledig kunnen doen als hij een passende invloed op de wijze van vervulling van zijn taak en in het algemeen op zijn eigen arbeidssituatie kan uitoefenen.

De uitoefening van die invloed door de werknemer op zijn eigen arbeidssituatie is niet slechts van belang voor de verhoging van zijn arbeidsvreugde en voor zijn ontplooiing als vrij mens, maar zij kan ook van betekenis zijn voor de optimalisering der werkresultaten. Mede aan deze doeleinden ontleen de inspraak en de medezeggenschap hun betekenis. Aangezien de werksituatie van de werknemer niet slechts door beslissingen op de eigenlijke werkplaats wordt beïnvloed, maar ook besluiten op andere niveaus genomen hun invloed kunnen doen gelden, zal de aan de werknemer te verlenen inspraak behalve de eigen arbeid ook de gang van zaken in de gehele onderneming moeten betreffen.

Niet iedereen zal de behoefte aan het oefenen van invloed op de gang van zaken in zijn werkomgeving in dezelfde mate gevoelen. Vooreerst zal ook deze ontplooiingsmogelijkheid „geleerd” moeten worden, maar afgezien daarvan zal niet iedereen de innerlijke drang hebben om zich in die richting te ontplooiën. Velen hebben niet de neiging zich hoe dan ook te ontplooiën.

Ook te hunnen aanzien geldt natuurlijk het principe van de vrijheid: het moet de mensen vrijstaan zich te onthouden van enige andere activiteit dan het leveren van de opgedragen arbeidsprestatie zonder meer.

Intussen gaat het mij te ver uit een thans eventueel vastgestelde geringe bereidheid tot meedenken en participeren te concluderen dat de werknemers daar nauwelijks toe in staat zijn, zoals wel wordt gezegd. Die conclusie is pas gerechtvaardigd als werknemers in geringe mate tot participatie bereid zijn nadat hun de gelegenheid daartoe is geboden en ook vol-

doende vaststaat dat hun eventuele inbreng op haar werkelijke waarde wordt gewogen en verdisconteerd in de genomen beslissingen. Participatie van de werknemer in het bedrijfsgebeuren is niet alleen een kwestie van bereidheid tot participeren, maar ook van bereidheid tot het verschaffen van de gelegenheid daartoe. En die laatste bereidheid krijgt pas werkelijk betekenis als zij gepaard gaat met de fundamentele bereidheid met de ingebrachte visie van de werknemer rekening te houden naar de mate waarin dat in redelijkheid zinvol is. Voor medezeggenschap en participatie is ongetwijfeld een bepaalde mentale instelling vereist.

In menig opzicht vraagt die werkwijze om een verandering van de bestaande mentaliteit. Die verandering komt natuurlijk niet zo gemakkelijk tot stand en zij vraagt in ieder geval veel tijd, maar zij lijkt mij van voldoende belang om bevorderd te worden.

Daarmede is uiteraard nog niet gezegd hoe ver de feitelijke invloed van de werknemers op de te nemen beslissingen zal moeten en kunnen gaan. In het bijzonder de vraag naar de mogelijkheden van hun beslissingsmacht in het kader van de medezeggenschap is hiermede nog niet beantwoord.

Mij dunkt dat vóór hierover uitspraken kunnen worden gedaan eerst voortgang moet worden gemaakt met de ontwikkeling van de inspraakgedachte.

De mogelijkheden van de medezeggenschap behoeven voor de overheid niet geheel hetzelfde te liggen als in het bedrijfsleven. In het bijzonder zal nog aandacht besteed moeten worden aan de vraag hoe zich de medezeggenschap van de ambtenaar verhoudt tot de beslissingsmacht van de publiek verantwoordelijke bewindsman die immers ook wordt beïnvloed door een geheel andere inspraakvorm, t.w. die van de volksvertegenwoordiging.

Het is vanzelfsprekend dat de werknemer die de gelegenheid krijgt (en neemt) om zijn invloed op het bedrijfsgebeuren uit te oefenen, daarin een extra ontplooiingsmogelijkheid ziet. Een dergelijke ruimere ontplooiingskans geeft het liberale vrijheidsideaal en ook de beginselen van de verantwoordelijkheid en van de sociale gerechtigheid een extra dimensie.

De democratische ontwikkeling in ons land, evenals de verwezenlijking van de liberale beginselen van vrijheid en verantwoordelijkheid zijn gebaat met de verdere ontplooiing van de

inspraakgedachte.

Daarom lijkt mij een daarop gericht beleid van veel belang. Het toevoegen aan het VVD-verkiezingsprogramma van een hierop betrekking hebbende doelstelling lijkt aangewezen.

2. Rechtsstaat en binnenlandse veiligheid

Ook de paragrafen in het ontwerp-verkiezingsprogramma, handelende over deze beide onderwerpen (werkprogramma, III-1 en III-5) ademen een moderne geest. Politieke tegenstanders zullen hierop het „law-and-order“-etiket niet zo gemakkelijk kunnen plakken (althans niet met enig recht). Ik veroorloof mij intussen een enkele kanttekening bij de gekozen formulering.

Bij de zogenaamde „burgerlijke ongehoorzaamheid“ scherpt het programma de overheid in dat onder dat hoofd te rangschikken acties hun oorzaak vaak vinden in onvrede en wanhoop. Terecht vraagt het daarom een overheidsbeleid dat het ondernemen van dergelijke acties voorkomt door de oorzaken ervan tijdig te onderkennen en weg te nemen.

Aangezien zich ook bij een dergelijk beleid ongehoorzaamheidsacties zullen kunnen voordoen, blijft voor mij vaststelling van voor de beoordeling van dergelijke acties te hanteren normen van betekenis.

Met de opvatting dat de uitvoering van de wet consequent moet zijn, ben ik het geheel eens. Die eis moet alleen al uit een oogpunt van rechtsgelijkheid gesteld worden. De toevoeging daarbij dat deze uitvoering „strikt“ moet zijn zou echter tot misverstanden kunnen leiden.

Inzoverre als met dat woord bedoeld wordt dat de wetstoepassing op nauwgezette, gewetensvolle wijze moet plaatsvinden ga ik geheel akkoord.

Met „strikt“ zou echter ook bedoeld kunnen worden op een wetsuitleg „in beperkte zin“, d.w.z. een legalistische opvatting van die uitleg! Een zodanige opvatting zou niet stroken met hetgeen dienaangaande thans in de rechtspraktijk algemene ingang heeft gevonden, maar ook weinig passen bij de opvattingen (b.v. over de burgerlijke ongehoorzaamheid) waarop het programma stoelt.

In het programma krijgt de binnenlandse veiligheid de nadrukkelijke aandacht welke zij verdient.

Het kiest voor één nationaal politiekorps, dat provinciaal wordt ingedeeld.

Met deze opvatting wordt op opvallende wijze tegen de trend van deze tijd ingegaan, welke juist in de richting van decentralisatie gaat.

De reorganisatieplannen van de regering die de vorming van provinciale politiekorpsen behelzen, zijn gekoppeld aan de herstructurering van de bestuursorganisatie. De uitvoering van die plannen zal nog vele jaren op zich laten wachten. In de tussentijd worden noodverbanden gelegd om de acute problemen op te lossen welke zich in de huidige onvolkomen politie-constellatie voordoen.

Een en ander betekent dat de eerstkomende jaren geen fundamentele herziening van de politie-organisatie kan worden verwacht.

Toch zijn de aan de daadwerkelijke handhaving van de rechtsorde verbonden problemen van zodanige aard, dat het uitblijven van een op die problemen toegesneden organisatie van de politie niet verantwoord mag worden genoemd. Nu er geen mogelijkheden blijken te bestaan van een structurele verbetering op redelijke termijn geloof ook ik, dat de beste oplossing is te streven naar een van de totstandkoming van de nieuwe bestuursindeling losgekoppelde reorganisatie.

Het lijkt mij verstandig daarbij te anticiperen op de toekomstige, door de meerderheid van de Tweede Kamer aanvaarde gewestelijke politie-opbouw (provinciale politie). Dat zou het beste kunnen geschieden door de politie reeds nu onder te brengen in het takenpakket van de huidige provincies. Te zijner tijd kan dan de politie-indeling die van de provincies-nieuwe-stijl volgen.

Het oprichten van een nationaal politiekorps, zoals het verkiezingsprogramma propageert, lijkt mij pas verantwoord als de verwer-

keljking van enige vorm van regionalisatie en dus van structurele verandering in de politieorganisatie, niet tot de mogelijkheden blijkt te behoren.

Ook ik zou aan een nationale politie de voorkeur geven boven handhaving van de bestaande gebrekkige situatie met haar risico's voor de kwaliteit van de politiezorg. Juist gelet op de ook voor liberale geldende bezwaren tegen een vergaande centralisatie van de overheidsmacht lijkt het mij in dat geval geboden veel aandacht te besteden aan een zodanige deconcentratie van het nationale politiekorps dat kan worden voldaan aan de lokale (provinciale) behoeften, ook die welke betrekking hebben op de invloed van de lokale gemeenschap op de uitgeoefende politiezorg. Mij dunkt dat hiervoor verschillende goede mogelijkheden kunnen worden gecreëerd. Het instellen van een staatssecretariaat van politie, onder verantwoordelijkheid van de ministers van binnenlandse zaken en van justitie, lijkt een goede gedachte om de komende herstructurering onder eenhoofdige politieke leiding tot een goed einde te brengen.

Het werkprogramma vermeldt, na de constatering dat er één nationaal politiekorps moet komen, dat de aanpak van de harde misdaad nationaal gecoördineerd moet worden. Natuurlijk is er behoefte aan een landelijke coördinatie van de bestrijding van in het bijzonder de harde criminaliteit. Maar het komt mij voor dat dit desideratum meer zou passen in een politie-conceptie welke van een gedecentraliseerde opzet uitgaat.

Indien beschikt wordt over één landelijk politie-apparaat is coördinatie meer een vraag van doelmatige organisatie van het werk dan van noodzakelijke voorzieningen in de structuur.

De sociaal-economische paragrafen van het Ontwerp-verkiezingsprogramma

drs. Th. A. J. Meys *)

In het inleidend schrijven van het hoofdbestuur bij het ontwerp-program worden twee zaken centraal gesteld. Ten eerste dat het ontwerp-programma duidelijk één geest ademt en dat dit in de eventuele amendementen in het oog gehouden moet worden. Ten tweede dat alle amendementen een ding gemeen zullen moeten hebben namelijk dat de voorstellers daarvan zich voortdurend bewust moeten zijn van de noodzaak de overheidsuitgaven niet verder te doen stijgen.

Met betrekking tot het eerste kan reeds hier worden opgemerkt dat wat de sociaal-economische onderdelen betreft die geest mijns inziens gekenmerkt wordt door het onvoldoende doorklinken, c.q. onuitgewerkt zijn van een echt liberale visie op de belangrijkste sociaal-economische, en economische orderingsvraagstukken waarmee onze samenleving geconfronteerd wordt. Met betrekking tot het tweede moet worden opgemerkt dat zo'n centraal gestelde randvoorwaarde die bij eventuele amendementen in het oog gehouden moet worden toch enige argumentatie behoeft.

In het hiervolgende zal ik een en ander nader uitwerken.

Die uitwerking zal overigens een nogal negatieve invalshoek hebben in die zin, dat ik mij heb moeten beperken tot het aangeven van een aantal elementen waarvan ik vind dat zij verandering zouden behoeven. Dit artikel is daarmede bewust en uitdrukkelijk geen alternatief noch omvat het concrete amendementen. Dat laat ik gaarne aan de bevoegde partijinstanties over. Ik heb niet meer beoogd dan aan te geven waar m.i. aanpassingen noodzakelijk zijn.

Ik maak daarbij grote sprongen door het ontwerp-programma en beperk mij tot de sociaal-economische onderdelen waarbij ik een aantal elementen in hun samenhang zal bezien.

In het hoofdstuk getiteld „Welvaart” staat de strijd tegen werkloosheid en inflatie centraal. Voor 1980 wordt als doelstelling terzake van de werkloosheid van 125.000 personen uitgegaan. In de jaren daarna zou dit getal verder naar beneden moeten.

Daarnevens zal de inflatie bestreden moeten worden niet alleen vanwege de onwenselijkheid van het verschijnsel als zodanig, maar tevens omdat er een nauwe relatie tussen inflatie en werkloosheid aanwezig geacht wordt.

Wat de ratio is van het min of meer prikken van een getal van 125.000 wordt niet duidelijk gemaakt. Zoals bekend heeft het Kabinet als doelstelling 150.000 ingevuld op grond van hetgeen in het totaal van het beleidspakket, met als voornaamste randvoorwaarde de nog aanvaardbare omvang van het financieringstekort, mogelijk lijkt op grond van berekeningen van het C.P.B.

Het ontwerp-programma geeft die argumentatie niet maar lijkt zich impliciet te baseren op hetgeen werkgevers in hun brochure **Perspectief 1980** hebben uiteengezet.

Bij de doelstelling van het terugdringen van de werkloosheid als zodanig past overigens nog de aantekening dat het hier in feite gaat om het topje van de ijsberg in die zin, dat het een onderdeel is van het veel algemenere vraagstuk van het groeiende aandeel van de met een mooi woord aangeduide „niet-actieven”.

Daaronder vallen zoals bekend niet alleen de geregistreerde werklozen maar eveneens degenen die onder de Ziektewet vallen, de WAO-ers e.d. Een recente berekening van prof. Halberstadt komt op een totaal percentage van ruim 25 % van de beroepsbevolking dat niet-actief is. Ten opzichte daarvan is de geregistreerde werkloosheid slechts een klein onderdeel.

Daarmede wil niet gezegd zijn dat het terugdringen van de werkloosheid geen belangrijke doelstelling is. Wel dat ook de andere elementen die van invloed zijn op het grote

*) Dit artikel is geheel voor persoonlijke verantwoordelijkheid geschreven).

aantal in-actieven in de beschouwing moeten worden betrokken. Dat is in dit ontwerp-programma slechts in zeer beperkte mate het geval. Weliswaar wordt in het onderdeel „De mens en zijn werk” opgemerkt dat de feitelijke werkloosheid groter is dan de officiële cijfers aangeven, en daarbij wordt op de WAO gewezen, maar volstaan wordt met de opmerking dat er maatregelen nodig zijn die de ontwikkeling waarin oudere werknemers naar de WAO gesluisd worden, tegengaan. Hoe, door wie, tegen welke kosten etc. blijft echter onduidelijk. Deze constatering is van belang in verband met het gekozen instrumentarium met behulp waarvan de werkloosheid moet worden teruggedrongen. In het ontwerp-programma is dat het terugdringen van de collectieve lasten en daarmee het matigen van de overheid van haar uitgaven.

Daaraan ligt de bekende afwentelingstheorie die door met name prof. Stevers al in een vroeg stadium en sindsdien regelmatig en zeer indringend is geanalyseerd, ten grondslag. In die analyse schuilt een zeer grote grond van waarheid. Anderzijds kunnen daarbij macro-economisch en juist in het licht van de bestaande doelstellingen van de economische politiek, ook wel een aantal kanttekeningen bij geplaatst worden. Een daarvan betreft bijvoorbeeld het aspect dat overheidsuitgaven als zodanig ook effectieve vraag zijn, soms ook capaciteitsvergroting betekenen. Een ander en voor liberale interessant maar m.i. ook fundamenteel aspect daarbij is overigens het volgende. Overheidsuitgaven worden niet zo maar gedaan. In ons democratisch stelsel komen zij naar aanleiding van gereleveerde behoeften tot stand en worden ze door het parlement gefiatteerd. Desondanks blijken de daarmee gepaard gaande lastenverzwaringen door de verzamelde individuen te worden afgewenteld, daarmee leidend tot inflatie, loonkostenstijging en werkloosheid, die weer tot extra overheidsuitgaven leidt, etc. Voor een heldere beschrijving daarvan wordt verwezen naar de recente bijdrage van Stevers in de E.S.B. *). Dit „schizofrene” handelen is treffend door Van den Doel beschreven in zijn **Democratie en welvaartstheorie**.

Wát daar nu mee te doen? Uit de afwentelings-reacties dan maar constateren dat aan de groei van de op zichzelf kennelijk gewenste uitgaven-groei een eind gemaakt moet worden? En dus dat onze parlementaire vertegenwoordiging kennelijk de werkelijke opvattingen van de

„achterban” niet goed weergeeft? Het Kabinet is bij de 1%-ombuigingsoperatie gedeeltelijk van het gegeven van de afwenteling uitgegaan. Gedeeltelijk ook heeft men het uitgaventempo aan een verminderde economische groei willen aanpassen. In het ontwerp-programma wordt van een andere norm uitgegaan. Het groeitempo van de overheidsuitgaven wordt gelijk gesteld aan dat van het nationaal inkomen. Expliciet wordt gesteld dat groei van de uitgaven als zodanig wel aanvaardbaar is maar tevens dat die niet groter mag zijn dan de groei van het nationale inkomen. **Waarom** juist die norm gekozen wordt blijft geheel in het vage. Wat is precies de relatie daarvan met de werkloosheidsdoelstelling? Tevens wordt aan het hierboven geschetste fundamentele vraagstuk onvoldoende aandacht gegeven. Dat een vermindering van het groeitempo gewenst is wordt vervolgens nog beargumenteerd met de overweging dat langs die weg de grotere „greep van de overheid op onze samenleving” tot staan kan worden gebracht. Dat klinkt erg liberaal. Desondanks zijn er enige kanttekeningen bij te

maken.

Een stijgend aandeel van de collectieve uitgaven hoeft **niet** per se te betekenen dat de „greep” van de overheid toeneemt. Dat hangt nogal af van de bestemming van die uitgaven. En met name die bestemming kan in een aantal gevallen betekenen dat het resultaat heel wat liberaler is dan wanneer aan die uitgaven een halt toegeroepen zou worden. De voorbeelden daarvan liggen voor de hand. Wanneer door middel van overheidsuitgaven de gelijke kansen worden bevorderd (onderwijs) kan dit zonder twijfel als geheel conform de liberale optiek worden bestempeld. Wanneer de echt zwakken in de samenleving door overdrachtsuitgaven worden gesteund geldt niet anders. Dit element wordt op een aantal onderdelen onvoldoende in aanmerking genomen.

Ik wil nog een stap verder gaan. Zelfs wanneer in een aantal gevallen de greep van de overheid wél zou toenemen dan nog is het de vraag of daarmee in strijd met liberale beginselen gehandeld wordt. Het vraagstuk van de aanvaardbare inkomensverdeling dringt zich hier op. Lezers van dit blad zullen zich

*) E.S.B., 27-10-1976.

herinneren dat ik daarover al een aantal malen geschreven heb vanuit de invalshoek dat juist een liberale filosofie ingrijpen van de overheid op een aantal elementen in het onvolkomen werkende marktmechanisme vereist. In het hoofdstuk over „de mens in zijn werk” wordt in dit verband aangegeven welke elementen bepalend behoren te zijn voor de beloning die men voor zijn werk ontvangt. Let wel, **behoren** te zijn. Is dit in de praktijk ook het geval? Daaraan wordt toegevoegd dat als de overheid de inkomenspolitiek van bovenaf tracht te regelen, verstarring optreedt. Het terrein ertussen, (het niet vanzelf gerealiseerd worden van wat behoort en het niet helemaal van boven af regelen door de overheid maar het bijsturen), waar is dat? Daar nu juist ligt het terrein waarop een liberale visie geconcretiseerd in een ontwerp-programma, noodzakelijk is. Het is een maagdelijk terrein in het programma. En dan lijkt een en ander alleen nog de zogenaamde primaire verdeling te omvatten. Wat er terzake van secundaire en tertiaire verdeling getoetst aan de norm van een aanvaardbare verdeling noodzakelijk c.q. gewenst is komt evenmin systematisch uit de verf. Op verschillende plaatsen in het program werden daar wel incidentele opmerkingen gemaakt, maar een totaalvisie wordt onvoldoende duidelijk. Een en ander betekent overigens niet dat ik blind ben voor de gevaren van een te grote overheidsinvloed. Integendeel. Het gaat hier echter om een gecompliceerde materie waarin zeer genuanceerd en wel overwogen te werk gegaan moet worden. Zo'n aanpak is in het programma ondervertegenwoordigd. Zo'n stelling vereist natuurlijk voorbeelden. Een daarvan zal ik kort geven.

Dit betreft de voorgestelde ombuigingen in de sociale zekerheid. Zeer terecht wordt opgemerkt dat het ongebreidelde oplopen van de sociale kosten moet worden tegengegaan. Daarop kan een ieder zich vinden. Hoe echter te concretiseren? In het ontwerp-programma wordt voor een aantal onderdelen daarvan uitwerkingen gegeven. Dit betreft o.a. de loskoppeling van sociale uitkeringen van de ontwikkeling van het minimumloon; het „voorlopig” waardevast maken van de sociale uitkeringen maar met als correctie daar weer op het welvaartsvast houden van AOW en AWW. Is dit een liberale oplossing? Is dit te verdedigen aan de hand van opvattingen terzake van de aanvaardbare personele inkomens-

verdeling? Op grond waarvan worden er binnen de sociale uitkeringen twee groepen gecreëerd, de ene met welvaartsvaste, de andere met waarde vaste uitkeringen die vanaf dat moment uit elkaar zullen groeien. Waarom wordt de ene categorie op groeiende afstand van de inkomens van actieven gezet? Terwille van de werkgelegenheid van actieven? Vanwege het bereikt zijn van de grenzen van de solidariteit? En zo ja, wat vinden liberalen daar dan wel van? Ik ben mij ervan bewust dat het zo stellen van de zaak ongenueanceerd is. Toch ben ik daarmee niet ongenueanceerder dan het ontwerp-programma.

Een ander onderdeel van het programma waar vragen zich opdringen betreft de combinatie van voorstellen ten aanzien van de collectieve uitgaven enerzijds en de collectieve lasten anderzijds. Beide onderdelen moeten neerwaarts worden aangepast. Het tempo van uitgavenstijging moet in de komende kabinetsperiode geleidelijk tot het groeitempo van het nationaal inkomen worden teruggebracht. Althans zo moet toch de nullijn geïnterpreteerd worden.

Tezelfdertijd moet de belastingdruk worden verlaagd, zo wordt op verschillende plaatsen aangegeven. Ook de premies mogen niet verder stijgen. Daaruit lijkt onontkoombaar een verlaging van de collectieve lastendruk te moeten resulteren. Die indruk wordt versterkt wanneer de par. 5 en 6 van hoofdstuk I in de beschouwing betrokken worden. Daarin worden ten aanzien van de belastingen een fiks aantal wensen gedeponereerd, te weten ingrijpende vereenvoudiging van het belastingstelsel — 100 % inflatiecorrectie — afzwakken van de te scherpe progressie in I.B. en L.B. — lastenverlaging van werknemers teneinde daarmee de loonkosten te beperken — trekkers van vaste inkomens door het belastingstelsel tegen inflatie beschermen — periodieke aanpassing vaste bedragen in de belastingen aan de geldontwaarding — verlaging vennootschapsbelasting en uitbouwen vrije voet daarin — geen belastingheffing over schijnwinsten. Wat kost dat allemaal? Welke overwegingen liggen er allemaal aan ten grondslag?

En is dan nog de stelling in paragraaf 1 van hoofdstuk VI te handhaven dat het totaal van belasting- en premiedruk niet verhoogd mag worden? Hoe moet dat gerealiseerd worden?

En dan nog. Een geleidelijke realisering van de nullijn voor de uitgaven en een constante lastendruk, zo die al te realiseren is met bovenstaande wensen, leiden vooralsnog toch tot een stijgend financieringstekort. Dit geldt a fortiori als de collectieve lastendruk zou moeten dalen en met betrekking tot de uitgaven de nullijn wordt gehanteerd. En dat is toch niet de bedoeling. In het bijzonder de hierboven opgesomde lijst van wensen terzake van de belastingen moet m.i. beschouwd worden als het te veel beloven zonder zich voldoende van de consequenties bewust te zijn. Daarmede heeft een onvoldoende afweging van de gecompliceerde voors en tegens plaatsgevonden.

Tot slot zou ik zeer in het kort stil willen staan bij het zeer omvattende en gecompliceerde vraagstuk van wat wel de economische orde wordt genoemd. Een visie daarop omvat o.a. de inkomenspolitiek, de prijspolitiek, de medezeggenschap, het investeringsbeleid, de industriepolitiek etc. Een schets van een aantal onderdelen daarvan biedt de door de regering gepubliceerde **Nota inzake de selectieve groei** (de Structuurnota). De paragraaf onder het kopje „Economische orde” daarin verdient m.i. integraal weergegeven te worden.

„In onze gemengde economische orde worden de beslissingen, die de ontwikkeling van de volkshuishouding bepalen, in belangrijke mate gedecentraliseerd genomen. De individuen en ondernemingen, die zulke beslissingen nemen, laten zich daarbij in het algemeen vooral leiden door hun individuele wensen en voorkeuren. Zij stellen daarbij voor zichzelf de prioriteiten. De bestaande decentralisatie is van groot belang. Aan de hieruit voortvloeiende grotere individuele vrijheid, vergeleken met een collectief vastgesteld plan, is een belangrijke waarde toe te kennen. Een gedecentraliseerde economie kan — met erkenning van haar tekortkomingen en inefficiënties — doelmatiger werken en daardoor voor de gemeenschap betere uitkomsten geven dan een volkshuishouding, waarin alles vanuit een centraal punt geleid wordt. Veel nadruk valt hierbij op de creativiteit. Decentralisatie geeft aan vele mensen de stimulans en de gelegenheid om op hun eigen terrein nieuwe ideeën te ontwikkelen en in praktijk te brengen.

Deze nota gaat uit van de keuze voor een georiënteerde markteconomie, omdat deze

betere waarborgen geeft voor de noodzakelijke dynamiek dan andere praktisch uitvoerbare stelsels. Een georiënteerde markteconomie houdt in dat de gedecentraliseerde verantwoordelijkheden worden uitgeoefend binnen een zodanig kader dat de ontwikkelingen in belangrijke mate in de door de gemeenschap gewenste richting worden geleid. De overheid dient dit kader te scheppen. Teneinde die verantwoordelijkheid te kunnen effectuëren is in de eerste plaats inzicht in de verschillende relaties tussen de beslisniveaus en de daarbij behorende verantwoordelijkheidsverdeling noodzakelijk. De centrale overheid moet daartoe voorts over een uitgebreid en complex instrumentarium beschikken. Alleen dan kan zij — met behoud van de gedecentraliseerde beslissingsmacht — de ontwikkeling van de nationale economie zoveel mogelijk in de goede richting sturen. Daarmee kiezen de ondergetekenden voor een vorm van overheidsinvloed, die stimulerend werkt op de particuliere sector maar daarbij ook voortdurend corrigerend kan zijn.

De georiënteerde markteconomie biedt terzake van de realisering van de maatschappelijke doelstellingen belangrijke voordelen. Dat is geen reden om de ogen te sluiten voor de feilen van de ondernemingsgewijze opzet. Dat laatste houdt echter niet in, dat bij tekortkomingen van de ondernemingsgewijze produktie een overgang naar overheids-exploitatie de beste remedie is. In vele gevallen kan beter gebruik worden gemaakt van het instrumentarium waarover de overheid kan beschikken, om tekortkomingen te corrigeren, zonder zelf als ondernemer op te treden. Daarbij dient bedacht te worden dat ook overheidsondernemingen moeten functioneren binnen het marktmechanisme, dat hier te lande sterk internationaal wordt beïnvloed. De afwegingen terzake zullen in het algemeen meer functioneel dan principieel van karakter moeten zijn.

De overheid dient bij haar beleid aan te sluiten bij de activiteiten op het niveau van ondernemingen, bedrijfstakken en regio's. Het overheidsbeleid stimuleert die activiteiten, maar het reguleert en corrigeert ze ook. Op die wijze ontstaat een dynamisch beleidsmodel, waarin enerzijds bevordering van de werkgelegenheid en de produktiegroei, anderzijds de facetbevordering een plaats hebben. Daarbij wordt voor het nastreven van de gestelde doeleinden

grote betekenis gehecht aan overlegprocedures. De beleidsaanpak zal dus in grote mate op consultatie berusten. Dat laat echter onverlet, dat de overheid ook harde instrumenten ter beschikking moet hebben om het beleid te doen slagen".

Daarmede vergeleken is het ontwerp-programma op een aantal onderdelen mager en tevens niet uitgewogen en systematisch. Onduidelijk wordt welke consistente alternatieve

visie het ontwerp-programma daar tegenover stelt of wil het in grote lijnen toch wel bij de in de Structuurnota geschetste visie aansluiten?

Zie hier een aantal kanttekeningen bij het ontwerp-programma. Zonder het in de inleiding gestelde te willen herhalen wil ik opnieuw benadrukken dat het stellen van vragen gemakkelijker is dan het geven van antwoorden. Desalniettemin heb ik gemeend deze kanttekeningen toch te moeten plaatsen.

Wat is liberale buitenlandse politiek?

H. A. M. Hoefnagels

In de Commissie Buitenland van de VVD is bij het bakken van bouwstenen voor het partijprogramma de vraag, die het opschrift boven dit artikel vormt, wel aan de orde geweest. Beantwoord is zij echter niet. Het stuk, dat de Commissie produceerde, is veeleer een reactie op de vraag: Wat is (zou moeten zijn) de buitenlandse politiek van de VVD?

Het verschil tussen deze twee vragen zit in „liberaal” en „van de VVD”. Ik doel hier niet op het onderscheid, dat onze tegenstanders den volke trachten op te dringen: de VVD zou niet liberaal zijn. De buitenlandse politiek van de partij zou dit predicaat dan ook niet verdienen. Ik ga ervan uit, dat de VVD liberaal is, althans wil zijn (men behoort zich een complimenteus adjectief niet gemakkelijk toe te eigenen) en dat bij het leveren van bouwstenen voor het programma van de partij haar verlangen als liberaal herkend te worden een randvoorwaarde is.

De Commissie Buitenland is daarvan ook uitgegaan. Ik meen dit te kunnen schrijven, omdat ik voorzitter van deze commissie mag zijn. U moet dit weten, omdat dit u beter in staat stelt dit stuk of met dit stuk in de hand de bouwstenen te beoordelen.

Het gebruik van het woord „randvoorwaarde” zal u wellicht evenzeer hebben gestoord als het maken van onderscheid tussen „liberaal” en „van de VVD”. Ik moet mij nader verklaren. „Liberaal” duidt op een samenhangend geheel van overtuigingen, dat de basis is van een instelling. Deze getuigt dan op zijn minst van vrijheidszin. Soms wordt het geheel van overtuigingen vergeten en alleen op de instelling gedoeld; men noemt dan bijvoorbeeld Dubcek een liberale communist. Een dichterlijke vrijheid, zullen we maar zeggen.

„Van de VVD” duidt op een eigenschap van iets anders (in dit geval de buitenlandse politiek van het Koninkrijk der Nederlanden) in

het hier en nu. Het gaat erom, welk beleid de VVD meent, dat ons land de komende vier jaar moet voeren in zijn verhoudingen met andere landen, elk voor zich, in groepen of gezamenlijk.

Dit beleid kan best liberaal zijn. Het is echter ook mogelijk, dat de VVD het raadzaam acht genoeg te nemen met een buitenlandse politiek, die noch liberaal noch socialistisch is. Die op geen enkele wijze nader is bepaald door de overtuiging van een déél van ons volk. Die Nederlands is in die zin, dat zij gericht is op de behartiging van de nationale belangen en daarenboven slechts van ideeën getuigt voor zover deze behoren tot de nationale consensus.

Deze tweede mogelijkheid — een nationaal in stede van een liberaal beleid als VVD-wens — bestaat allerminst alleen in theorie. Dat valt te bewijzen uit het ongerijmde. Velen in de VVD laten zich schamper uit over de getuigenispolitiek van het kabinet-Den Uyl. Een socialistisch buitenlands beleid achten zij uit den boze. Omdat het socialistisch is, uiteraard. Maar in hun argumentatie daartegen brengen zij tot uitdrukking, dat zij niet alleen het socialistische karakter ervan gispn, doch vooral de partijpolitieke gekleurdheid, hoe dan ook. Zij stellen niet: liberaal is beter. Maar: partijpolitiek gekleurd is in strijd met het nationaal belang.

Nu kan inderdaad worden gesteld, dat de Nederlandse buitenlandse politiek tot voor niet al te lange tijd nauwelijks omstreden was. Zij werd althans door geen der bij kabinetsformaties betrokken partijen in beginsel bestreden. De heer Luns kon de portefeuille beheren in kabinetten met socialisten en met liberalen. De huidige socialistische bewindsman Van der Stoep was eenmaal zelfs zijn staatssecretaris en van conflicten werd toen niet vernomen. Er heerste consensus, althans onder de relevante groeperingen.

Het conflict begon, toen onze voornaamste bondgenoot Amerika verstrikt raakte in Vietnam. De toenmalige socialistische oppositie kritiseerde het Amerikaanse optreden fel en vond dat de minister deze kritiek, die ook uit

andere richtingen werd vernomen, in Washington tot uitdrukking moest brengen. De heer Luns weigerde zulks op de gewenste wijze te doen. Wat hij ook persoonlijk van „Vietnam“ dacht, hij vond het belang van goede betrekkingen met de VS dermate overwegend dat hij de kritiek bagatelliseerde. De Kamermeerderheid legde zich daarbij neer.

De PvdA ging echter verder. Zij stoorde zich aan het feit, dat de NAVO als bondgenootschap ter verdediging van de democratie tenminste twee landen omvatte — Griekenland en Portugal — die geen democratieën waren. En dat het leidende land Amerika militaire betrekkingen onderhield met Franco-Spanje. De partij wilde aan het NAVO-lidmaatschap de voorwaarde verbinden, dat ondemocratische regimes eruit zouden gaan.

Op zichzelf ging het daarbij nog niet zo zeer om socialistische wensen, als wel om een andere afweging van belangen door de PvdA. Ook liberalen konden moeilijk enthousiast zijn voor het Zuidvietnamese bewind, waarin de bewonderaar van Hitler maarschalk Ky een voorname rol speelde. Voor Salazar, Papadopoulos en Franco. Maar zoals men zich in de Tweede Wereldoorlog met Stalin kon verbinden tegen Hitler, zo kon men nu contre-coeur tegen Stalins opvolgers enige rechtse dictatoren als bondgenoten gedogen. Het aloude probleem van doel en middelen.

Het volgende punt, waarop de consensus verloren dreigde te gaan, was dat van de erkenning van de DDR. De PvdA bepleitte een dergelijke stap, toen de overige democratische partijen zich nog verzetten. Op dat punt was de argumentatie van **beide** zijden echter meer pragmatisch dan ideologisch. Enerzijds werd aangevoerd, dat het ijzeren gordijn nu eenmaal hing waar het hing. Anderzijds dat Bonn's bondgenoten niet eerder tot erkenning van de Duitse deling konden overgaan dan Bonn zelf. Anders zou de Atlantische en Europese oriëntatie van de Bondsrepubliek in gevaar kunnen komen.

Het is merkwaardig te bedenken, dat al deze geschilpunten inmiddels uit de weg zijn geruimd. Amerika heeft Vietnam opgegeven na een interne crisis, die in West-Europa met sympathie werd gevolgd. Griekenland wordt redelijk democratisch bestuurd. Portugal heeft

een democratisch gekozen regering. Ook Spanje is bezig de waterscheiding te passeren. De DDR is door Bonn en al zijn bondgenoten erkend.

Door deze ontwikkelingen geholpen kan de socialistische minister van buitenlandse zaken Van der Stoep toch binnen de consensus opereren. (Wat Griekenland betreft moeten wij hem nageven, dat hij zichzelf heeft geholpen). Niet onvermeld mag blijven, dat de enige aanvaring van deze bewindsman met de VVD het Midden-Oosten betrof; een kwestie, waarin de VVD van hem aanvankelijk méér getuigenispolitiek (ten gunste van Israël) verlangde, niet minder.

Maar de heer Van der Stoep is niet de PvdA. In politiek Den Haag twijfelt men er zelfs aan, of hij in een tweede kabinet-Den Uyl terug zou keren op het Plein. Zijn achterban moppert, dat hij zich heeft laten inpakken door zijn rechtse ambtenaren. Nu is dat onzin. Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk, dat een opiniepeiling onder diplomaten en hogere ambtenaren van buitenlandse zaken een doorsnee zou opleveren, die wat meer naar rechts lag dan die van het Nederlandse volk als geheel. Maar er zijn ook linkse diplomaten, die carrière maken. En zelfs minister Pronk erkent de loyaliteit van het ambtelijke en diplomatieke corps.

De integratie van deze korpsen is zojuist weer bepleit in het rapport van de Commissie van Advies terzake onder voorzitterschap van oud-burgemeester Thomassen. Een evenwichtig stuk. Ook het argument dat integratie leidt tot langer en veelvuldiger verblijf van diplomaten in eigen land en dus tot minder vervreemding, komt mij geldig voor. Men zou er echter wel eens meer in kunnen lezen dan er vermoedelijk is bedoeld.

Er wordt nogal wat nadruk gelegd op een veronderstelde vervreemding van de maatschappelijke ontwikkeling in Nederland. Geconstateerd wordt ook, dat er onder diplomaten een onevenredig aantal Leidse juristen is. Het zou mij niet verbazen, als uit zulke passages toch de conclusie werd getrokken, dat de socialistische bewindsman werd geremd door te weinig linkse medewerkers.

Het is echter niet alleen de taak van diplomaten Nederland in het buitenland te representeren. Zij moeten ook rapporteren hoe Nederland elders over komt. En als zij schrijven, dat de wereld ons briljante gidsland niet volgt, behoeft dat niet noodzakelijkerwijs te betekenen, dat zij hun werk niet goed doen, omdat zij zijn vervreemd. Het kan er ook op duiden, dat Nederland ietwat van de wereld vervreemdt. Ik heb tien jaar in het buitenland gewerkt en ik acht deze laatste veronderstelling niet onwaarschijnlijk. Het zou hoogst ongelukkig zijn, als onze diplomaten zo zeer ingebed raakten in de maatschappelijke ontwikkeling in eigen land, dat zij de werkelijkheid niet meer objectief konden zien of durfden beschrijven.

Op dat begrip objectief kom ik hieronder terug. Eerst moet ik nu de draad oppakken, waar ik hem liet liggen: bij de achterban van minister Van der Stoel. Het is niet zo eenvoudig te omschrijven wat dat eigenlijk is, vide de discussie tussen destijds wethouder Lammers van Amsterdam en het Gewestelijk bestuur van zijn PvdA over „de ware achterban”. Zijn dat de kiezers of de actieve minderheden van moderne vrijgestelden, die de partijvergaderingen beheersen?

Voor de kiezers behoeft de heer Van der Stoel niet bang te zijn: die bevinden zich nog wel binnen de consensus en zullen voor zijn Griekse variatie erop alleen maar sympathie hebben. Maar de actieve groep, die in de partij de toon aangeeft, heeft de consensus verlaten. In de sociaal-economische politiek: zij heeft de gelijkheid tot ideaal verheven in plaats van de gelijkwaardigheid en laat zich bij het nastreven daarvan door het ideaal van de vrijheid niet remmen. Het na-oorlogse succes van de sociaal-democratie heeft deze beweging in een crisis gestort. De linkerzijde wil meer en valt terug op zeer oude ideeën.

Dit komt tot uitdrukking in gedachten over de buitenlandse politiek. De vrijheid van het Westen wordt niet meer zo hoog geacht, het communisme niet meer als zo gevaarlijk gezien. De NAVO mag nu uitsluitend democratieën omvatten, men blijft haar kritiseren. De Berlijnse Muur heet historisch gerechtvaardigd. Aan de Europese integratie wil men nog wel meedoen, maar dan moet de Gemeenschap wel een socialistische politiek voeren. Liever gaat

men echter met „gelijkgezinde landen” in zee om een nieuwe internationale economische orde te vestigen.

Nu is een reeks gedachten nog geen partijbeleid. De fractie van de PvdA in de Tweede Kamer stelt wel telkens weer onze NAVO-bijdrage ter discussie, hetgeen het vertrouwen van de bondgenoten niet ten goede komt; maar de geestverwante bewindslieden Van der Stoel en Vredeling slagen er aardig in de materiële schade te beperken. Voorzitster Van den Heuvel bracht die tekst over de Berlijnse Muur; een symptoom, doch haar leerstellig gezag is ook in PvdA-kring niet absoluut. Ernstiger is dat premier Den Uyl zelf de Europese integratiepartijpolitiek relativeerde, nog wel op een congres van de Europese beweging. En de hang naar de „gelijkgezinde landen” vond zijn neerslag in de Memories van Toelichting op de begrotingen van Buitenlandse Zaken.

Mr. J. L. Heldring heeft in de NRC enkele malen „close reading” op deze Memories toegepast en zo tegenstrijdigheden onthuld. De ministers Van der Stoel en Pronk vormen geen politieke tweeling. Aan te nemen valt, dat laatstgenoemde zich het minst aan de consensus gelegen laat liggen en het liefst van originaliteit . . . getuigt. Maar ook hij heeft zich recentelijk realistischer opgesteld tegenover de Europese Gemeenschap als noodzakelijk kader voor de ontwikkelingshulp.

Zijn deviante uitspraken over de olieprijs en over Cuba blijven onthutsend. Maar hulp aan een land, dat in Angola militair tussenbeide komt en er bovendien de boel brandschat, lijkt niet karakteristiek socialistisch. Ware deze activiteit ideologisch gemotiveerd, zij zou veeleer lenistisch zijn. Het komt mij echter voor, dat wij hier te doen hebben met een blijk van halsstarrigheid.

Duidelijker is het ontwerp van een nieuw beginselprogramma voor de PvdA: „Het socialisme is vanouds een internationale beweging ook in die zin dat het zich een verandering van de maatschappelijke verhoudingen op wereldschaal ten doel stelt.”

Even verderop (in punt 1.4.5): „In de tegenstelling tussen arm en rijk behoren zowel Rusland als Amerika tot het rijke deel. Zowel de Oostelijke als de Westelijke landen

trachten hun rijkdom te beschermen, al is door dit gemeenschappelijke belang de onderlinge politieke confrontatie niet verdwenen. Reeds vele jaren kenmerkt de verhouding Oost-West zich door blokvorming en een absurde bewapeningswedloop. Binnen het Oostelijk blok leidt dit tot bestending van allerlei vormen van onvrijheid en van de Russische overheersing (een opmerkelijke omkering van de causaliteit - H.); binnen het Westelijk blok worden onder het mom van de verdediging der vrijheid ondemocratische regimes (Spanje) nogal eens gesteund en wordt de machts-politiek van de Verenigde Staten kritiekloos aanvaard. En deze Oost-West verhouding verhindert een gezamenlijke aanpak van de grootste mondiale problemen."

Zoiets doet mij denken aan een schaap, dat geen zin meer heeft „Wolf!” te roepen en daarom aan het roofdier voorstelt gezamenlijk de arme geitjes te gaan helpen. Let wel: de armoede in de Derde Wereld gaat ook niet-socialisten ter harte. Het gaat hier om het perspectief, dat anders is dan het onze, om het streven naar een mondiaal socialisme.

Het nieuwe beginselprogramma is door het congres nog niet aanvaard. Het is echter een van de vele indicaties, die tot de slotsom leiden, dat er een soort socialistisch reveil plaats vindt waardoor ook het buitenlandse beleid moet worden beïnvloed. Het ziet er naar uit, dat de buitenlandse politiek „van de PvdA” evolueert naar een „socialistische” buitenlandse politiek. Waardoor de consensus smaller wordt.

De vraag is dan, wat de VVD daar tegenover moet stellen: moet zij een liberaal beleid formuleren of vasthouden aan de consensus?

Een eerste opmerking, die daarover moet worden gemaakt, is deze: Het zou tactisch wel eens verstandig kunnen zijn de nadruk te leggen op het laatste — op de consensus. Daardoor wordt het voor het CDA immers gemakkelijker een kabinet met de VVD te formeren. Een discussie over dit onderdeel van het regeringsprogramma is dan nauwelijks nodig.

De tweede opmerking sluit aan bij wat ik hierboven schreef over de wenselijkheid van het objectief vaststellen van de gegevens. Tot die gegevens behoren de wensen van de

onderscheidene landen, waarmee wij te doen hebben, zoals die verbaal tot uitdrukking worden gebracht. Doch ook de onderliggende belangen van die landen, die wellicht van meer betekenis zijn dan de woordenpraal, die socialistische intellectuelen nog wel eens wil verblinden. Tenslotte de machtsverhoudingen tussen die landen.

Laten wij ons geen illusies maken: de speelruimte voor een Nederlandse buitenlandse politiek is gering. Premier Den Uyl heeft eens de Smalle Marges van de Democratie erkend. Wij erkennen tevens de smalle marges van de mondiale werkelijkheid. Wie Amerika kritiseert, kan best gelijk hebben. Maar krijgt hij het op de duur ook? Als Washington zich afkeert van de wereld en zich weinig meer gelegen laat liggen aan onze verdediging (de ontwikkeling in de Amerikaanse openbare mening maakt zulks niet ondenkbaar), hebben wij weinig aan ons eventuele gelijk.

In de loop der eeuwen is de vrede trouwens steeds het best gediend geweest met een pragmatische aanpak van de internationale betrekkingen. Kissingers belangstelling voor Metternich is vermoedelijk ingegeven door zijn besef, dat een ideologisch bepaalde buitenlandse politiek gevaarlijk is. Per slot was Amerika in Vietnam verstrikt geraakt niet door machtsstreven, maar door ideologische arrogantie Kennedy en Johnsonraakten op de verkeerde weg, doordat zij het goede (in de zin van moreel goed geachte) meenden te moeten nastreven. Dit houdt een waarschuwing in.

De derde opmerking kan kort zijn: Juist omdat de machtsverhoudingen gegeven zijn en onze speelruimte gering, is continuïteit in de buitenlandse politiek wenselijk. Een beleid dat vier jaar socialistisch en dan weer vier jaar liberaal is, zal voor de PvdA én voor de VVD minder effectief blijken dan acht jaar consensus, waarin beide iets van hun verlangens terugvinden.

Tenslotte moet worden erkend, dat het voor de VVD wellicht wat gemakkelijker aanvaardbaar is binnen de consensus te blijven dan voor de PvdA, omdat de Nederlandse buitenlandse politiek tot dusver zeker niet on-liberaal is en zelfs liberale trekken vertoont.

Wie uitgaat van vrijheid in verantwoordelijkheid, kan er niet omheen het streven naar een internationale rechtsorde te steunen en de VN als voorlopig resultaat van dit streven welwillend te bezien. De NAVO is bedoeld om onze vrijheid te verdedigen. De Europese Gemeenschap slechts handelsbelemmeringen en is (was?) behalve ten aanzien van de landbouw op de economisch-liberale weg. Ontwikkelingshulp is nodig; liberalen waren niet de eersten, maar ook niet de laatsten om te ontdekken dat vrijheid een loze kreet is voor wie hongert. En er zat in het van het Plein gecoördineerde optreden een element van onthouding (het tegendeel van getuigenis-politiek), dat aansluit bij de tolerantie, waarop liberalen prat gaan: als andere landen hun zaken niet-liberaal of zelfs niet-democratisch regelen, dan spijt dat ons, maar het past ons niet ons daarmee te bemoeien.

Vier opmerkingen dus. De eerste was van partijpolitieke, van tactische aard. De tweede verwees naar de realiteit van de machtsverhoudingen en naar historische lessen. De derde betrof de pragmatische waarde van continuïteit. De laatste duidde aan, dat liberalen met de consensus redelijk tevreden kunnen zijn. Alle vier lijken ze te pleiten voor een betrekkelijk behoudende opstelling van de VVD voor wat betreft het buitenlandse beleid. Toch bevredigt mij dit alles niet geheel. Want:

Het CDA mag op dit terrein beducht zijn voor operaties buiten de consensus, het maakt toch (althans twee van zijn drie geledingen maken toch) een geheel eigen ontwikkeling door. Kortheidshalve en zonder boosaardige bijbedoelingen zou ik die willen omschrijven als een wat verlaet lering trekken uit de gelijkens van de barmhartige Samaritaan. Een partij, die in een bezinningsproces verkeert, zal zich naar ik vermoed op de duur minder thuis voelen met een partner die een gelijke „realpolitische” component in zijn beleid heeft, dan met een die een andere ideële component beklemtoont.

Daar komt nog bij, dat een realistisch inzicht in de internationale politieke verhoudingen een zeer grote mate van „sophistication” vereist. Niet voor niets heeft men het buitenlandse beleid lang afgeschermd tegen democratische invloeden. Het was kabinetspolitiek, door professionals bedreven. Aan Kissingers

belangstelling voor Metternich zit ook die kant. En die is niet ongevaarlijk. Zolang hij successen kon melden, liet het Congres hem begaan. Maar de laatste tijd brak zijn isolement hem wel op. En de kiezers volgen hem inhoudelijk (zie hierboven) al langer niet meer.

In ons land is de achterban van de minister van buitenlandse zaken de stille kabinetten aan het Plein binnengedrongen. De heer Van der Stoep heeft haar met zachte hand naar het voorportaal gekregen. Maar het is een misverstand dat een CDA- of VVD-bewindsman de traditionele toestand geheel kan herstellen. De buitenlandse politiek is niet meer alleen voor wat betreft de hoofdlijnen, maar tot in details inzet geworden in het democratisch spel. Dat is principieel ook juist. De moeilijkheid is, dat de details vaak uit het verband zijn gerukt en dat de onmisbare „sophisticated” afwegingsprocessen nauwelijks over het voetlicht te krijgen zijn. Wil het beleid herkenbaar zijn, dan is de ideële component onmisbaar.

De eis van continuïteit, die daartegen lijkt te pleiten als de idealen of ideologieën uiteen lopen, wordt toch al niet meer vervuld zodra één partij haar bovenbouw beklemtoont. Dat klinkt paradoxaal. Maar het is goed zich ervan bewust te zijn, dat de consensus geen consensus meer is, zodra een der drie hoofdstromingen in onze partijpolitieke delta haar verlaat. Het buitenlandse beleid wordt nu eenmaal ter discussie gesteld en in die discussie is een defensieve opstelling naar mijn overtuiging niet de stevigste.

Tenslotte is het liberale, althans voor liberalen niet aanstootgevende, karakter van het tot dusver gevoerde beleid niet meer zo vanzelfsprekend. De gegevens veranderen. De VN is niet meer het begin van een internationale rechtsorde. Nu dictatoriaal geregeerde landen er de overhand hebben, zijn meerderheidsbeslissingen gespeend van democratisch gehalte. Dat dekolonisatie meer vrijheid zou opleveren, is een illusie gebleken. Het is althans niet automatisch zo.

Het moge waar zijn, dat vrijheid hol is voor wie hongert. Het omgekeerde blijkt niet onmiddellijk waar. Als een land van ontwikkelingshulp profiteert, wordt het niet per definitie democratisch. Men kan hopen dat welvaart op

de duur de kansen van de democratie vergroot. Men kan dit gehele vraagstuk ook negeren en zich beperken tot een economische argumentatie. En het is zeker niet uitgesloten, dat de crisis in het Westen slechts kan worden opgelost door een operatie à la Keynes op wereldschaal.

Maar ik kan mij toch niet goed voorstellen, dat liberalen er blijvend vrede mee kunnen hebben bij te dragen tot de ontwikkeling van andere landen, als die ontwikkeling uitsluitend economisch is en niet tevens in de richting van meer vrijheid gaat. Ik ben mij ervan bewust, dat er bezwaren kleven aan het stellen van politieke voorwaarden aan ontwikkelings-samenwerking. Geheel afwijzen doet de VVD dat echter nu reeds niet, getuige haar kritiek op minister Pronks hulp aan Cuba. Doch daarbij gaat het om een impliciete voorwaarde ten aanzien van Castro's buitenlandse politiek. Niet nopens de binnenlandse verhoudingen. Dit onderscheid wordt echter kunstmatig, als men bedenkt dat het gaat om de kans op vrijheid in Angola.

Het werkelijke onderscheid lijkt mij dat tussen concrete voorwaarden verbonden aan concrete bedragen (als gij geen verkiezingen houdt, krijgt gij niets) en het rekening houden bij de verdeling met ons oordeel over de indirecte of directe bijdrage van het land, waarmee samenwerking wordt overwogen, tot de vrijheid in de wereld. Die indirecte bijdrage mag van strategische aard zijn, dus bij voorbeeld gericht tegen uitbreiding van de invloed van de Sowjet-Unie in het gebied van de Indische Oceaan. Het lijdt geen twijfel, dat een directe bijdrage — het vrijlaten van politieke gevangenen door Indonesië zou er een zijn — onze bereidheid tot samenwerking nog zal verhogen. Moeten wij ons daarvoor generen?

De NAVO wordt zo langzamerhand uitsluitend nog verdedigd met argumenten ontleend aan de militaire krachtsverhoudingen. Op zichzelf zijn die argumenten juist. Maar zij zijn ook beangstigend. Zij zouden daardoor wel eens „counter-productive” kunnen blijken (het heeft toch geen zin meer) en aanleiding kunnen zijn de houding van de struisvogel aan te nemen. Het is goed te bedenken dat er langzamerhand nog maar erg weinig democratieën zijn onder

de bij benadering 150 leden van de VN. Dat er dus alle reden zou zijn een samenwerkingsverband te creëren, als de NAVO er al niet was.

De alliantie is trouwens niet tot stand gekomen uit „angst voor de Russen” alleen. Er was ook het besef van een gemeenschappelijk cultuurpatroon. Er was het Atlantic Charter met een niet te onderschatten ideële impuls. Kenners van de openbare mening in de VS vrezen, dat de NAVO langzamerhand zal afsterven door desinteresse van het Amerikaanse volk, als niet juist die in de ruimste zin van het woord liberale impuls wordt hernieuwd.

De Europese Gemeenschap was bedoeld als de pijler van de Atlantische brug aan deze kant van de oceaan. Zij is verworpen tot een economisch doelverband van nationale bureaucratieën met een Eurocratisch waterhoofd. Nuttig op een kleinschalige manier. Maar historisch gezien verzand. Liberalen hebben minder reden om te treuren om een teloor gaan van de macht van nationale bureaucratieën dan socialist. Alleen al daarom zouden zij de taak op zich kunnen nemen de kar weer aan het rollen te krijgen.

Let wel: ik betoog al met al niet, dat de noodzakelijke „sophisticated” afwegingsprocessen worden vervangen door de verschrikkelijke vereenvoudiging van één ideaal. Dat de speelruimte van ons buitenlands beleid beperkt is, weet ik. Dat wij zonder „Realpolitik” niet kunnen, heb ik voorop gesteld. Voor zover getuigenispolitiek daarvan het tegendeel is, kan zij slechts tijdelijk bevredigen. Rhetoriek voor eigen parochie. Ik meen echter wel, dat „Realpolitik” zonder een scheut idealisme niet eens effectief is. Een liberale grondtoon moet de komende tijd duidelijk hoorbaar zijn. Wij mogen best eens van idealisme getuigen.

Ik betoog al evenmin, dat het ontwerp voor het verkiezingsprogramma op het stuk van de buitenlandse politiek uitsluitend defensief en behoudend is. Maar ik meen wel, dat de partij het de komende vier jaar de Commissie Buitenland wat moeilijker moet maken. Dat zij ook wakkerder moet worden op internationaal gebied. Laat ons zeggen: ook voor buitengaats een liberaal reveil.

Voorwoord

De kern van dit nummer wordt gevormd door een drietal artikelen over energieproblemen, waarvan er twee in een zekere samenhang zijn geschreven. Het gaat hier om Energiebeleid en kernenergie van het redactielid **Braams** en Leven, vrij van angst - ons gezonden door het Amsterdamse gemeenteraadslid **drs. R. Groothoff**. Wij menen, dat hun beschouwingen kunnen bijdragen tot een rationeler discussie over de risico's verbonden aan de toepassing van nucleaire energie.

Drs. J. P. Heck behandelt een ander, doch verwant probleem: De beveiliging van Noordzee olie- en gasinstallaties. De auteur is werkzaam bij het ministerie van Buitenlandse Zaken. Zijn artikel geeft slechts zijn persoonlijke visie weer. Het is gebruikelijk, dat schrijvers met een ambtelijke functie ons verzoeken dit voorbehoud te maken. Het is ook begrijpelijk. Maar om te voorkomen, dat lezers a contrario redenerend concluderen, dat er bij andere bijdragen sprake zou kunnen zijn van een niet uitsluitend persoonlijke visie, is het misschien wel eens goed te vermelden dat al "onze" auteurs steeds alleen voor eigen rekening schrijven.

Dit geldt dus ook voor **Prof. drs. S. L. Louwes**, die behalve buitengewoon hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Europees ambtenaar is. Zijn artikel over Landbouwgrond in de politiek heeft een verhoogde actualiteitswaarde gekregen door de kabinetscrisis, werd echter voordien geconcipieerd. De analyse van de markt en van de gedachten

der drie politieke hoofdstromingen leidt tot ideeën voor een toekomstig liberaal beleid.

Onze lezers zullen de verkiezingscampagne van de VVD intens volgen. Zij zullen zich dus interesseren voor de conceptie, die eraan ten grondslag ligt. En wie kan die beter vertolken dan de man, wiens taak het is de gekozen doelgroepen te bereiken:

dr. R. W. de Korte. Deze directeur van Unilever-Emery, lid van het Dagelijks Bestuur van de partij en kandidaat voor de Tweede Kamer, behoeft in onze kring nauwelijks te worden voorgesteld. Marketing van politiek: een liberale kijk erop - dat werd het opschrift van zijn bijdrage.

Ervaringen van een liberaal met volkshuisvesting is een titel, waaraan men even blijft haken zonder meteen te weten waarom. Bij nader onderzoek blijkt, dat merkwaardig weinig VVD'ers bestuurlijke verantwoordelijkheid dragen in deze sector. De auteur, **A. Thuis**, is echter al sinds 1970 wethouder van volkshuisvesting, woonruimteverdeling en de nutsbedrijven van de gemeente Haarlem. **Mr. W. J. Geertsema**, als oud-Kamerlid en oud-minister terzake zeer bevoegd, bespreekt zeer kritisch het boek Parlementaire informatie, besluitvorming en vertegenwoordiging van M. P. C. M. van Schendelen. Redactielid **Lantain** houdt zich bezig met een onderwerp, dat ons liberalen zeer ter harte moet gaan: Burgerlijke ongehoorzaamheid en onze rechtsorde. Redactielid **Hoefnagels** opent het nummer met Onorthodoxe bespiegelingen over enkele aspecten van de kabinetscrisis.

Onorthodoxe bespiegelingen

H. A. M. Hoefnagels

The public philosophy is addressed to the government of our appetites and passions by the reason of a second, civilized and therefore acquired nature. Therefore the public philosophy cannot be popular. For it aims to resist and to regulate those very desires and opinions which are most popular.

Walter Lippmann, *The Public Philosophy*.

De crisis, die toch nog kwam, valt eenvoudig te verklaren. Althans voor wie partijdig is. Van Agts karakter, socialistisch gedram, Andriessens angst voor de boeren, het Menten-debat. De vindingrijkheid van de media is bewonderenswaardig, al wordt zij door de politici nijver aangewakkerd.

Dat is trouwens toch een merkwaardig trekje van de beheerders der openbare zaak. Als er bij U en mij iets mis gaat, doen wij beschaamd zwijgend ons best daar iets goeds tegenover te stellen. Politici echter gaan elkaar de schuld toeschrijven. Aldra worden hun redeneringen zo ingewikkeld, dat niemand deze meer kan volgen. Overtuigd wordt, wie al overtuigd was. Bij de overigen wordt slechts de herinnering wakker gehouden aan een mislukking.

Een masochistisch trekje? Misschien. In elk geval ook: Overschatting van de betekenis van het eigen gelijk. Daaraan wordt zelfs morele waarde toegekend. Hel en verdoemenis worden afgeroepen over tegenstanders. Den Uyl verloochent zijn verleden niet, als hij zegt, dat wie zijn kabinet ten val bracht, daarvoor zal worden gestraft. Van de man die de smalle marges van de democratie beschreef hadden wij meer besef van de betrekkelijkheid der politieke dingen verwacht.

Enfin, het crisisje heeft al met al nog heel wat verklarende tekst opgeleverd. Crisisje? Jawel. Tegen de achtergrond van de problemen dezer wereld doet het er zo veel niet toe, of de combinatie socialisten-confessionelen nu dan wel over een jaar uiteen spat. Minder zelfs dan

wij nog enkele maanden geleden vreesden. Toen leek het erop, dat het tweede kabinet-Den Uyl zou aantreden, terwijl de vier hervormingen al in het Staatsblad stonden. Thans weten wij, dat het hoogstens opnieuw zou kunnen beginnen.

Veel verklarende tekst. Moet ik daaruit kiezen? Om de zaligheid der eenvoud deelachtig te worden? Ach neen. Het is interessanter ervan uit te gaan, dat ook tegenstrijdige verklaringen alle juist kunnen zijn. Elk mens heeft immers voor zijn daden verscheidene, soms onbewuste motieven in plaats van een rechtlijnige motivering. Dit zal ook voor politici gelden. In een heterogene groep van lieden, die van nature niet geneigd zijn zichzelf weg te cijferen, kan dat leiden tot een onontwarbare knoop.

Om de knoop afdoende te verklaren zou ik al die motieven moeten traceren; ik zou een roman à la Oorlog en Vrede moeten kunnen schrijven. Dat kan ik niet. Daarom slechts wat aanduidingen van zakelijke, partijpolitieke en persoonlijke themata. Met tot slot wat filosofische opmerkingen. Het zakelijke is het minst interessant; daarmee dus begonnen.

Zakelijk

Voor de confessionele ministers waren de vier hervormingsvoorstellen verbonden met de roemruchte 1-procent-operatie. Het aandeel van overheid en sociale voorzieningen in het nationale inkomen moest minder snel stijgen. Die stijging was het sterkst van 1966 tot 1972 (van een derde tot vrijwel de helft). Dus onder „rechtse“ kabinetten. Het was voor de socialistische hoogst onaangenaam, dat juist zij op dit punt een minder links beleid moesten entameren. Maar zij hadden het beloofd.

Van die operatie kwam nog weinig terecht. Het CDA hamerde niet op dit aambeeld. Het zou zich bloot hebben gesteld aan het verwijt, dat het zelf dwars lag op het stuk van de kinderbijslag. Maar Van Agt heeft laten blijken, dat de splitsing van het pakket (hervormingen plus matiging) hem nogal irriteerde.

De vier hervormingsvoorstellen zelf waren compromissen, geen typische staaltjes van linkse wetgeving. De moeilijkheid is echter, dat men de resultaten van zulke compromissen met de socialistische niet uitsluitend kan

helft van de jaren zestig ook elders viel waar te nemen. De leiding zag in de polarisatie veeleer een techniek om het confessionele midden te dwingen tot kleur bekennen. De anti-KVP-resolutie werd ingegeven door ideologische overwegingen of sentimenten, doch werd technisch gebruikt. Toen de verkiezingen van 1972 de progressieve drie wel een sterke positie, maar nog altijd geen meerderheid opleverden, pleegde Bruger via het ARP zijn bekende inbraak in het confessionele kamp. De rooms-rode coalitie werd hersteld. In een nog zeer gekunstelde vorm weliswaar. Doch met de uitgesproken bedoeling een duurzame brug te slaan. En wat het belangrijkste was - met de teugels in handen van de PvdA.

Den Uyl wil die brug thans afbouwen. Hij meent, dat de nu rood-roomse coalitie met steun van het FNV een nieuwe stabiliteit heeft gebracht, die de kiezers zullen honoreren. De fameuze PvdA-PPR-resolutie over de samenstelling van zijn tweede kabinet was bedoeld om de machtsverhouding vast te leggen, het doordrammen van de vier hervormingen om te tonen, wat een dergelijke coalitie kon.

Inmiddels was echter het CDA tot stand gekomen. De KVP vocht terug. De opinie-onderzoeken wekten nieuwe hoop. Er leek toch nog een machtige toekomst weggelegd voor de politiek georganiseerde confessionelen. Als de Eerste Kamer-fractie van de VVD niet in meerderheid tegen de abortuswet had gestemd, zou het kabinet zijn gevallen en zou Van Agt aan het hoofd hebben gestaan van de grootste partij. Een rood-roomse coalitie, zoals de PvdA die ziet, zou onmogelijk zijn geworden.

Maar het zelfbewustzijn van de roomse politici was hersteld. Vooral de KVP'ers reageerden met een staande ovatie, toen Van Agt in zijn eerste rede als lijststaandevoerder uitriep: „Wij buigen niet naar links en wij buigen niet naar rechts“. Van dat moment af was het voor de CDA-fracties in de Kamer vrijwel onmogelijk voetstoots de vier hervormingen te aanvaarden. Andriessen moest wel een pond vlees eisen. Niet om het kabinet ten val te brengen. Maar om de machtsverhouding met de PvdA te corrigeren in de ogen van de kiezers. Wij weten nu, dat de zaak uit de hand liep. En dat de electorale gevolgen voor het CDA niet gunstig zullen zijn. Niet zeker weten wij, of Den Uyl dit laatste heeft voorzien. Dus kunnen wij ook niet zeggen, of hij daardoor zijn houding mede heeft laten bepalen. Wel weten wij weer, waardoor het uit de hand is gelopen.

Persoonlijk

In de inleiding gewaagde ik van uiteenlopende motieven, die tot onontwarbare knopen kunnen leiden. Weinu, Den Uyl houdt van knopen. Hij is er trots op de enige te zijn, die eruit kan komen. En hij erkent de juistheid van een opmerking van zijn vrouw, dat hij ook de enige is, die ze maakt. Het is een stijl van leiding geven, die past bij de licht neurotische intelligentsia van deze tijd. Die getuigt van een groot vertrouwen in de eigen gave onder druk sneller te denken dan de anderen - en van een krachtig plezier in die gave. Het is echter een stijl die het exacte tegendeel is van de gebruikelijke, zoals deze door voorvoorganger De Jong werd gehanteerd. En die op de duur intens ergert.

Als Den Uyl schaker was, zou hij zichzelf bij elke partij in tijdnood brengen door in de opening allerhande vernuftige complicaties in de stelling te vlechten. De laatste zetten voor de tijdcontrole zou hij razend snel doen en een mateloze pret hebben, als zijn tegenstander dan het spoor bijster raakte.

Daartegenover is Van Agt meer een man voor het oplossen van schaakproblemen. Niet geïnspireerd door de spanning van het spel achter het bord, maar studieus zoekend naar de fraaiste zettenreeks. Om de metafoor te verlaten: juist zo'n secundair reagerende man wordt door de stijl van leiderschap van een Den Uyl het meest geërgerd. Thuis gekomen weet hij telkens, dat hij ten onrechte heeft verloren. In zo iemand groeit de neiging eens gewoon „neen“ te zeggen en zich op geen enkele discussie meer in te laten.

Van Agt heeft die neiging vier jaar lang moeten onderdrukken. De leiding van zijn partij hield hem voor, dat deze zich een open conflict met het risico van vervroegde verkiezingen niet kon veroorloven. Toen kwam het CDA. „Wij buigen niet naar links“ leek een bevrijding te beloven. Andriessen eiste zijn pond vlees. Maar hij bleef het politieke spel spelen. En Van Agt moest weer „achter het bord“. Ik denk, dat hij daar eenvoudig geen zin meer in had.

Daar komt nog bij, dat de minister van justitie ernstig gegriefd was door de behandeling van de Menten-affaire in de Kamer. Hij weet, dat hij in eerste instantie slecht voorbereid was. Maar de koele wijze, waarop de socialist Kosto hem in tweede aanleg incompetentie verweet en toch geen motie van afkeuring indiende omdat de PvdA de gedogende bewindsman nog nodig

beoordelen op hun inhoudelijke merites. De PvdA wil ze steeds zien als stappen op een weg, die leidt naar een anders gestructureerde maatschappij. En zij koestert dit inzicht allerminst in stilte. Haar claim, dat het toch gaat om grensoverschrijdende maatregelen, mag door de confessionele ministers worden ontkend; ook zij hebben een achterban, die van zo'n claim achterdochtig wordt.

Dit kan het beste worden geïllustreerd aan de hand van de wet op de investeringsrekening. Dat de staat om economische redenen voor kapitaal moet zorgen, als particulieren zulks niet meer in voldoende mate kunnen, is bij mijn weten voor het eerst bepleit door de Amerikaan Rohatyn van het bankiershuis Lazar Frères. De WIR voorzag bovendien in sturingselementen. De doelstellingen daarvan - werkgelegenheid, spreiding - zijn evenmin omstreden. Gevreesd wordt alleen, dat de WIR een instrument schept, dat latere regeringen ook voor andere doeleinden kunnen gebruiken.

De vermogensaanwasdeling kan inderdaad een middel zijn om loonmatiging aanvaardbaar te maken voor de werknemers. Becijferingen wijzen daarenboven uit, dat zelfs bij een drastisch herstel van de winsten een stille overneming van onze ondernemingen door de vakbeweging niet in het verschiet ligt. Maar wie garandeert, dat het bij de nu voorziene percentages zal blijven? Overigens is de VAD een minder duidelijke illustratie, omdat het ook technisch een slecht ontwerp is.

De herziening van de ondernemingsraden is meer schijn dan werkelijkheid. Boersma's ambtenaren worden niet moe te verklaren, dat het ontwerp weinig kwaad kan. De vraag rijst dan, waarom een paar duizend ondernemingen moeten worden gestoord in het moeizame gewenningsproces aan de inspraak. Alleen omdat een dame en vijftien heren het anders niet eens konden worden? Duidt dat niet op hovaardij van de politici, die het voortbestaan van hun kabinet klaarblijkelijk belangrijker achten dan een goede gang van zaken in het bedrijfsleven? Of beseffen zij niet, wat zij overhoop halen?

Naar de CDA-deskundige prof. De Haan in Trouw en de Haagsche Courant heeft onthuld, waren de wetenschappelijke instituten van PvdA en confessionele partijen het eens over de grondpolitiek. Van haar ideeën week Andriessen niet af. Het gaat dus niet aan het CDA te verwijten, dat het speculanten wilde beschermen. Correcties op de marktwaarde waren geaccepteerd. De PvdA had echter het

stokpaard gebruikswaarde van stal gehaald, waarop de confessionelen dan weer correcties wensten. Van Agt heeft erop gewezen, dat het regeerakkoord daardoor een juridisch zeer ongelukkig uitgangspunt vormde. Wie ergens tussen de concreet vaststelbare marktwaarde en de abstracte gebruikswaarde wil uitkomen, doet er goed aan bij het concrete begrip te beginnen. Anders stapelt hij abstracties op een abstractie en worden de gevolgen onberekenbaar.

Vier onderwerpen dus, waarover de regeringspartijen ondanks de krakkemikkige voorbereiding van het debat best overeenstemming hadden kunnen bereiken, als het normale dualistische spel van Kamer en kabinet was gespeeld. Maar dat mocht niet.

Partijpolitiek

Het is vruchtbaar de na-oorlogse politieke geschiedenis van ons land eens te bezien als de schoksgewijze geschiedenis van de rooms-rode coalitie. Na de desillusie van de doorbraak vormden KVP en PvdA met haar achterban in de vakbeweging de voor de hand liggende regeringscombinatie. Met de steun van andere confessionelen hield de KVP echter wel de teugels in handen. Tweemaal barstte de coalitie, juist toen er iets progressiefs zou worden verricht.

Maar sinds de nacht van Schmelzer is de onderlinge krachtsverhouding grondig gewijzigd. Sinds, niet door. Correlatie is geen causaliteit. Het verlies van de KVP heeft natuurlijk alles te maken met de deconfessionalisering. Buiten de politiek was deze destijds echter merkwaaarderwijs verder voortgeschreden dan erin. Schmelzers actie tegen het kabinet-Cals heeft alleen een einde gemaakt aan deze discrepantie; een einde dat vroeg of laat toch zou zijn gekomen.

Splitsingsverschijnselen, ook in de ARP, leidden tot de PPR. D'66 - opgericht om het gehele stelsel te doen ontploffen - werd een opvangcentrum voor drammerige dertigers met een zachte g. De PvdA omhelsde ze beide. Zij wachtte niet geduldig af tot de deconfessionalisering zodanige electorale gevolgen zou hebben, dat zij in de positie van Labour kwam te verkeren. Zelf gefrustreerd iets naar links opgerukt kon en wilde de PvdA graag polariseren.

Het was niet onmiddellijk duidelijk, of dit het gevolg was van een opleving van de oude socialistische ideologie zoals die in de tweede

had, versterkte zijn afkeer van het politieke gedoe. Bovendien: herinnert U zich Andriessens steun?

Van Agt had niet alleen geen zin meer in het spel, hij dacht ook, dat hij door die afkeer te laten blijken de stemmen zou verwerven van zo vele kiezers, die het politieke gedoe evenzeer moe zijn. Zoals Carter Washington veroverde door zich tegen Washington af te zetten.

Filosofie

Trotse industriële kloppen noodgedwongen aan bij Vadertje Staat. Het vadertje ontpopt zich als een strenge gebieder. Wie verdient er aan het stuk grond buiten de stad, maar in het bestemmingsplan? De kerk verliest haar gezag; de roden gniven. De strijd om de macht ontbrandt - wie is de slimste? De man, die zegt niet van strijd te houden?

Thema's te over. Maar daarmee nog geen boek. Hoogstens een streekromannetje. Het wordt pas méér, als er iets in doorklinkt van de nijpende vraag, die het gehele westen zich moet stellen: loopt het burgerlijke tijdperk, dat ons de democratie en ongekende welvaart opleverde, ten einde? Omdat wij de politieke filosofie vergeten zijn, die eraan ten grondslag lag - ja, dat vak nauwelijks meer beoefenen?

De staat wordt niet meer gelegitimeerd door een gemeenschappelijk geloof, noch door een gemeenschappelijke bedreiging. De regeerders legitimeren zich door de verlangens, de eisen van een mogelijke meerderheid in te willigen. Maar er is een grens aan deze deel-uit-en-heers-politiek: de toekomst wil ook wat. En welke belangengroep vertegenwoordigt haar? Kan een regering, die de blik gericht heeft op de volgende verkiezingen, voldoende weerstand bieden aan de neiging in te teren op het kapitaal? De algemeenheid van de inflatie duidt daar niet op. En als de staat uit nood kapitaal gaat verstrekken, wil dat nog niet zeggen, dat het ook door sparen is gevormd. Dus ook werkelijk kapitaal is.

De individu gaat op in de massa. Hij kan

slechts aan zijn trekken komen, als hij zich organiseert in groepen. De verlangens van die groepen liggen niet in elkaars verlengde; er zijn conflicten. In de rechtsstaat geloven wij conflicten op te lossen door ze door onpartijdigen te laten toetsen aan vooraf bekende criteria. Voor belangrijke groepsconflicten (stakingen!) kennen wij zulke criteria echter niet. De uitkomst wordt bepaald door macht. Of door een afgeleide daarvan: het verschil in belang van de regeerders bij steun van de respectieve groepen.

Een rechtvaardiger verdeling van inkomens - wie is daartegen? Maar als rechtvaardiger hetzelfde is als minder ongelijk, dan rijst toch de vraag, of het doelmatig is de prikkel tot prestatie weg te nemen.

Vrijheid en gelijkheid - de idealen waren duidelijk. Maar welke gelijkheid? Van rechten? Van kansen? Van prestatie? Van invloed? Van welstand? Omdat de mensen gelukkig niet gelijk zijn, betekent verder gaande gelijkheid helaas minder vrijheid. Het ene ideaal begrenst het andere. Hoeveel van het ene willen wij prijs geven om het andere te bewaren? Zijn de verschillen echt zo groot, als de partijen ons willen doen geloven? Of weet iedereen toch eigenlijk wel, dat wij binnen een smalle marge opereren, wellicht zelfs al iets naar de kant van de gelijkheid zijn doorgeschoten?

Als Den Uyl rept van een nieuwe stabiliteit, gaat hij ervan uit, dat er zich een nieuwe consensus aftekent. Maar hij houdt de VVD daar nadrukkelijk buiten. Daar steekt natuurlijk een stuk taktiek in. Het duidt er echter ook op, dat hij de hierboven geformuleerde problemen van de politiek filosofie eenzijdig wil beantwoorden. Dat hij het gesprek met het liberalisme - dat toch de andere kant van dezelfde filosofische medaille belicht - uit de weg gaat. Dit schenkt de VVD een kans. Als zij straks een vijfde tot een kwart van de kiezers achter zich heeft, verdient een consensus zonder haar ook daarom die naam niet. Zij kan het gesprek afdwingen, dat tussen socialisten en liberalen eens toch zal moeten worden gevoerd.

Energiebeleid en kernenergie

Dr. R. Braams

De laatste maanden is de kernenergie in toenemende mate in politieke discussie getrokken en vaak op een zeer emotionele wijze. In het NOS-televisieprogramma Frontaal (februari 1977) werd gedebatteerd over een geladen stelling (Nederland heeft kerncentrales nodig om aan de groeiende energiebehoefte te kunnen voldoen) met argumenten waarin onjuiste feiten werden gehanteerd (miljoen jaren radio-activiteit, duizenden genetische defecten) en in actualiteiten-uitzendingen werd aandacht geschonken aan demonstraties tegen boringen in zoutlagen waarbij aan demonstranten werd gevraagd waarom zij deelnamen. Het dieptepunt was het moment waarop een meedemonstrerende landbouwer vertelde dat hij nachten lang niet had kunnen slapen vanwege de zorg om zijn kinderen en kleinkinderen die gedwongen zouden worden te wonen in zo'n ontzettend gevaarlijke omgeving. Een ander dieptepunt is de affiche van de Kalkar-bestrijders waarop een afzichtelijk monstertje is afgebeeld, waarvan de suggestie moet uitgaan dat zulke embryonale wezentjes zullen ontstaan wanneer een kweekreactor in bedrijf zal worden genomen.

Soms lijkt het erop dat we weer terug zijn in de Middeleeuwen, waar degenen die de macht zochten of wilden behouden de bevolking bang maakten met afschuwelijke dingen hier of in het hiernamaals of voor hun nageslacht. Voor liberalen ligt er de taak de beschikbare feiten en gegevens naar voren te halen opdat ieder in vrijheid, met zijn eigen inzichten en gevoelens als leidraad, zal kunnen beslissen. Ieder heeft recht op een voorkeur voor de ene of de andere oplossing, maar het is noodzakelijk dat hij de gevolgen overziet en zich daarvan bewust is. Als men zo beslist, kan en moet men ook de verantwoordelijkheid voor het besluit dragen. Maar voorop staat dat vrije mensen ook vrij van angst moeten zijn en beslissingen waaraan risico's zijn verbonden moeten kunnen nemen mede op basis van nuchtere feiten.

In deze benadering is geen ruimte voor degenen die maatschappij-hervormingen willen doordrijven door het spelen op angst voor kernenergie. Het probleem van de kern-

energie is geen geïsoleerd probleem en moet daarom eerst in het brede algemene kader worden geplaatst waar het in hoort. Het maakt deel uit van de vraag hoe we ons land in de komende decennia, dus voor de volgende generaties, van energie kunnen voorzien op een veilige manier en zo min mogelijk afhankelijk van factoren die buiten onze invloed liggen. Dat houdt in een spreiding van het gebruik van energiedragers die moeten worden ingevoerd en het aanhouden van een reserve van eigen aardgas om een moeilijke periode door te kunnen komen.

Energie in de vorm van warmte is een eerste levensbehoefte, daarnaast hebben we energie nodig voor ons vervoer, comfort in huis, de productie en de bereiding van ons voedsel en tenslotte een belangrijk deel voor het bedrijven van onze productieprocessen. Productie vereist energie, iedere machine die in bedrijf wordt gesteld, heeft het nodig. Het transporteren van de grondstoffen vraagt energie en het vervoer van producten naar de gebruiker eveneens. Onze welvaart is onverbreekelijk verbonden met de beschikbaarheid van veel en goedkope energie. Nu die energie duurder is geworden, zullen de processen die energie gebruiken veranderen en efficiënter worden. Maar primair blijft de vraag wat we met onze economie willen.

In zijn meest algemene zin zullen de welvaart en het welzijn van de in ons land wonende burgers het uitgangspunt moeten zijn voor het bestuurlijk handelen. De welvaart is in de laatste decennia sterk gestegen en heeft in brede kring tot de vraag geleid of een steeds verdere stijging van die welvaart wel de hoge prioriteit moet blijven houden als toegekend werd in de jaren na de oorlog, toen een ontredde en verarmde samenleving probeerde de opgelopen materiële schade te herstellen.

Heel algemeen kan worden geconstateerd, dat de ontwikkeling van de economische activiteit in een samenleving parallel loopt met de ontwikkeling in het energieverbruik. De landen met de hoogste levensstandaard hebben per hoofd van de bevolking het hoogste energieverbruik. Dat is niet vreemd als men zich realiseert, dat het bezit van een auto en van elektrische apparaten in de huishouding, alsmede het op vakantie gaan in het buitenland, mogelijk wordt door de stijging van de

materiële welvaart en dat al deze ontwikkelingen direct vertaald kunnen worden in een stijging van de energie-consumptie.

Wanneer men de vraag wil beantwoorden of een verdere stijging van het energieverbruik verantwoord en gewenst is, en men gaat uit van een ongewijzigd gedrags- en verbruikspatroon, dan is die vraag gekoppeld aan de vraag of een verdere stijging van de materiële welvaart nog wel verantwoord en gewenst is. Wanneer men de problemen van een verdere groei van het energieverbruik zwaar laat wegen, kan men gemakkelijk tot de conclusie komen dat een dergelijke groei niet gewenst is, ja zelfs dat een afname van het energieverbruik om verschillende redenen noodzakelijk kan zijn. De sterke verbondenheid van het energieverbruik met de economische activiteit moet dan dwingen tot de conclusie dat op korte termijn de economische activiteit niet meer mag groeien of moet afnemen. Dat heeft ingrijpende gevolgen voor welvaart en welzijn, namelijk geen stijging meer van de levensstandaard ook voor hen die we dat nog wel toewensen en een stagnatie in de ontwikkeling van de collectieve voorzieningen, zoals sociale zorg, gezondheid en onderwijs.

Stelt men daartegenover de wensen die er op materieel gebied in onze samenleving nog leven, een getuigenis daarvan zijn de waslijsten van wensen die met name in de politieke programma's van de linkse partijen te vinden zijn, en daarbij het algemeen verlangen naar een hoger besteedbaar inkomen, dan ontstaat een geheel ander beeld. Zoals nog onlangs bij de stakingen is gebleken, is voor vele werknemers het blijkbaar onaanvaardbaar dat van de groei van het nationaal inkomen niet een deel via het loonzakje in handen zal komen. Daarnaast is er een overheid die in enkele jaren tijd de overheidsuitgaven zo sterk heeft doen toenemen dat van iedere stijging van het nationaal inkomen het merendeel naar de overheid moet gaan om aan de vele verplichtingen, die de overheid door de uitbreiding van de collectieve voorzieningen op zich heeft genomen, te kunnen voldoen. Naast de vele taken en verplichtingen die de overheid op zich heeft genomen, zijn er nog onvervulde wensen, daarvan getuigen de acties en demonstraties tegen zogenaamde bezuinigingen in de overheidssector. Voorts ligt er een gigantische taak om ons verwaarloosd woningbezit weer op peil te brengen en zullen er middelen gevonden moeten worden om voldoende nieuwbouw te plegen om het nog steeds stijgende aantal gezinnen huisvesting te kunnen bieden. Er zullen middelen gevonden moeten worden om de door

vermindering van de aardgas-export wegvallende inkomsten te compenseren enz. enz. Men kan nog opmerken dat in deze kabinetperiode een aanzienlijk aantal arme immigranten ons land is binnengekomen die, als ze hier blijven, ook hun rechten op een rechtvaardig deel van het nationaal inkomen zullen en willen doen gelden. Tenslotte kijken we ook graag over onze grenzen en zien daar taken liggen ten behoeve van de landen die aanmerkelijk minder welvaart hebben dan wij. Om deze doeleinden te kunnen realiseren, zal er voorlopig een groei van het nationaal inkomen moeten blijven. Met die groei zal, zonder veranderingen in het patroon van energieverbruik, een stijging van het landelijk energieverbruik verbonden zijn.

Benadert men de problematiek van de zijde van de nog gewenste welvaart (hier en elders) en de gewenste voorzieningen voor het welzijn, dan ontkomt men niet aan een groei van de economie en daarmee van een groei van de vraag naar energie.

Het is algemeen bekend dat aan een verdere groei van de energieproductie grote bezwaren voor het milieu zijn verbonden en daarmee dus ook nadelen ontstaan voor het welzijn van de bevolking. De aandacht kan zich richten op een beter gebruik van de beschikbare energie en door een zuiniger gebruik de noodzaak van verdere groei voorkomen. Men kan dus ook zoeken naar andere methoden van electriciteitsproductie, die minder nadelige effecten hebben, zoals bijvoorbeeld de directe omzetting van zonne-energie of van windkracht. Men kan zich richten op andere leefpatronen en gebruiken in onze samenleving die leiden tot een vermindering van het energiegebruik, zoals bijvoorbeeld het gebruik van de fiets. Men kan zoeken naar een meer cyclische energiehuishouding die op betere wijze dan thans past in de natuurlijke processen. Kortom, er is veel mogelijk, maar alles kost tijd. Ingrijpende veranderingen in de leef- en werkpatronen in onze samenleving zijn niet op korte termijn te realiseren en zullen geleidelijk aan moeten ontstaan door steeds weer bijsturen naar de gewenste richting.

Dit houdt in dat op korte termijn geen ingrijpende veranderingen mogelijk zijn, anders dan door dwang, maar dat als een beleid kan worden geformuleerd, op lange termijn wijzigingen verwacht mogen worden en zelfs zeer ingrijpende wanneer men bereid is te zien naar termijnen van 25 jaar of langer.

Wanneer we een indeling maken in plannen op korte termijn, middenlange termijn en lange

termijn en we denken ons daarbij perioden van respectievelijk 5 jaar, van 5 tot 15 jaar en van 15 tot 50 jaar, dan kunnen een aantal besluiten en maatregelen worden ondergebracht in ieder van deze perioden. We weten dat de export van ons aardgas gaat afnemen in de komende periode van 5 jaar, evenals de verbranding van aardgas voor de productie van electriciteit. Dat houdt in dat vervangende inkomsten moeten worden gevonden voor die wegvallen door de vermindering van het gebruik van aardgas. De overheid profiteert het meest van de verkoop van aardgas waarvan de prijs ver ligt boven de kostprijs. Tevens moeten maatregelen worden getroffen voor de invoer van olie of steenkool om de electriciteitsproductie op peil te houden. Dit houdt tevens in dat oplossingen gevonden moeten worden voor de bescherming van het milieu tegen de ongewenste bijproducten die bij verbranding van olie en steenkool worden gevormd. Dat het hier om grote hoeveelheden gaat moge blijken uit het gegeven dat een 1000 MW centrale ruim 2 miljoen ton steenkool per jaar zal moeten verbranden. Daarbij komen o.m. 140.000 ton zwaveldioxide en enkele tonnen kwik en lood (resp. 2 en 17 ton) vrij.¹⁾

Het invoeren van maatregelen ter bezuiniging van het gebruik van energie kan na een periode van 5 jaar leiden tot het besparen van brandstof in het verkeer en huishoudelijke apparaten, alsmede tot een besparing van electriciteit door een beter en efficiënter gebruik. Besparingen van enkele procenten van het nationale energieverbruik zijn hierdoor mogelijk. De groei van het energieverbruik tengevolge van de economische activiteit kan hiermede minder steil worden gemaakt.

Een betere isolatie van huizen en gebouwen kan op korte termijn enig resultaat hebben, een aanmerkelijk grotere besparing is echter eerst op langere termijn te verwachten als zowel bij de ruimtelijke ordening als bij de woninbouw een optimaal gebruik van de energie uitgangspunt zal zijn geworden. Dat kan door betere plannen waarin is voorzien in het benutten van afvalwarmte van electriciteitscentrales en door betere ontwerpen van woningen die leiden tot een zuiniger gebruik van verwarmingsenergie. Het kan ook door gebruik van andere materialen, door verbetering van technische voorzieningen, door het uitbuiten van zonne-energie en windkracht. Zou men tot goede voorschriften en ontwerpen kunnen komen, dan kan in een periode van 25 jaar een grote verbetering van de warmtehuishouding worden bereikt.

Maar als men de komende 10 jaar geen

economische stilstand wil, zal er een groei van het energieverbruik zijn die in het meest gunstige geval een steeds langzamer stijging zal kunnen vertonen en wellicht na een aantal jaren (15-25 jaar) tot nul kan worden teruggebracht.

Blijft men bij het thans gevolgde beleid dat aardgas voornamelijk voor verwarming van gebouwen zal worden gebruikt en niet meer voor de productie van electriciteit, dan zal men een besluit moeten nemen voor een andere methode van electriciteitsproductie. Als nieuwe methoden dienen zich aan het gebruik van zonnestraling en van windkracht. Er is een kans dat een bescheiden percentage van het nationaal energiegebruik hieruit kan worden verkregen. Op korte termijn is er echter geen vooruitzicht op zelfs een percentage van 1, voor de periode van 5 tot 15 jaar op zijn hoogst van enkele procenten, als dit haalbaar is.

Voordat men op de vraag of de toepassing van kernenergie toelaatbaar mag worden geacht een antwoord kan geven, zou een procedure als schematisch hieronder weergegeven moeten worden gevolgd. De discussie daarover zou in alle openheid moeten plaats vinden.

Schema voor de besluitvorming over de toepassing van kernenergie

- 1) In de eerste plaats een uitspraak doen over de richting waarin de economische activiteiten zich zouden moeten ontwikkelen, ten behoeve van gewenste voorzieningen voor welvaart en welzijn.
- 2) Nagaan welke de consequenties ten nadele zijn vanuit een oogpunt van ruimtelijke ordening en milieubeheer (infrastructuur, grondgebruik, etc.).
- 3) Nagegaan hoe op korte termijn en op lange termijn de energie geproduceerd kan worden die nodig is voor huishoudelijk gebruik en voor de economische bedrijvigheid.
- 4) Nagaan hoe de kosten, de risico's en de milieufactoren liggen voor de verschillende alternatieve oplossingen die onder 3) naar voren zijn gekomen.
- 5) Nagegaan of de kosten, de risico's, de milieubelasting van de beste oplossing die onder 4) naar voren is gekomen tezamen met de onder 2) genoemde nadelen aanvaardbaar zijn als totaalprijs voor het bereiken van de onder 1) genoemde verbeteringen van welvaart en welzijn.
- 6) Als deze prijs te hoog is, de wensen genoemd onder 1) verminderen, aanpassen of beperken tot een niveau waarbij de

nadelen minder zwaar wegen dan de voordelen.

In feite is hier een zogenaamd iteratief proces beschreven waarin door steeds het voorlopige eindresultaat terug te koppelen naar de beginuitgangspunten en deze dan bij te stellen, de gewenste economische ontwikkeling wordt geoptimaliseerd op het aspect van kosten en baten in de meest algemene zin.

Een van de uitgangspunten die in 3) moeten worden ingevoerd, is het besluit dat het in Nederland beschikbare aardgas in de toekomst nog uitsluitend gebruikt zal worden voor verwarming van ruimten en hoogwaardige industriële toepassing. Dit houdt in dat binnen afzienbare tijd geen aardgas meer gebruikt zal worden voor de productie van elektriciteit. Onze verantwoordelijkheid voor volgende generaties zal zo groot dienen te zijn dat we aan dit uitgangspunt nimmer zullen tornen.

Tot de onder 3) genoemde methoden van energieproductie behoren ook methoden van energiebesparing; deze maken immers de gewenste nieuwe economische activiteiten mogelijk vanuit de thans beschikbare energie en hebben dus hetzelfde resultaat als, bij ongewijzigde methoden van energiegebruik, een opvoering van de energieproductie. De bovengenoemde werkwijze heeft tot voordeel dat alle handelingen en besluiten in samenhang worden gezien. Voor een geïsoleerde discussie over het voor of tegen van kernenergie is hierin geen plaats. Veiligheids- en milieu-factoren van het gebruik van kernenergie worden afgewogen tegen die van andere vormen van energieproductie, zoals bijvoorbeeld het gebruik van steenkolen. Een besluit om geen uitbreiding te geven aan de electriciteitsproductie, of zelfs van een vermindering daarin tengevolge van het reserveren van aardgas voor ruimteverwarming, moet leiden tot herbezinning op de omvang en de richting van de economische activiteit. Werkgelegenheid en materiële welvaart, alsmede de instandhouding van collectieve voorzieningen, moeten aan de orde komen en dit moet leiden tot uitspraken of besluiten over die aspecten.

Met andere woorden, een beslissing over een onderdeel is onwrikbaar verbonden met een uitspraak over het totaal. Een beslissing tegen een verdere milieubelasting door het transport en de verbranding van steenkool, houdt in, óf het toepassen van kernenergie, óf het verminderen van de economische activiteit en dus ook van de daarmee verbonden welvaart. Volgt daarna een beslissing tegen kernenergie dan is dat primair een beslissing tegen de

gekozen doelstelling ten aanzien van de economische activiteit.

Bezwaren tegen kernenergie

a) Ioniserende straling

De straling die door radioactieve atomen wordt uitgezonden wordt ook wel ioniserende straling genoemd vanwege de eigenschap in lucht of andere materie atomen te kunnen ioniseren, dat wil zeggen hun ladingstoestand van neutraal in één van positief of negatief geladen te kunnen veranderen. Met behulp van deze eigenschap kan de radioactieve straling worden gemeten met grote gevoeligheid. In de praktijk betekent dit dat de beschikbare meet-apparaatuur de straling van ieder radioactief atoom apart kan registreren of in de vorm van een geluidssignaal (tik) kan omzetten. Hoewel de straling op zich onzichtbaar is en niet met de zintuigen kan worden gevoeld of waargenomen, kan met geëigende meet-instrumenten de aanwezigheid van straling met grote gevoeligheid worden aangetoond.

Als men zulke meetinstrumenten ter beschikking heeft, ze zijn voor betrekkelijk weinig geld te koop, kan men constateren dat radioactiviteit overal en altijd aanwezig is. Sommige van de radioactieve natuurlijke atomen, dat wil zeggen atomen die niet kunstmatig via kernomzetting door mensen zijn gemaakt, komen voor in het lichaam en bestralen het gehele levende systeem. Met name het element kalium, dat onmisbaar is bij essentiële levensprocessen, is radioactief en draagt in belangrijke mate bij aan de straling die ieder levend wezen gedurende de hele levensperiode door blijft ontvangen.

Andere radioactieve atomen komen voor in de atmosfeer of in de ons omringende atomen en stellen ons lichaam voortdurend bloot aan straling. Tenslotte bereikt ons aan het aardoppervlak ook nog ioniserende straling, die vanuit het heelal, door de atmosfeer heen, doordringt in het lichaam en daar eenzelfde werking heeft als de straling die van radioactieve atomen afkomstig is. Deze zogenaamde cosmische straling draagt op zeeniveau ongeveer 30 % bij van de totale stralingsachtergrond die we in Nederland, iedereen, ontvangen. In het hooggebergte neemt die hoeveelheid aanzienlijk toe omdat de remmende werking van de dampkring minder sterk is. Een vakantie in de bergen of op de hoogvlakte van enkele weken kan leiden tot een verhoging van de opgelopen stralingsdosis met enkele millirads. De millirad (mrad) is een duizendste van de rad, de eenheid die wordt gebruikt als

maat voor de ontvangen dosis ioniserende straling.

In Tabel I zijn de jaardoses die door iedere burger worden ontvangen, aangegeven, opgesplitst in ieder van de componenten die de totale biologisch werkzame dosis opbouwen. In andere landen kan de radioactiviteit van de omgeving aanmerkelijk hoger liggen en het dubbele of nog meer bedragen, bijv. wanneer veel graniet of vulkanisch gesteente aanwezig is. Deze dosis geldt voor het gehele lichaam, dus ook de geslachtscellen, en kan daarom tevens gelden als maat voor de genetische dosis.

Kortom, voor een vrijblijvende discussie met sterk emotionele aspecten is geen plaats meer.

Tabel 1 2)

Stralingsdosis tengevolge van interne en externe natuurlijke bronnen van ioniserende straling in lichaamsweefsel, uitgezonderd bot.

Extern

Cosmische straling op
zeeniveau 28 mrad/per jaar

Natuurlijke radioactiviteit
omgeving 47 mrad/per jaar

Intern

Natuurlijk kalium 19 mrad/per jaar

Andere radioactieve
stoffen 1,6 mrad/per jaar

Totaal op zeeniveau 95,6 mrad/per jaar

Cosmische straling op
1500 m 50 mrad/per jaar

Cosmische straling op
6000 m 360 mrad/per jaar

Cosmische straling bij
supersonische vlucht
(Concorde) 1,7 mrad/per UUR!

Naast deze natuurlijke stralingsdosis wordt praktisch iedere burger in een ontwikkeld land blootgesteld aan straling die door menselijke activiteiten ontstaat. Met name de straling die men ontvangt bij medisch onderzoek of bij behandeling met radioactieve isotopen of met straling, zoals die van röntgenapparaten, levert een niet onbelangrijke bijdrage. Exacte cijfers over de huidige situatie ontbreken. Wel is onderzoek verricht naar de zogenaamde genetische dosis die wordt opgelopen door de Nederlandse bevolking als gevolg van de toepassing van straling. Een groot onderzoek, ³⁾ gebaseerd op gegevens van ziekenfondsen, leerde dat in 1967 de vermoedelijke genetische dosis zou liggen in de buurt van 20 mrem

per jaar. Sindsdien is vermoedelijk het toepassen van straling voor medische doeleinden nog verder gestegen en daarmee waarschijnlijk ook de genetische dosis. De zogenaamde somatische dosis, dat wil zeggen de dosis ontvangen door het lichaam, is zeker groter, omdat in de huidige medische praktijk bewust maatregelen worden genomen om, bij bestraling ten behoeve van een medisch doel, de dosis in de organen die de geslachtscellen voortbrengen en bewaren tot een minimum te reduceren en steeds waar mogelijk het stralingsveld te beperken tot het te onderzoeken of te behandelen gebied.

Het in bedrijf stellen van kerncentrales zal leiden tot een nauwelijks meetbare verhoging van het stralingsniveau. Door hoge eisen aan het gebruik van centrales te stellen, zal de stralingsbijdrage laag kunnen worden gehouden, dat wil zeggen delen van procenten van de natuurlijke stralingsachtergrond. Primair is van belang welke genetische dosis tengevolge van de toepassing, in ons eigen land, van kernenergie zal ontstaan. Het is mijn overtuiging dat, als men op grond van rationele overwegingen, o.a. door vergelijking met risico's die bewust of onbewust worden genomen, tot een eis komt over het toelaatbare niveau van radioactieve uitstoot van kernreactoren, aan die eis in technisch opzicht kan worden voldaan.

Men kan het probleem van de opberging van het radioactieve afval, dat na bewerking van gebruikte reactorelementen overblijft, apart beschouwen of een deelaspect achten van het beschrijven van een reactor. Hoe dan ook, het opbergen van ongeveer 10 kubieke meter radioactief afval per jaar in een zoutmijn, op vele honderden meters onder de grond, geeft een zodanig goede afscherming dat op het aardoppervlak met geen enkel meetapparaat de aanwezigheid van dit afval in de bodem is aan te tonen, ondanks het feit dat de meetapparatuur uiterst gevoelig is. De betreffende meetapparaten zullen wel radioactiviteit registreren, maar die is afkomstig van de natuurlijke radioactieve stoffen die in het aardoppervlak aanwezig zijn.

Het lijkt redelijk om voor de vaststelling van een maximaal toelaatbare dosis uit te gaan van bijv. 1% van de natuurlijke stralingsdosis. Men kan dan als eis stellen dat de gemiddelde stralingsdosis voor de totale bevolking door kerncentrales bij normaal en abnormaal gebruik (dat is dus inclusief ongelukken) in het jaar 2000, als een groot deel van de electriciteit in Europa door kerncentrales wordt opgewekt, lager blijft dan de genoemde 1%, dat is dus

lager dan 1 millirad per jaar.

Maar desgewenst kan men de eisen scherper stellen, bijvoorbeeld op 0,5 % of eventueel op 1 promille. Verder gaan is niet zinvol, zolang geen pogingen worden gedaan om medische doses drastisch te verminderen of om door andere keuze van bouwmaterialen de natuurlijke doses te verminderen. Dit laatste is zonder bezwaar mogelijk en kan tot opmerkelijke resultaten leiden als men bereid is daar veel geld voor uit te geven.

De eisen die we in Nederland aan de Nederlandse kernreactoren willen stellen, kunnen we uiteraard zelf bepalen. Het is echter niet zinvol om hier hogere eisen te stellen dan in onze nabuurlanden. Ook op dit punt is een Europees beleid verre te prefereren boven een aantal aparte nationale richtlijnen en eisen.

b) Risico's door sabotage van reactoren of van plutonium misbruik

Een gevaar dat in de publieke discussie een belangrijke plaats heeft ingenomen is dat van terroristen-acties. Het is mogelijk om na de bezetting van een kernreactor chantage te plegen op de overheid door te dreigen met vernielingen die verspreiding van radioactiviteit tot gevolg hebben. De vraag is of afdoende maatregelen kunnen worden genomen om zulke handelingen te voorkomen of in hun uitwerking te beperken. Men zal er bij de beantwoording van deze vraag goed aan doen zich eerst heel in het algemeen bezig te houden met de vraag welke mogelijkheden terroristen hebben tot chantage van een overheid en welke algemene maatregelen men daartegen kan en wil nemen.

Niemand wil dat zulke maatregelen leiden tot een politiestaat of een dictatuur, met vergaande ingrepen in de persoonlijke vrijheid. Dat houdt in dat men klaarblijkelijk bereid is risico's te lopen ter wille van een voldoende vrijheid om individuele ontplooiing mogelijk te maken. Het zou goed zijn als dergelijke risico-studies werden uitgevoerd en, desnoods vertrouwelijk, ter inzage van bestuurders lagen en van hen die gekozen zijn tot controle van het bestuur. Op deze bladzijden wil ik daar niet verder over uitwijden, omdat bij een nadere beschouwing en een poging tot kwantificering zóveel mogelijkheden tot sabotage en chantage moeten worden opgesomd dat de betreffende pagina's mede als een handleiding voor terroristen zouden kunnen gaan dienen. Degenen die vertrouwd zijn met de problemen van het werken met radioactieve stoffen zullen zich realiseren dat er mogelijkheden liggen tot misbruik die tot dusver geen aandacht hebben gehad.

Indien men in ons land ook de industrieën die

de kernenergie ondersteunen wil hebben omdat ze hoogwaardige werkgelegenheid verschaffen, moet de risico- en sabotage-analyse worden uitgebreid tot zulke bedrijven. Hiertoe kunnen gerekend worden de bedrijven die zich bezig houden met de industriële verrijking van uranium, het maken van splijtstofelementen, de verwerking van de gebruikte splijtstof en het opberoen van de overblijvende radioactieve stoffen. Wanneer kweekreactoren gebruikt worden, komt er nog de speciale behandeling van het verrijkte uraan bij.

In openbare discussies is gesteld dat de problemen van beveiliging tegen terroristen-activiteiten groot zijn en wellicht onoplosbaar omdat de risico's, zelfs na beveiligingsmaatregelen, onaanvaardbaar groot zouden zijn. Dit aspect heeft tot voor kort inderdaad minder aandacht gehad dan dat van de beveiliging tegen radioactiviteit die ontstaat in de kernreactoren. Dit laatste punt is, vanaf het eerste moment dat de mogelijkheid van vreedzaam gebruik van de kernenergie werd overwogen, onderwerp van aandacht geweest van zeer omvangrijke onderzoekprogramma's om inzicht te krijgen in de werking van straling en in een veilige reactor-technologie te krijgen. Op dit punt is thans zoveel kennis en inzicht aanwezig dat verantwoorde beslissingen, na formulering van de aanvaardbare risico's, genomen kunnen worden. Het gevaar van terroristen-acties is echter eerst de laatste jaren sterk naar voren gebracht en heeft geleid tot het inzicht in mogelijke scenario's voor zulke activiteiten. De studie daarvan en van de maatregelen om nadelige effecten te voorkomen, is in volle gang en zal zeker tot een aantal nuttige resultaten leiden. Als men uitsluitend op goede bewaking wil vertrouwen, is concentratie van de verschillende noodzakelijke handelingen in één grote fabriek een oplossing. Men moet dan op één plaats een maximum aan beveiliging verzekeren. Maar ook in de bewerkingstechnieken blijken mogelijkheden te zitten om de mogelijkheden van terroristen-activiteit tegen te gaan. Ieder kent de methode om grote hoeveelheden alcohol voor industrieel gebruik ongeschikt te maken voor consumptie. Het opzettelijk bijmengen van radioactiviteit kan het hanteren van splijtstof dodelijk maken voor de terrorist zelf, maar een eenvoudige handeling laten blijven voor de gespecialiseerde fabriek die met opwerking enz. routinematig bezig is.

c) De kans op een ongeval met een kern-reactor

Een belangrijk punt in de discussie is de grootte van de kans op een ernstig of een zeer

ernstig reactorongeval. Men denkt dan aan een ramp waarbij duizend of meer doden zouden kunnen vallen, een ramp die vergeleken kan worden met de overstroming in 1953 waarbij 1850 doden vielen.

Om die vraag te kunnen beantwoorden, zijn hier en elders studies verricht. Belangrijke rapporten zijn het zogenaamde Rasmussen-rapport uit de Verenigde Staten en het Rapport van de Commissie Kernenergie 3500 MW van de Nederlandse gezondheidsraad. Beide rapporten verschenen in het najaar van 1975 en berusten uiteraard op de tot dat moment bekende gegevens.

Hoewel er op dat tijdstip ongeveer 1500 reactor-bedrijfsjaren waren van reactoren die voor electriciteitsproductie gebruikt werden, beschikte men over te weinig ongevallen om op basis van praktische ervaringen schattingen te kunnen maken over ongevals-kansen. Er zijn nog meer kernreactoren die al vele jaren op schepen, m.n. onderzeeboten functioneren, maar daarover zijn weinig gegevens openbaar. De berekeningen moesten dus berusten op gegevens over de faalkans van onderdelen en systemen en op analyses van de verschillende modellen die voor de gangbare reactortypen kunnen worden opgesteld voor een ongeval van groot formaat. Men denkt dan in het bijzonder aan een ongeval waarbij een kernsmelting optreedt. Dat kan alleen als alle koelsystemen falen. Een explosie als bij een atoombom is op grond van eenvoudige fysische wetmatigheden uit te sluiten, maar het smelten na het stopzetten van de kernreacties kan optreden door de grote hoeveelheid warmte die in de eerste uren, na het stopzetten van de splijtingsreactie, vrijkomt. Zou dit leiden tot smelten, dan kan radioactief materiaal verdampen. Faalt tevens het reactor omhullende drukvat, dan kan radioactief materiaal ontsnappen in de atmosfeer. Zou het windstil zijn en daarbij nog een bijzondere atmosferische toestand optreden, dan kan dit radioactief materiaal in de omgeving op aarde terugvallen. Geschiedt dit op een bevolkingscentrum dan kan een aantal slachtoffers vallen door de radioactieve straling. Probeert men zo goed als mogelijk alle kansen in te vullen dan komt men tot een kans op een ramp (meer dan 10 doden) door een reactorongeval van 1-10 per miljoen reactorjaren. Voor vier Nederlandse reactoren zoals in het 3500 MW programma is voorzien, wordt de kans ongeveer viermaal zo groot. De kans op een zeer ernstige ramp (meer dan 100 doden binnen enkele dagen) is ongeveer tienmaal kleiner dan voor een ramp. In tabel 2, die ontleend is aan het eerder genoemde rapport van de

gezondheidsraad, worden deze risico's vergeleken met die van enkele andere rampen die meer dan 100 doden ten gevolge kunnen hebben. Het betreft hier de kans op een ramp ten gevolge van een reactorongeval bij een geïnstalleerd vermogen van 3500 MW, in vergelijking met de kans op enkele andere rampen.

Tabel 2 ⁴⁾

Aard van de ramp	Geschatte kans per miljoen jaar
Zeer ernstige ramp door reactorongeval	0,4 tot 4
Ramp (meer dan 10 doden) door reactor	4 tot 40
Overstroming na voltooing Deltawerken	100 tot 250
Ramp (meer dan 100 doden) door barsten van chloortank	15.000
Ramp door neerstorten van vliegtuig op mensenmassa	12.000

Men kan dus constateren dat de berekeningen uitkomen op een kans die ver ligt beneden die welke men tot dusver aanvaardt voor een aantal andere mogelijke gevaren. ⁵⁾

Conclusies

Uit de voorgaande beschouwingen blijkt dat de onvrijwillige risico's die verbonden zijn aan de toepassing van kernenergie in Nederland, op beperkte schaal en wellicht ook voor een beperkte periode, klein zijn ten opzichte van reeds andere bestaande onvrijwillige risico's. Daarnaast blijkt duidelijk dat de risico's die vrijwillig worden aanvaard of vrijwillig worden genomen, zie hiervoor het artikel ⁶⁾ van R. Groothof in dit nummer, veel groter zijn dan de gevaren waarvan bij kernenergie sprake is.

Het lijkt dus verantwoord om op een behoedzame wijze verder te gaan met kernenergie als men ook voor de andere bezwaren aanvaardbare criteria heeft vastgesteld. Met de praktische ervaring die men opdoet, kan men het beleid bijstellen. Blijken er grotere risico's zichtbaar te worden, dan kan men technieken ontwikkelen om die verder te verminderen of besluiten niet door te gaan met een verdere grootschalige ontwikkeling van kernenergie. Blijkt echter dat men de gevaren steeds beter kan inperken, dan krijgt men een alternatief in handen om, zolang nog geen nieuwe methoden, zoals kernfusie, zonne-energie of wind- en getijdenkracht, op grote schaal te realiseren zijn, die periode te overbruggen

zonder volledig afhankelijk te worden van de import van olie of steenkool.

Een factor die daarbij nog van groot belang is, is dat onze industrie en technische wetenschap voorbereid zijn op de toepassing van kernenergie. Zou men thans besluiten tot het niet bouwen van kerncentrales, en over tien jaar, onder druk van de omstandigheden wel ertoe moeten overgaan, dan zullen de centrales moeten worden geïmporteerd en zal alle kennis van zaken in het buitenland liggen. Als we tegen die tijd onze inkomsten uit de uitvoer van aardgas drastisch hebben zien dalen en daarbij deviezen hebben moeten vrijmaken voor de import van olie of steenkool, dan zal het importeren van kerncentrales een gevoelig effect kunnen hebben op onze wankelende betalingsbalans. Zulke grote veranderingen in onze betalingsbalans kunnen we alleen opvangen met een zeer sterke economie. Maar daarvoor is veel energie nodig die we moeten invoeren en duur betalen. Een uiterst ongunstige spiraal komt in het vooruitzicht!

Regeren is vooruitzien. Sommige besluiten vragen veel tijd om tot uitvoering te komen. Als men op korte termijn besluit om te beginnen met de bouw van twee of drie kerncentrales die aan de hoogste constructie-eisen moeten

voldoen, en pas over gaat tot het in bedrijf stellen als aan scherpe, internationaal aanvaarde eisen van veiligheid is voldaan, houdt men zijn mogelijkheden voor de toekomst open. Zou men in 1983 of later besluiten om de centrales niet in gebruik te nemen dan houdt men ze als strategische reserve achter de hand. Dat zal alleen het geval zijn als òf niet aan alle voorwaarden kan worden voldaan, òf als er werkelijk goede alternatieven zich onverwacht snel aandienen.

De investeringen voor twee of drie centrales komen uit op een bedrag dat lager ligt dan de inkomsten van een jaar export van aardgas. Daartegenover staan de winst aan werkgelegenheid, ervaring en technische kennis met zulke projecten, alsmede de zekerheid te kunnen beschikken over de productie-capaciteit van electriciteit als die nodig mocht blijken.

Besluit men daarentegen tot het afzien van de bouw dan zal op korte termijn door de regering aan het parlement moeten worden voorgelegd welke ingrijpende economische gevolgen verwacht mogen worden. Dat daarna de discussies niet meer zullen gaan over een nullijn of 1 % maar over een x-lijn zal geen verbazing mogen wekken.

Noten.

1) Informatie 12; Uraan of Kolen, een kernbeslissing, 1976 Stichting Maatschappij en Onderneming.

2) Gegevens ontleend aan; Ionizing Radiation, Vol. I; Levels. United Nations, New York 1972.

3) L. B. Beentjes; An estimate of the genetically significant diagnostic Roentgen-ray dose in the Netherlands (1967).

4) tabel 6.4 uit Deel I van het Rapport van de Commissie Kernenergie 3500 MW, sept. 1975, Gezondheidsraad Minist. van Volksgezondheid.

5) Op 27 maart 1977 heeft op Tenerife een ongeluk plaats gevonden dat 580 slachtoffers eiste. Het betrof een botsing tussen 2 Jumbo vliegtuigen. Het was het 25-ste ongeluk met een KLM toestel in een periode van ongeveer 50 jaar. Het totaal aantal doden bedroeg daarbij 834. Een belangrijke vraag is of de Nederlandse overheid, als ze dit aantal vooruit geweten zou hebben, de KLM het vliegen had moeten verbieden.

6) R. Groothoff; Leven, vrij van angst. Liberaal Reveil, dit nummer, 1977.

Leven, vrij van angst

Drs. R. Groothoff

Gevaar en vrees

Af en toe worden wij gekonfronteerd met de gevaren die verbonden zijn aan een geïndustrialiseerde maatschappij. Wij moeten die gevaren niet miskennen, maar er nadrukkelijk aandacht aan geven. Wij moeten immers trachten de bevolking, zoveel als menselijk mogelijk, te beschermen tegen die gevaren.

Er zijn evenwel groepen in de samenleving die proberen, bewust of onbewust, de mensen angst aan te jagen en langs emotionele weg tot actie aan te zetten.

Juist omdat het oplossen van milieuproblemen de gevaren voor mensen kan wegnemen, verdient het aanbeveling die problemen ernstig te nemen maar nuchter te bezien. Omdat de milieuproblematiek nu uit de emotionele sfeer gehaald moet worden, zal verbetering in de informatie tezamen met het stellen van kwaliteitsnormen de weg vormen waarlangs het milieu bewaakt dient te worden.

Milieu-effecten rapportage

Ruimtelijke ordening en milieubeheer zijn onverbreekelijk met elkaar verbonden. Het gebruik van de ruimte, en vooral verandering in het gebruik van die ruimte, heeft steeds consequenties voor het milieu. Bij de besluitvorming over investeringen die te maken hebben met het gebruik van onze ruimte, vindt in de regel dan ook een analyse plaats van het verband tussen te investeren kapitaal en verwachtingen omtrent de eventuele baten.

Indien het mogelijk zou zijn om sociale gevolgen en milieu-aspekten van dergelijke investeringen op een juiste en verantwoorde wijze in vergelijkbare eenheden te kwantificeren als de zuiver financieel-ekonomische gevolgen, zou een deugdelijke kosten-baten-analyse zeer algemeen bruikbaar zijn. Zolang dat niet het geval is kan met behulp van een kosten-baten-analyse uitsluitend worden gezocht naar de ekonomisch meest verantwoorde wijze van investeren. Die methode is evenwel alleen verantwoord wanneer alle

keuzemogelijkheden een ongeveer gelijk effect hebben op het milieu.

Het bewaken van het milieu bij de bestuurlijke besluitvorming vereist daarom een uitgebreider studie en rapportage. Naast een kosten-baten-analyse is een risico-analyse noodzakelijk, die mogelijke gevolgen voor de omgeving apart kwantificeert. Daarna kan men door het stellen van een kwaliteitsnorm de toelaatbaarheid van de risico's voor het milieu toetsen.

Dat risico-analyse bij het ruimtelijk ordenend beleid tot nu toe te weinig is betrokken bemerkt men vaak met enige schrik als delen van de bevolking slachtoffer worden van een calamiteit, zoals in het Italiaanse Seveso of in Tiel ten gevolge van onvoorziene arsenietlozing. De mensen die ook na zo'n ramp opnieuw moeten wonen en leven naast het potentiële gevaar, zoals bij D.S.M. in Geleen, zullen zich wellicht het best realiseren dat een betere ruimtelijke planning mogelijk was geweest wanneer men eerder tot systematische risico-analyse was gekomen. Maar ook zonder dat eerst ongelukken gebeurd zijn kan risico-analyse leiden tot betere ruimtelijke planning.

Zo zou het stadsdeel Amsterdam-Noord wellicht anders zijn gesitueerd als eerder de effecten van de Akzo-vestiging aldaar bekeken waren, terwijl ook in Tiel geen woningen rondom de bestrijdingsmiddelenfabriek gebouwd zouden zijn indien men de risico's tevoren had gezien. Uit deze en ook uit andere voorbeelden mag blijken dat de milieu-effecten rapportage vooraf gaande aan planning-beslissingen moet worden verbeterd met een risico-analyse.

Ook het rapport van de Teldersstichting "Milieu, groei en schaarste", dat terecht pleit voor de instelling van een ministerie voor milieubewaking, onderkent deze risikofactoren. Ik geloof dan ook dat gepleit moet worden voor regelingen die voorzien in een dergelijke milieu-effecten rapportage, die bovendien de inspraak van en de informatie aan de burgerij zodanig kan verbeteren en kan vereenvoudigen, dat daardoor juist bij belangrijke investeringsbeslissingen de nu vaak optredende vertraging in de besluitvorming door inspraakprocedures kan worden verminderd. Te denken valt hierbij aan een verplichting om bij grotere investeringsprojecten zowel van bedrijfsleven als van enige overheid een risico-analyse toe te passen.

Risico's in soorten

Dat aan menselijke activiteiten risico's verbonden zijn is al eerder betoogd, maar welke zijn deze risico's nu? Men kan een verdeling aanbrengen in twee groepen: de vrijwillige risico's en de niet-vrijwillige.

De vrijwillige risico's treden op bij die activiteiten waarvan een gunstige invloed op de levensstandaard of het welzijn, de ontspanning bijvoorbeeld, wordt ervaren. Men kan daarbij denken aan zaken als autorijden, bergbeklimmen, roken of het gebruik van alcoholika. De niet-vrijwillige risico's kennen geen direct profijt voor degenen die er mee in aanraking komen, zoals bij brand, overstroming, explosies en andere (natuur-)rampen.

Een strikte scheiding in beide categorieën is natuurlijk lang niet altijd mogelijk, maar duidelijk is wel dat er een geweldig verschil bestaat in de mate waarin diverse risico's, gezien de acceptatie in de praktijk, worden gewaardeerd. Uit verschillende onderzoekingen blijkt ook dat geaccepteerde vrijwillige risico's 100 tot 1000 maal groter zijn dan niet-vrijwillige risico's die men nog wil accepteren.

Er is ook een methode ontwikkeld om risico's te vergelijken door ze uit te drukken in een bepaalde eenheid. Deze eenheid is de kans op het optreden van de gevreesde gebeurtenis met dodelijke afloop tijdens de duur van het menselijk arbeidend leven. Men stelt het menselijk arbeidend leven daartoe op 40 jaar.

Een kans van 1 % om over 40 werkjaren op de gevreesde gebeurtenis met dodelijke afloop te stuiten komt overeen met een kans van $0,1 \cdot 10^{-6}$ per werkuur. Men kan nu de risico's van algemeen geaccepteerde zaken naast elkaar zetten ter vergelijking, uitgedrukt in kans op een dodelijk ongeval per uur blootstelling:

autorijden	$0,6 \cdot 10^{-6}$	brand	$4 \cdot 10^{-9}$
trein	$0,06 \cdot 10^{-6}$	natuurramp	$1 \cdot 10^{-9}$
vliegen	$2 \cdot 10^{-6}$	blikseminslag	$0,5 \cdot 10^{-9}$

Het blijkt dan dat de overlijdenskans door ziekte, die 10^{-6} per uur bedraagt, ongeveer de bovengrens vormt van de risico's die men vrijwillig neemt. Zoals al eerder betoogd zijn die vrijwillige risico's evenwel steeds een faktor 1000 groter dan de onvrijwillige risico's die worden geaccepteerd.

Bij de bestuurlijke besluitvorming wordt het dan natuurlijk van belang ter beoordeling van de risico's in de planning een norm te kiezen

voor de hoeveelheid toegevoegd risico ten gevolge van een bepaalde planningbeslissing. Deze hoeveelheid toegevoegd risico dient nog acceptabel te zijn en dat betekent mijns inziens dat zij klein moet zijn ten opzichte van de ter plaatse reeds bestaande niet-vrijwillige risico's. Waar het nu zo is dat de vrijwillige risico's het overgrote deel vormen van de risico's die mensen lopen, kan men mijns inziens ten behoeve van een goede milieubewaking zeer wel eisen dat toegevoegde risico's, die het gevolg zijn van nieuwe investeringen, niet of nauwelijks merkbaar mogen zijn vergeleken met de totale som van risico's, dus vrijwillige en niet-vrijwillige samen, die de bevolking ter plaatse ondervindt.

Er zijn in dit verband wel voorstellen gedaan om 10 % te kiezen van de niet-vrijwillige risico's als grens voor de hoeveelheid toegevoegd risico, die nog acceptabel is bij investeringen. Dat zou uitgedrukt in dezelfde kans-eenheden als hierboven, een toename van risico mogelijk maken van $0,1 - 0,4 \cdot 10^{-9}$, als totaal resultaat van nieuwe vormen van hinder en overlast afkomstig van:

- stankhinder
- explosiegevaar
- toxikologische gevaren
- geluids- en andere trillingen
- hinder van stof en/of roet
- optische milieubelasting (hoogspanningsmasten, koeltorens, flats)
- aantasting van natuurgebieden.

Wellicht kan men stellen dat het hebben van slechts één norm nogal ongenueanceerd zou zijn, en dat voor geplande industriegebieden een wat hogere norm zou kunnen gelden dan voor woongebieden.

Om twee redenen meen ik dat dat toch niet verstandig zou zijn. Ten eerste omdat het ruimtelijk beleid toch een verstandige menging van wonen en werken als doelstelling moet hebben. Een scherpe scheiding tussen die functies zal immers extra verkeersstromen opwekken die de totale risico's eerder zullen vergroten dan beperken, terwijl in de tweede plaats het zorgvuldig plannen de tegenwoordig optredende risico's waarschijnlijk nog aanzienlijk zal kunnen beperken.

Economische gevolgen

Zeker in een tijd met grote werkloosheid en economische stagnatie is de tendens te bespeuren milieu-eisen ondergeschikt te maken als zou het (vestigings-)klimaat voor economische bedrijvigheid er door geschaad kunnen worden. Dat is historisch ook altijd de tendens

geweest in die situatie. Het rapport van de Teldersstichting "Milieu, groei en schaarste" leert ons echter onder meer dat dat een onjuiste zienswijze is. Wanneer ik evenwel pleit voor een verbetering in het instrumentarium voor de milieubewaking, dan gebiedt de realiteit te erkennen dat de voorgestelde milieu-effecten rapportage natuurlijk geld kost. De vraag moet daarom worden beantwoord op wie deze, overigens beperkte extra last, moet drukken.

Indien wij menen dat het tot de zorg van de overheid behoort om voor de bevolking een leven mogelijk te maken vrij van angst voor allerlei niet-vrijwillige risico's van buiten de privé-sfeer, moet men naar ik meen aanvaarden dat de kosten van de milieurapportage ten laste van de overheid komen. Deze vorm van milieubewaking kan mijns inziens namelijk geheel niet worden gevangen onder het

principe dat de vervuiler moet betalen, omdat in het kader van de planning vaak geheel nog niet bekend hoeft te zijn wie de vervuiler zal zijn. Bij de planning van woonwijken of industriegebieden immers is dat heel gebruikelijk. Naast de kosten van verbeterde milieubewaking kunnen zich natuurlijk bij een zodanig herzien milieubeleid knelpunten voordoen, bij individuele bedrijven bijvoorbeeld. Ik ben dan ook van mening dat de diverse moeilijkheden op mikro-ekonomische schaal of op sociaal gebied door deugdelijke regelingen behoren te worden ondervangen vanaf het ogenblik dat men de bepleite verbetering in de milieubewaking zal accepteren en invoeren. Het gaat daarbij natuurlijk altijd om zeer lokaal bepaalde problemen en ik geloof daarom dat het het beste is wanneer men de oplossing ervan middels regelingen aan de lokale overheden zou overlaten, eventueel binnen het raam van landelijke regelingen.

Literatuurlijst

Pasman, Leutscher; *Chemisch Weekblad* 1972, 51/52, p. 19.

Buschmann; *De Veiligheid* 1973, 3, p. 93.

Snellink; *Chemie en Instrument* 1976, 8, p. 128.

Ten Houten; *Intermediair* 1976, 6, p. 21.

Teldersstichting; "Milieu, groei en schaarste" 1975, 26.

Victor; "Economics of pollution", McMillan, Londen, 1972.

Centraal Planbureau; "Economische gevolgen van bestrijding van milieuverontreiniging", monografie no. 20 (1975).

Centrale Raad voor de Volksgezondheid; "Milieubewust gedrag, milieubewust beleid, uitgangspunten voor milieuvorlichting", Advies februari 1976.

De beveiliging van Noordzee olie- en gasinstallaties

Drs. J. P. Heck

Vestigde in 1973 de Yom Kippoer oorlog met de daaruit resulterende energiecrisis de aandacht op het belang voor West-Europa van de olie- en aardgasvoorraden onder de Noordzeebodem, de gebleken kwetsbaarheid van de Westerse aanvoerlijnen — recentelijk gedemonstreerd door de aanzienlijke groei van de Sowjetmarine — vormt een extra reden waarom de aandacht voor de economische en politieke betekenis van de Noordzeewinning niet is verslapt. Van deze voorraden wordt aangenomen dat zij in de nabije toekomst een groot deel van de energiebehoeften van althans de kuststaten zullen dekken. Reeds nu kan een Westeupees land, Noorwegen, zich erop beroemen meer olie te hebben geëxporteerd dan geïmporteerd en verwacht Engeland in 1980 zichzelf te kunnen bedruipen om vervolgens fors te exporteren.

De beveiliging van de Noordzee-olie- en gasinstallaties (waaronder de pijpleidingen en opslag tanks), waarvan het merendeel is gelegen buiten de territoriale wateren op het Engelse en Noorse continentale plat, heeft tot voor kort weinig aandacht gekregen. Nu echter het aantal kostbare installaties in het ruime sop de laatste tijd sterk is gegroeid en de boringen op de vindplaatsen in toenemende mate resultaat gaan opleveren, wordt — mede gezien de toegenomen terroristische activiteiten in de wereld — de beveiligingskwestie steeds actueler. Hier ligt dan ook een belangrijke overweging om nader op dit onderwerp in te gaan.

De meest betrokken staten, waaronder Nederland, blijken de beveiliging van de installaties te ervaren als een vraagstuk waarover voortdurend (inter-)nationaal overleg wenselijk wordt geacht. Daarbij speelt een rol dat schade aan de installaties niet alleen dient te worden voorkomen, omdat ze van groot economisch belang zijn, maar ook omdat

het zou kunnen leiden tot ernstige vervuiling van de zee door bijvoorbeeld het wegvloeien van grote hoeveelheden ruwe olie. In dit verband verklaarde een woordvoerder van het Noorse staatsdirectoraat voor oliezaken, dat de dagproductie van sommige olieplatforms de 10.000 ton te boven gaat en dat een ongecontroleerde explosie van ruwe olie onder hoge druk maanden kost om te worden bedwongen 1). De gevolgen van een ernstig defect aan een opslagtank van bijv. het vorig jaar uit Rotterdam versleepte, door 112 meter hoge poten gedragen Andoc-platform, waarin 800.000 barrels à 158,99 liter kunnen worden opgeslagen, laten zich gemakkelijk raden.

Men zou de vormen van bedreiging gemakshalve kunnen onderscheiden in die welke voortvloeien uit respectievelijk onopzettelijke en opzettelijke schade. Onopzettelijke schade kan ontstaan door bijvoorbeeld brand, een aanvaring of constructiefouten. Vermeldenswaardig is dat nog onvoldoende bekend is hoe het effect zal zijn van de voortdurend aanrollende golven op de stalen en betonnen constructies, die op de zeebodem zijn geplaatst. Deskundigen zijn bezig te onderzoeken of het beton „vermoed” raakt en hoe het staal van roest te lijden heeft. Daarbij is het zeer moeilijk in de praktijk te testen of booreilanden in staat zijn stormcondities op de Noordzee te weerstaan, dit nog afgezien van de vraag of de enorme bouwkosten (soms meer dan 275 miljoen dollar) het haalbaar maken dergelijke proeven te nemen.

Minder problemen doen zich voor met de pijpleidingen, ook al is men op de technologie daarvan nog lang niet uitgestudeerd. Het leggen van pijpleidingen geldt weliswaar als een gecompliceerd en riskant werk, maar statistisch valt aan te tonen, dat een leiding nooit verantwoordelijk was voor zelfs maar de geringste waterverontreiniging. 2)

Het is overigens nuttig te weten, dat bij het tegengaan van milieuschade het zogenaamde

Oslo-dumping-verdrag niet toereikend is. Dit verdrag van 15 februari 1972, ondertekend door onder andere alle Noordzeekuststaten, legt op partijen de verplichting om individueel en gemeenschappelijk maatregelen te treffen ter voorkoming van „pollution” van de zee door „dumping” vanuit, let wel, schepen en vliegtuigen, zodat bedoelde installaties hier buiten vallen.

Bij opzettelijke schade kan worden gedacht aan een terrorist, geïnfiltrerd in de bemanning van een installatie, die om welke reden dan ook bijvoorbeeld een produktieplatform zou kunnen kapen. Voorts kan men denken aan groeperingen die — gegeven de overwegende oriëntering op olie en aardgas uit de Noordzee — misbruik zouden kunnen maken van de dan toegenomen kwetsbaarheid van de betrokken landen door slechts een klein aantal vitale installaties te saboteren. Bovendien bestaat de mogelijkheid van indirecte bedreiging in die zin dat bijv. een schip clandestiene informatie verzamelt voor een eventueel toekomstig gebruik.

Zich bewust van de mogelijke bedreigingen, stelde in december 1975 Minister Vredeling het beveiligingsvraagstuk in NAVO-verband aan de orde en begin vorig jaar haalde de Nederlandse Schout-bij-Nacht Besnard, Chef van de NAVO Marinestaf voor het Kanaal, de pers naar aanleiding van een in Londen gehouden bijeenkomst van meer dan 100 deskundigen, alwaar hij zou hebben gepleit voor het verlenen van internationale opsporingsbevoegdheden — in vredestand — aan de nationale kusteenheden van luchtmacht en marine. Dichter bij huis worden bij enkele departementen, in overleg met verscheidene aan de Noordzee gelegen landen, plannen voor een doelmatige bescherming opgesteld. Ook met de oliemaatschappijen wordt over dit onderwerp voortdurend gesproken. 3)

De beveiliging is om te beginnen een organisatorische kwestie. Hoewel het risico op de Noordzee met zijn soms uitzonderlijke zware weersomstandigheden nooit geheel is uit te sluiten, hebben nationale overheden en particuliere maatschappijen in het verleden diverse maatregelen getroffen, variërend van drankvoorschriften voor de bemanning tot veiligheidszones rondom de installaties. Desondanks zijn alleen al in het Britse deel

van de Noordzee in de afgelopen 11 jaar waarin naar olie en gas is gezocht, 54 mensen bij ongelukken omgekomen en meer dan 200 ernstig gewond. Een gelukkige bijkomstigheid daarbij is, dat in geen van de gevallen zich olieoverlies voordeed. 4)

Heel wat moeilijker is de beantwoording van de vraag, hoe men kan voorkomen dat opzettelijke (terroristische) acties tegen de Noordzee-installaties worden ondernomen. Voor een antwoord op die vraag kan gedeeltelijk worden verwezen naar de oliemaatschappijen. Mede in hun eigen belang mag men verwachten, dat zij voldoende gescreend personeel in dienst nemen, alsook andere maatregelen treffen zoals het ontoegankelijk maken van de platforms voor onbevoegden.

Bij het voorkomen van acties is stellig ook een taak weggelegd voor bijvoorbeeld de Koninklijke Marine, zeker als na 1980, indien de verwachte produktie van de energie op de Noordzee bewaarheid wordt, Nederland mogelijk, voor wat de olie- en gasvoorziening betreft, gericht zal zijn op de Noordzeewinning. 5) Het naar behoren vervullen van deze taak is echter uitsluitend mogelijk, indien de Marine daartoe adequaat is uitgerust en haar bevoegdheden in deze aan duidelijkheid niets te wensen overlaten. Het vraagstuk hoe men opzettelijke acties tegen de installaties kan voorkomen, en hoe men dient op te treden in het geval dat een dergelijke actie plaatsvindt of heeft plaatsgevonden, vertoont echter — doordat de meeste installaties zich buiten de territoriale wateren bevinden — ook internationaal rechtelijke aspecten.

In de eerste plaats dient de vraag te worden gesteld welke staat bevoegd is op te treden in geval van (terroristische) acties op de installaties en hoever deze bevoegdheid gaat.

Artikel 2 van de Nederlandse Wet Installaties Noordzee bepaalt dat de Nederlandse Strafwet van toepassing is op ieder die zich aan enig strafbaar feit schuldig maakt op een installatie buiten de territoriale wateren op de bodem van dat deel van de Noordzee dat in de Nederlandse sector ligt. Deze Nederlandse wet is opgehangen aan artikel 5 van het Verdrag inzake het Continentale Plateau, dat in 1958 tijdens de eerste VN-zeerechtconferentie in

Genève werd gesloten. Volgens dit verdrag vallen de installaties op het continentale plat onder de rechtsmacht van de kuststaat, waardoor de kuststaat de volledige en uitsluitende bevoegdheid heeft ten aanzien van de installaties rechtsregels voor te schrijven en af te dwingen. Gewoonlijk wordt het nationale strafrecht van de kuststaat op de installaties toepasselijk verklaard.

Aanzienlijk beperkter echter zijn de bevoegdheden van de kuststaten bij het treffen van maatregelen ter effectieve **voorkoming** van opzettelijke daden, en bij het optreden tegen de daders na **afloop** van dergelijke acties, in de omgeving van de installaties. Men kan er van uitgaan dat bijvoorbeeld terroristen voor hun actie gebruik zullen maken van een schip of een vliegtuig. Nu vallen schepen en vliegtuigen die zich boven de volle zee bevinden onder de uitsluitende rechtsmacht van de staat wiens nationaliteit ze bezitten. De kuststaat mag derhalve niet optreden tegen verdachte schepen en vliegtuigen die onder vreemde vlag varen.

Weliswaar bepaalt het Geneefse verdrag dat de kuststaat gerechtigd is rondom de installaties — in eerste instantie om navigatorische redenen — veiligheidszones van maximaal 500 meter in te stellen, die door schepen van alle nationaliteiten moeten worden geëerbiedigd, maar de tenuitvoerlegging van deze bepaling levert de nodige praktische bezwaren op.

De situatie komt anders te liggen indien opzettelijke daden op of met betrekking tot de installaties in volle zee beschouwd kunnen worden als zeeroof, zijnde in dit verband een daad gepleegd voor persoonlijke doeleinden. Schepen en vliegtuigen die zich schuldig maken aan zeeroof mogen, zolang ze zich op de volle zee bevinden, worden opgebracht door oorlogsschepen en -vliegtuigen van iedere staat, ook al voeren eerstgenoemden een vreemde vlag. Deze bevoegdheid bestaat niet alleen nadat de daden van zeeroof gepleegd zijn, maar eveneens daarvóór dat wil zeggen tegenover schepen en vliegtuigen die verdacht worden zich aan dergelijke daden te gaan schuldig maken. 6)

Daar staat tegenover dat persoonlijke doeleinden moeilijk van te voren zijn vast te

stellen en dat dit vereiste zeker niet op alle (terroristische) acties van toepassing is.

Voor de beveiliging van Noordzee olie- en gasinstallaties zijn dus (inter-)nationale richtlijnen en verdragen opgesteld, maar de praktische waarde hiervan moet niet worden overschat. Er blijven immers genoeg essentiële vragen onbeantwoord, eenvoudig omdat daarover nog niets concreets is afgesproken en geregeld. Zo rijst de vraag hoe — gezien de beperkte bevoegdheden van een staat — het meest effectief kan worden opgetreden in geval van een actie op een buitenlandse installatie en bijv. de Nederlandse Marine het dichtst in de buurt is. Een ander probleem wordt gevormd door de verschillen in wetgeving, procedures en verantwoordelijkheden terzake, op basis waarvan men zich kan afvragen in hoeverre er sprake is van verkeer tussen de installaties onderling en of elke betrokken kuststaat c.q. particuliere maatschappij de beveiligingsmaatregelen even consequent uitvoert.

Bij het streven naar gezamenlijke beveiliging van de installaties zal voorts duidelijk voor ogen moeten staan wat de dreiging is, wat beschermd dient te worden en door wie. Een belangrijke vraag welke zich hierbij voordoet, is of de beveiliging in **vredetijd** al dan niet een NAVO-taak moet zijn. Binnen de NAVO zijn de meningen sterk verdeeld, in die zin dat de meeste van de betrokken landen geen taak zien voor de NAVO bij de beveiliging van de olie- en gasvelden op de Noordzee, zij het dat een opzettelijke grootscheepse aanval van een buitenlandse mogendheid op de olie-winsplaatsen een zaak zou moeten zijn die de NAVO rechtstreeks aangaat.

De bovenstaande juridische en politieke haken en ogen verhinderen een aantal landen overigens niet zelfstandig maatregelen te treffen teneinde de veiligheid m.b.t. de installaties op het continentale plat te garanderen. Naast Engeland, heeft Noorwegen een niet geringe uitbreiding en modernisering van zijn kustwacht aangekondigd en beschikt dit laatstgenoemde land sinds enige tijd over een satelliet die de communicatie tussen de installaties en het vaste land aanzienlijk heeft verbeterd 7).

Maar wanneer men het bovenstaande overziet,

dringt de conclusie zich op dat het bestrijden door nationale autoriteiten van mogelijke, al dan niet opzettelijke, acties, zou moeten worden gecompleteerd door een politiek

aanvaardbaar stelsel van vastomlijnde afspraken tussen de betrokken landen. Niet in de laatste plaats lijkt het zinvol ook de tankerbeveiliging hierbij te betrekken.

Noten:

- 1) NRC-Handelsblad, 13 april 1976
- 2) id., 2 april 1976
- 3) id., 13 januari 1976
De Telegraaf, 13 januari 1976
Utrechts Nieuwsblad, 21 januari 1976
- 4) NRC-Handelsblad, 5 maart 1976
- 5) Zie ook KLTZ. T. Sleeswijk Visser: De nationale betekenis van de Koninklijke Marine in relatie tot de Nederlandse economie, in Marineblad — mei 1976
- 6) Mr. A. H. A. Soons: Beveiliging van Booreilanden als volkenrechtelijk probleem, in NRC-Handelsblad, 2 april 1975
- 7) New Scientist, 15 July 1976

Burgerlijke ongehoorzaamheid en onze rechtsorde

drs. R. V. W. M. Lantain

De legitimiteit van ons politiek systeem draagt er toe bij dat de bestuurden die er deel van uitmaken doorgaans bereid zijn de rechtskracht van onze wetgeving en de bevoegdheid van het bestuur dat deze moet handhaven en uitvoeren, te erkennen. De spelregels worden in principe aanvaard, maar ondervinden de laatste jaren toch meer en meer kritiek. De kern van de hier bedoelde kritiek is onder andere verwoord door **Langemeijer** die opmerkt:

„Het is een overschatting van de democratie te menen dat daar elk streven naar zijn kracht en waarde in overweging komt. Ik wees er reeds op dat de weinige beginselvragen die de partijverdeling bepalen aan een aantal problemen een geringe kans geven om te worden opgelost. Zo is bijvoorbeeld het geval denkbaar dat een bepaalde wens die is van een politiek extremistische oppositiepartij, terwijl in alle potentiële regeringspartijen sterke minderheden haar delen”. 1)

In een zeer lezenswaardige beschouwing in 'Beleid & Maatschappij' heeft **Daudt** er op gewezen dat een en ander er toe kan leiden dat de partij die bij verkiezingen 51 % van de stemmen verzamelt, op alle relevante vraagstukken een meerderheid van 83 % tegenover zich vindt. In zijn theoretisch model wordt er daarbij van uitgegaan dat het kan voorkomen dat kiezers op een politieke partij stemmen ondanks het feit dat zij het op een aantal belangrijke punten met het programma van die partij niet eens zijn. Hierbij kan zich de situatie voordoen dat een partij een meerderheid van de kiezers achter zich heeft die na afweging van de belangrijke programmapunten, waarmee zij het niet in alle gevallen eens zijn, uiteindelijk toch op die partij hebben gestemd, terwijl tegelijkertijd blijkt dat ten aanzien van enkele programmapunten de twijfels onder het eigen kiezerscorps

zo groot zijn dat deze gecombineerd met de oppositie buiten de partij leiden tot een meerderheid van het totaal der kiezers die een tegenstander blijkt te zijn van enige belangrijke programmapunten van die partij, die overigens bij de verkiezingen de meerderheid van de stemmen heeft behaald. Wanneer nu sprake is van wisselende meerderheden met betrekking tot de relevante politieke strijdpunten kan zich theoretisch de door **Daudt** geschilderde situatie voordoen dat een partij die bij verkiezingen 51 % van de stemmen verzamelt, op alle relevante vraagstukken een meerderheid van 83 % tegenover zich vindt. Het mag duidelijk zijn dat dit extreme geval zich in de praktijk niet zo gemakkelijk zal voordoen. Meer gematigde varianten daarentegen zijn beslist niet uitzonderlijk. **Daudt** meent dat het probleem zich met name zal voordoen in een moderne verzorgingsstaat waar als gevolg van de ordenende taak op steeds meer terreinen en de participatie van steeds meer groepen, steeds meer afzonderlijke, ongecoördineerde zelfs elkaar uitsluitende claims gelegd worden. 2)

In dergelijke omstandigheden komt de legitimiteit van ons politiek systeem toch wel enigszins onder druk te staan. Als dan een formele meerderheidsbeslissing te weinig garanties biedt het gevoelen van de meerderheid ook werkelijk weer te geven, wil daarmee niet gezegd zijn dat aan dergelijke beslissingen de legitimiteit ontnomen is. Nog altijd is het zo dat deze volgens vastgestelde en algemeen aanvaarde procedures tot stand zijn gekomen. Maar dat neemt niet weg dat er zo veel kanttekeningen bij te plaatsen zijn dat enige souplesse bij het toepassen van die procedures wellicht op zijn plaats is. Daarbij kan gedacht worden aan het mogelijk maken van bepaalde vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid. Het ligt niet in de bedoeling hier te betogen dat de meeste zogenaamde meerderheidsbeslissingen ondemocratisch zouden zijn en daarom niet op loyaliteit mogen rekenen, maar veeleer om begrip te wekken voor het feit dat aan de doctrine van het democratisch meerderheidsstelsel nog wel zo

veel haken en ogen zitten dat onder bepaalde omstandigheden bepaalde vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid gerechtvaardigd kunnen zijn.

Dat niet alle vormen van wetsongehoorzaamheid beschouwd mogen worden als burgerlijke ongehoorzaamheid is onomstreden. Zo bestaat er geen verschil van mening over dat heimelijke illegale acties, die niet pretenderen in eerste instantie bedoeld te zijn als een daad van maatschappelijk protest, zoals eenvoudig criminele daden, buiten de begripsomschrijving van burgerlijke ongehoorzaamheid dienen te vallen. Ook meer openlijke daden wel bedoeld als maatschappelijk protest, maar daarenboven de legitimiteit van het politiek gezag bestrijdend, zoals revolutionaire acties, worden doorgaans niet als burgerlijke ongehoorzaamheid aangemerkt. Of daden van maatschappelijk protest waarbij het vooropgezet gebruik van fysiek geweld als een legitiem strijdmiddel gezien wordt, zoals bepaalde terroristische groepen doen, nog beschouwd kunnen worden als burgerlijke ongehoorzaamheid is een minder onomstreden discussiepunt.

Wat burgerlijke ongehoorzaamheid dan wél vermag te zijn heeft dan ook aanleiding gegeven tot een levendig dispuut. Hier wordt gekozen voor de opvatting die stelt dat sprake is van burgerlijke ongehoorzaamheid als we te maken hebben met een vooropgezette en openlijke schending van bindende rechtsregels, die verricht wordt als een daad van maatschappelijk protest zonder vooropgezet gebruik van fysiek geweld en met de bereidheid een eventuele sanctie opgelegd door het legitieme gezag, te accepteren. 3) Voor wat betreft de aard van het maatschappelijk protest wordt dan in het midden gelaten in hoeverre het gaat om een zuiver morele daad danwel een politieke daad gericht op verandering van de situatie.

De principiële rechtvaardigingen voor burgerlijke ongehoorzaamheid kunnen nogal uiteen lopen. Zeer ver in de rechtvaardiging van ongehoorzaamheid gaan zij die het individuele geweten centraal stellen als norm voor alle handelen. Anderen redeneren ook vanuit deze mentaliteit maar wijzen daarbij op het gevaar van een chaotische anarchie wanneer iedereen zijn eigen wetten gaat stellen. Zij komen in navolging van Thomas More tot

een verzoening waarbij volgens hen gewetensvol handelen nog mogelijk is zonder de consequenties van chaos, door ongehoorzaamheid niet eerder te overwegen dan wanneer men geconfronteerd wordt met een situatie waarin een persoonlijke daad met directe gevolgen die men als moreel verwerpelijk ziet, gevergd zou worden.

Walzer beschouwt het vraagstuk vanuit een heel andere invalshoek, maar overigens niet minder ingrijpend. Los van individueel geweten kent de mens zijn groepsloyaliteiten, omdat beginselen pas geestelijke waarde krijgen in menselijk contact en niet in sociaal isolement, zo meent hij. Problemen ontstaan wanneer groepsloyaliteiten aanspraak maken op exclusiviteit, ook ten aanzien van een zo monopoliserend orgaan als de staat. Als die groepsloyaliteiten slechts voor enkele facetten van het leven gelden en voor het overige leiden tot aanvaarding van het monopoliserende staatsgezag, is het volgens Walzer bepalend voor het tolerantie-niveau van de maatschappij of de staat ruimte laat voor groepsloyaliteiten die op enkele punten afwijkend zijn van wat de maatschappij als regel heeft aanvaard. 4)

Een heel andere benadering is die, welke niet in de eerste plaats uitgaat van individueel geweten of groepsloyaliteit, maar een algemeen rechtsgevoel centraal stelt. Bekende activisten als Thoreau, Gandhi, Russell en King huldigen deze laatste opvatting. Velen hebben getracht het algemeen rechtsgevoel nader te concretiseren. Hier beperken wij ons tot de constatering dat in de opvatting van verscheidene auteurs het algemeen rechtsgevoel geschaad wordt bij schending van procedurele garanties, bij onevenredigheid, bij willekeur, bij overschrijding van bevoegdheid, bij ongelijkheid zonder motief en bij niet-nakoming van wederkerigheid en dat in zulke gevallen de 'prima facie' verplichting zich aan de regels te houden kan wegvallen. 5)

Er is betoogd dat burgerlijke ongehoorzaamheid ongewenst en bovendien overbodig is in een democratisch systeem waar alle maatschappelijke wensen op legale wijze in het politiek proces ingebracht kunnen worden. Dat ons politiek systeem op dit punt niet volmaakt is, werd in de aanvang van deze bijdrage al aan de orde gesteld. In dit verband zullen wij er dan ook niet verder op in gaan en ons

beperven tot de kritiek die stelt dat burgerlijke ongehoorzaamheid de grondslagen van onze rechtsorde schaadt.

Het meest verregaand is het verwijt dat burgerlijke ongehoorzaamheid in wezen een uiting is van anarchisme. Burgerlijke ongehoorzaamheid wordt verwezen een produkt te zijn van een mentaliteit van 'free riding'. Daar valt wel wat tegen in te brengen. Slechts weinige verdedigers van burgerlijke ongehoorzaamheid hebben waarderende woorden voor onbezonnen, onevenredige of ludieke acties van wetsovertreding. Zij stellen los van de rechtvaardiging ten principale wel degelijk eisen aan wat **Schuyt** noemt de innerlijke ethiek van burgerlijke ongehoorzaamheid. Deze laatste formuleert een aantal voorwaarden die er naast de reeds eerder besproken bepalende kenmerken op neer komen dat de acties gewetensvol en weloverwogen dienen te zijn, dat er een betekenis-samenhang moet bestaan tussen bekritiseerd object en gekozen handelwijze, dat men tevoren alle voorhanden legale middelen heeft geprobeerd om in de als ongewenst ervaren situatie verandering te brengen, dat de rechten van anderen zo veel mogelijk in acht genomen worden, en dat men vrijwillig meewerkt aan eventuele arrestatie, vervolging en straf. 6) Als het nu zo is dat burgerlijke ongehoorzaamheid in zijn algemeenheid alleen gehanteerd wordt als uiterste middel en dan nog alleen in zwaarwegende gevallen, waarbij de actie weloverwogen is met oog voor andere belangen en waarden en eventuele sancties als legitiem aanvaard worden, dan kan men bezwaarlijk staande houden dat het hier gaat om een uiting van anarchisme of een mentaliteit van 'free riding'. Evenmin kan men volhouden dat daarmee alle illegaal gedrag gelegitimeerd wordt, zoals wel eens beweerd is.

Meer sophisticated is de kritiek die er op wijst dat burgerlijke ongehoorzaamheid op zich geen rechtvaardiging hoeft te zijn voor alle illegaal gedrag, maar dat het praktische effect ervan desalniettemin kan zijn dat het algemeen respect voor de wet ondergraven wordt met alle mogelijke gevolgen van dien. De commissie-(Milton) Eisenhower wees er op dat een groot deel van de gewelddadigheid in de Verenigde Staten, tegen het einde van de jaren zestig, verklaard kon worden uit een

verminderd respect voor de wet dat op zijn beurt zijn grondslag zou vinden in de verspreiding van illegale acties als burgerlijke ongehoorzaamheid een aantal jaren eerder. 7) Het verminderd respect voor de wet met alle kwalijke gevolgen van dien, zou inderdaad een zeer ongewenst bijverschijnsel kunnen zijn van het meer verspreid raken van de idee der burgerlijke ongehoorzaamheid. Vooropgesteld zou echter moeten worden dat dit op zich geen argument kan zijn om burgerlijke ongehoorzaamheid als maatschappelijke strijdmethode of individuele gewetensfunctie in de ban te doen. Zoals **Schuyt** zegt: „Net zo min als het feit dat men zich met een mes in de vingers kan snijden een reden is om dat mes niet meer te gebruiken.” 8)

Blijft het probleem hoe de eventuele (wetenschappelijk aannemelijk gemaakt is er namelijk nog niets; er is alleen sprake van een overigens plausibele veronderstelling) schadelijke neveneffecten van burgerlijke ongehoorzaamheid zo veel mogelijk te mitigeren. **Schuyt** formuleert al tenminste een eerste voorwaarde als hij stelt: „Naar mijn mening leidt de **afwezigheid** van breed bediscussieerde theorieën van burgerlijke ongehoorzaamheid (.....) tot een snelle inflatie van burgerlijke ongehoorzaamheid.” 9) In ieder geval is ruimere discussie een voorwaarde om ook voor de niet direct betrokkenen het onderscheid tussen burgerlijke ongehoorzaamheid met een aanvaardbare innerlijke ethiek en ongehoorzaamheidsacties zonder die ethiek, duidelijk te maken. Anders gezegd: om hen in staat te stellen het kaf van het koren te scheiden en daardoor niet meer alle actievoerders over een kam te scheren, waarmee twijfelachtige acties en actievoerders de wind uit de zeilen genomen wordt.

Duidelijkheid scheppen over de verschillende geaardheid van de onderscheiden soorten ongehoorzaamheid aan de wet is één ding, maar het is niet voldoende om de ongewenste neveneffecten van burgerlijke ongehoorzaamheid te mitigeren. Daarnaast moet er nog een zo groot risico van sanctie tegen acties van burgerlijke ongehoorzaamheid zijn, dat het onaantrekkelijk is er lichtvaardig toe over te gaan. In de woorden van **Acton**:

'Indeed, an extreme readiness to give way before the moral challenge of others may, by

making the profession of moral challenger an easy one, increase the occasions on which conscience is the cover for ambition.'

Aan de andere kant moet, hoewel het risico van sanctie aanwezig dient te blijven, het niet zo zijn dat burgerlijke ongehoorzaamheid die voldoet aan eisen van interne ethiek hetzelfde risico loopt als ongehoorzaamheid die die ethiek mist. De mogelijkheid van een strafuitsluitingsgrond moet bij de door ons bedoelde soort van burgerlijke ongehoorzaamheid om reden van de aard der rechtvaardiging én om reden van de inhoud van de interne ethiek alleen reeds aanwezig kunnen zijn. Daarmee wordt de kans op een strafuitsluitingsgrond substantieel groter dan bij niet zo gewetensvolle en zorgvuldige ongehoorzaamheidsacties. Om concreet te zijn: acties zoals recentelijk van de binnenschippers zouden daarvoor niet in dezelfde mate in aanmerking moeten komen als acties tegen de rassensegregatie in de Verenigde Staten op het breukvlak van de jaren vijftig en zestig.

Langemeijer heeft er een pleidooi voor gevoerd bepaalde acties van burgerlijke ongehoorzaamheid te disculperen op grond van het ontbreken van materiële wederrechtelijkheid. Hij voegde daarbij aan bepaalde zorgvuldigheidsvereisten, zoals die hiervoor reeds genoemd zijn, nog toe dat de actie tot verandering van de heersende situatie afwijkend van de normale legale middelen, in tegenstelling tot die laatste een redelijke kans op succes moet bieden. 11) **Peijster** heeft er hier al eens eerder op gewezen dat de Nederlandse rechter bij bepaalde ongehoor-

zaamheidsacties besloot tot niet-veroordeling op grond van het ontbreken van materiële wederrechtelijkheid. 12)

Los van de criteria kan gesteld worden dat een zorgvuldige toetsing door de rechter de beste garantie biedt tegen misbruik van het instrument der burgerlijke ongehoorzaamheid. Overigens zal daartoe de vervolgingsinstantie een wat terughoudend gebruik moeten maken van haar discretionaire bevoegdheid: het oordeel ware bij voorkeur aan de rechter te laten. Naast de publieke discussie die het mogelijk maakt het kaf van het koren te scheiden en naast het reële risico van gerechtelijke sanctie, kan deze zorgvuldige toetsing er toe bijdragen de eventuele schadelijke neveneffecten van burgerlijke ongehoorzaamheid te mitigeren. De onvolkomenheden van ons politiek systeem met name voor permanente minderheden, de waarde van het individuele geweten en het belang van het algemeen rechtsgevoel, maken dat burgerlijke ongehoorzaamheid in bepaalde omstandigheden en onder bepaalde voorwaarden er toe kan bijdragen dat de legitimiteit van ons politiek systeem niet nodeloos wordt ondergraven. Immers de bereidheid de grondslagen van onze rechtsorde te aanvaarden is voor een belangrijk gedeelte afhankelijk van het gevoel bij belangrijke groepen van de burgers dat het individuele geweten, het rechtsgevoel en onmachtsgedoeven op zodanig begrip en respect in de samenleving kunnen rekenen dat gewetensvolle ongehoorzaamheidsacties onder bepaalde voorwaarden getolereerd worden.

- 1) Langemeijer, mr. G. E. 'Evolutie, revolutie, democratie en recht' in **Kernvraag** no. 38—september 1973, blz. 45—46.
- 2) Daudt, dr. H. 'De politieke toekomst van de verzorgingsstaat' in **Beleid & Maatschappij** 1976/77 blz. 180—184.
- 3) Vgl. Childress, James. F. **Civil disobedience and political obligation**, New Haven & London, 1971 blz. 1—12.
- 4) Walzer, Michael **Obligations, essays on disobedience war and citizenship** Cambridge Mass. 1970 blz. 3—23.
- 5) Vgl. Schuyt, dr. C. J. M. **Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid**, Rotterdam 1972, blz. 341.
- 6) Schuyt, op. cit. blz. 311 e.v.

- 7) Eisenhower-report, **National commission on the causes and the prevention of violence**, New York 1969, blz. 90.
- 8) Schuyt op.cit. 362.
- 9) Schuyt op.cit. blz. 362—363.
- 10) Acton, H. B. 'Political justification' in Bedau, H. A. Ed. **Civil disobedience, theory and practice**, New York 1969, blz. 234.
- 11) Langemeijer, op.cit. blz. 47.
- 12) Peijster, dr. C. N. 'Het tolerantie-niveau van onze samenleving' in **Liberaal Reveil** 15e jaargang juli 1973, blz. 31.

Ervaringen van een liberaal met volkshuisvesting

A. Thuis.

Over volkshuisvesting wordt enorm veel gepraat en geschreven. Politici, bouwers, academici, ombudsmannen, enz. bemoeien zich er mee. Het gaat daarbij niet om volkshuisvesting als geïsoleerd probleem. Naast stads- en wijkvernieuwingsproblemen zijn velerlei aspecten van de ruimtelijke ordening van betekenis. Te denken valt aan de suburbanisatie, de spreiding van de bevolking en de werkgelegenheidsproblemen. In de zeven jaren dat ik wethouder van volkshuisvesting en woonruimteverdeling ben, zijn mij twee zaken met name duidelijk geworden. In de eerste plaats worden met praten en schrijven geen huizen gebouwd. Daarnaast is volkshuisvesting geen op zich zelf staand probleemgebied, waarvan de problemen opgelost kunnen worden met landelijke uniforme regelingen en normen. Niet alleen per provincie, maar ook per gemeente, ja zelfs per wijk en buurt verschillen de behoeften en de problemen. De samenstelling van de bevolking, de inkomensverhoudingen en de werkgelegenheid zijn bijvoorbeeld facetten die een rol meespelen. Een stadsbestuurder zal op basis van een inventarisatie van dergelijke problemen tot prioriteitskeuzen moeten komen.

Stadsvernieuwing

In Haarlem is vanuit een politieke inventarisatie - vastgelegd in een programma van het College van B en W - de stadsvernieuwing als hoogste prioriteit gekozen. De binnenstad en de vele 19e eeuwse wijken van Haarlem dreigden te verpauperen en het is duidelijk dat bij het ontbreken van een krachtdadige aanpak het woonmilieu dusdanig zal verslechteren dat ontwikkeling het gevolg moet zijn. In de eerste plaats is dat onverantwoord tegenover onze nakomelingen en in de tweede plaats rijst de vraag waar de bewoners van dergelijke wijken dan gehuisvest moeten worden. Haarlem raakt volgebouwd. Indien een uitbreiding in noordelijke en zuidelijke richting om planologische redenen slechts in beperkte mate kan worden gerealiseerd, kunnen in Haarlem - mits minister Gruijters zich er achter

stelt - nog zo'n 2000 nieuwe woningen worden gebouwd. Tegenover dit aantal van 2000 nieuwe woningen staat een lijst van circa 5500 ingeschreven woningzoekenden, waarvan circa 1500 urgente en hoogst urgente gevallen. Deze woningnood wordt nog verzawaard doordat de huisvesting van de aanwezige buitenlandse werknemers extra problemen oplevert. Een en ander betekent dat er een zeer voorzichtig beleid in de stadswijken moet worden gevoerd indien het gaat om de beoordeling van de keuze afbreken en nieuwbouwen of renoveren. Bij dit beleid speelt ook de inspraak van de bevolking een grote politieke rol.

Hoewel ik als liberaal een fervent voorstander ben van een grote betrokkenheid van de bevolking bij het bestuurlijk gebeuren, vrees ik ten eerste de zogenaamde, „emotionele” redenen, die worden aangevoerd om tot iedere prijs tot renovatie over te gaan. Nostalgische verhalen over „een goede sociale sfeer in de buurt” en „tevredenheid met wat men heeft” worden als argumenten veelal hoger gewaardeerd dan de bij het keuzeprocess mede in te calculeren toekomstwaarde van de woningen en de wijk. De stelling dat het kind van nu een kans tot wonen en leven moet hebben in een betere woning en wijk - uitgaande van de stelling dat de kinderen van alle gezinnen er naar zullen streven meer te bereiken dan hun ouders -, wordt helaas door vele wijkraadsleden en adviseurs van bewoners als belachelijk aangemerkt. Zelfs in die wijken waar de bouw van nieuwe woningen door de bewoners als een goede oplossing wordt ervaren, blijft een anti-stemming tegen de vervangende nieuwbouw bestaan.

De bestaande vrees voor het nieuwe, voor de hogere huren en voor de kosten van de verhuizing wordt aangewakkerd door schone beloften over de geweldige mogelijkheden van renovatie en de hoge daarvoor bestemde subsidies. Naar mijn mening is dat een gevaarlijke ontwikkeling. Een goed en nuchter afgewogen beleid, waarbij wat echt goed is beslist moet worden gerenoveerd en voor het overige de keus op afbraak en nieuwbouw moet vallen, is bijkans onmogelijk. Natuurlijk zal bij een eventuele afbraak van woningen gekozen moeten worden voor een gefaseerde vernieuwing. De problematiek van de herhuisvesting is zo moeilijk dat een rigoreuze afbraak

op grote schaal niet aanvaardbaar is. De bewoners zullen op een adequate manier moeten worden voorgelicht en begeleid. Door dat de fasering van de afbraak over meerdere jaren is verspreid, zullen tussentijdse onderhoudswerken moeten worden uitgevoerd, wil het wonen in die tussentijd aanvaardbaar zijn. Deze gefaseerde afbraak en de begeleiding van de bewoners zullen veel geld kosten, maar dat is mijns inziens verantwoord, daar het de bevolking rechtstreeks ten goede zal komen.

Tot nu toe heb ik mij bewust beperkt tot het woonaspect van de stadsvernieuwing. Over andere onderwerpen, zoals bv. het werken en het wonen, milieuwensen (hinderlijke bedrijven), het maken van bestemmingsplannen en onteigening, wil ik volstaan met enkele korte opmerkingen. Ik ben een voorstander van het handhaven dan wel het creëren van een combinatie van de functies wonen en werken. Het bestaan van werkruimte voor de zgn. kleine ambachten bepaalt niet alleen de sfeer in de wijk, doch het betekent ook een goed voorzieningenapparaat voor de bewoners van de wijk en van de stad. Mijns inziens moet de overheid dit soort vestigingen - zonodig door middel van startsubsidies - stimuleren. Hetzelfde geldt overigens voor de nieuwbouwwijken. Hinderlijke, milieu-onvriendelijke bedrijven zullen echter in de gelegenheid gesteld moeten worden zich elders te vestigen. Zonodig moet de overheid ook in dit geval steun verlenen. Een uitgangspunt moet zijn dat er geen arbeidsplaatsen verloren gaan.

Zowel bij het verplaatsen van bedrijven als bij het aankopen van panden moet de overheid zorgvuldig onderhandelen. De mogelijkheid van onteigening - in het kader van een bestemmingsplan - mag nimmer als wapen worden gebruikt. Slechts indien onredelijke eisen worden gesteld en er sprake is van een duidelijke tegenwerking, moet onteigening plaatsvinden. Aan de andere kant vind ik dat de onteigeningsprocedure bekort moet worden en het karakter van een kort geding moet krijgen, om te voorkomen dat door de lange duur van onteigeningsprocedures andere belangen geschaad worden. Dat neemt echter niet weg dat er naar mijn mening wel eens snel wordt gesteld dat een particulier „onredelijk” handelt. Het bepalen van de werkelijke waarde van het onroerend goed wordt dan sterk politiek beïnvloed. Met de mogelijkheid van onteigening, of - in geval van nieuwbouwwplannen door een belegger of de eigenaar van de grond - met de dreiging van een procedure ex artikel 19 van de Wet op de ruimtelijke ordening achter de hand, wordt druk uitgeoefend. Het zgn. voordelig verkrijgen van het gewenste resultaat geeft dan vaak te denken.

Woonruimtebeleid en huurbeleid

Als liberaal onderschrijf ik de prijsbepaling door vraag en aanbod op een vrije markt. Dit geldt ook voor een vrije ontwikkeling van de huurprijzen die een afspiegeling moeten zijn van de economische waarde van de woningen. Het naoorlogse huurbeleid - in eerste instantie noodzakelijk in verband met de grote achterstand in de woningbouw - heeft echter geleid tot een onjuiste situatie. De verhoudingen in de huren tussen de oud- en nieuwbouwwoningen zijn van jaar tot jaar verder uiteen gegroeid en dat ondanks de met hoge subsidies kunstmatig laag gehouden huren van de zgn. gesubsidieerde nieuwbouw (woningwet- en premiewoningen). Dat de discrepantie groot is, kan worden geïllustreerd met het maximum huurbedrag van f 487,50 per maand, waarbij een huurder nog een beroep kan doen op de individuele huursubsidie. Het rijk geeft hiermee kennelijk aan dat de bouwkosten hoog zijn, althans tot hoge huren leiden. Via allerlei extra subsidies wordt thans weliswaar voor de bouw van vervangende nieuwe woningen nog een huurpeil bereikt van circa f 300,— per maand, maar gezien de kosten- en loonontwikkelingen mag men zich afvragen hoe lang deze financiële offers nog gebracht zullen kunnen worden.

Dat het rijk inziet dat de bomen niet tot de hemel kunnen groeien blijkt de laatste jaren uit de pogingen om te komen tot de zgn. „huurharmonisatie”. Daarmee wordt bedoeld dat de achtergebleven huren van het oude woningbestand worden opgetrokken tot een aanvaardbaar en in relatie tot de nieuwbouw af te wegen peil. Vanuit liberale hoek is daar altijd al op aangedrongen en heeft men duidelijk te kennen gegeven dat het tempo van de maatregelen en de hoogte van het inhaalpercentage onvoldoende is. Ook is van liberale zijde kritiek geuit op de hoogte van de subsidies bij de bouw van nieuwe huurwoningen in de sociale sector. Een versnelde afbouw van deze subsidies werd wenselijk geacht. Tevens wordt het accent gelegd op de bouw van koopwoningen - al of niet gesubsidieerd - om het eigen woningbezit te stimuleren.

Ik zou mij in dergelijke voorstellen kunnen vinden, indien de situatie waarin de woningbouw zich bevindt, overal dezelfde zou zijn. Dit is echter beslist niet het geval. In diverse delen van ons land is nog sprake van een grote woningnood. Vastgesteld kan worden dat de meeste woningzoekenden in de categorie van de lager- en laagstbetaalden vallen. De bouw van nieuwe woningen geeft voor deze groepen weinig oplossingen of het moet zijn via

ingewikkelde doorstromingsregels waarbij goedkope woningen in de bestaande woningvoorraad vrijkomen. Hoewel ik zelf zo'n op doorstroming gericht beleid voer, ben ik mij ervan bewust dat andere woningzoekenden, b.v. zij die wonen in flats die de laatste 5 jaar zijn gebouwd, voorlopig niet in aanmerking komen voor het zo fel begeerde eengezinshuis. Een omvangrijke verhoging van de huren van het oude woningbestand maakt ook veel oudere woningen onbereikbaar voor de laagstbetaalden. Het bestaande individuele huursubsidie geeft niet de oplossing. Bij toekenning van zo'n individueel huursubsidie wordt het verschil tussen de kale huurprijs en een normbedrag van $1/7$ à $1/8$ deel van het inkomen (voor de modale werknemer) weggesubsidieerd. Er blijft echter vaak een verschil tussen dit normbedrag van $1/7$ à $1/8$ van het inkomen dat men wordt geacht te kunnen besteden voor de huur en het deel van het inkomen dat men wil betalen. In de tweede plaats wordt bij elke inkomensverbetering het individueel huursubsidie te snel afgebroken. Indien men stelt dat iedere huurder bereid moet zijn zo'n $1/7$ à $1/8$ deel van het inkomen aan huur te besteden, is dat mijns inziens een theoretische uitspraak. (In België en andere Europese landen is het inkomensaandeel dat aan huur wordt uitgegeven gemiddeld zelfs hoger). Naast de jaarlijkse trendmatige huurstijgingen betalen veel huurders in het kader van het huurharmonisatiebeleid een extra percentage. Voor de laagst- en laagbetaalden betekent dit, naast de trendmatige huurstijging, een extra offer.

Deze problemen gelden eveneens voor degenen die als gevolg van stadsvernieuwingsmaatregelen geherhuisvest moeten worden. Deze bewoners komen veelal uit woningen met lage huren. Hoewel het beslist niet altijd gaat om laagbetaalden, is dat toch wel in belangrijke mate het geval. De sprong van de oude huren naar de huidige via normale subsidies verkregen huuruitkomsten voor nieuwe woningen is te groot. Dit heeft onder meer geleid tot extra subsidies voor de bouw van nieuwe woningen in renovatiewijken, zoals bv. het „goed en goedkoop“-subsidie om betaalbare huren te krijgen. Voor de herhuisvesting van de bewoners van af te breken woningen moet verder een beroep worden gedaan op het oude woningbestand, waar de lage huren betaalbaar zijn voor de te herhuisvesten bewoners.

Indien deze mogelijkheden voor de huisvesting van de laagstbetaalden op een te snelle en rigoureuze wijze worden afgesneden, dan gaat men volledig voorbij aan de sociale problemen die samenhangen met de gewinning van huurders aan een hoger huurniveau. Het moet

volgens mij voor iedereen duidelijk zijn dat de welvaart op het gedragspatroon van elke burger en elk gezin een stempel heeft gedrukt. De kunstmatig laag gehouden huren hebben zelfs voor de laagstbetaalden de mogelijkheid geopend een deel van die welvaart te verwerven. Velen moeten zich daarvoor grote inspanningen getroosten; man en vrouw werken samen en op het dagelijkse voedsel en op kleding wordt bezuinigd. Vaak al om niet onder te willen doen voor anderen en om voor vol aangezien te worden is men tot een dergelijke levenswijze bereid. Een puur menselijke benadering waarover men mijns inziens niet kan en mag oordelen.

Een ander punt is echter of zo'n levenswijze dan ten koste van een goed bouw- en huurbeleid mag gaan. Wordt het geen tijd dat ook in ons land het bewonen van een goede woning en de huur die ervoor moet worden betaald, in evenwicht worden gebracht met elkaar? Het antwoord kan niet anders dan „ja“ zijn, maar dan een „ja“ met een aantal voorwaarden. Er zal rekening moeten worden gehouden met de in het voorgaande geschetste problemen. Een extra huur van f 10,— kan voor een laagbetaalde juist betekenen dat deze het niet meer ziet zitten, terwijl f 100,— meer huur voor hogere inkomens nog geen probleem behoeft te zijn. Het gefaseerd „wennen“ aan het „meer betalen voor woongenot“ zal bij het vaststellen van subsidiënormen een belangrijk uitgangspunt moeten zijn.

Een gezond beleid moet niet inhouden dat het in eerste instantie door bepaalde groepen in onze samenleving als een strafexercitie wordt beschouwd. Een beleid dat zich in grote mate richt op de bezitsvorming d.m.v. nieuwbouw van uitsluitend of overwegend koopwoningen, en op het afstoten van woningen in de woningwetsfeer door woningcorporaties en gemeenten is mijns inziens ook te absoluut. De problemen die elders in dit artikel zijn aangestipt - o.a. het woonruimtebeleid - spelen ook hier een rol. Zolang er nog woningnood is - en zeker waar dit nog geaccentueerd wordt door stads- en wijkvernieuwing -, zal de overheid een greep op het oude en nieuwe woningbestand moeten houden. Dat is alleen mogelijk via de bouw van huurwoningen met financiële steun van het rijk. Dat daarnaast ook voor een deel koopwoningen in de nieuwbouw moeten worden gerealiseerd, behoeft geen betoog. De afweging van hoeveel van het ene en hoeveel van het andere wordt bepaald door de plaatselijke situatie. Het is dan ook mijn wens dat door uitspraken van liberale vertegenwoordigers daar rekening mee wordt gehouden.

Landbouwgrond in de politiek

Uitgangspunt voor een discussie over een liberale politiek voor landbouwgrond door **S. L. Louwes**.

Inleiding

Door de eeuwen heen is de maatschappij-structuur sterk bepaald door de wijze waarop de grond gebruikt werd en door de daarmee samenhangende vorm waarop de beschikkingsmacht over het agrarisch grondgebruik was geregeld. Vandaar dat het sterk verbonden is met het patroon van normen, waarden en doelstellingen, kortom het „belief system” van elke maatschappij. Derhalve liggen meningen over de grond dieper verankerd dan op basis van zuiver economische motieven verwacht zou mogen worden. Voor generaties van boeren heeft het horigheid betekend en een meer of mindere mate van uitbuiting; voor anderen de basis van een vrij en zelfstandig bestaan. Vrij dan van invloed van anderen, niet vrij van werk.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de overheid reeds vroeg bij de rechtsregels ten aanzien van het grondgebruik werd betrokken en de grondpolitiek reeds zeer lang een veel besproken politiek issue vormt. De voornaamste punten die daarbij ter sprake kwamen en die ook in dit artikel behandeld zullen worden, waren gemeenschaps- dan wel privé-bezit van de grond, de rol die de overheid op de grondmarkt moet spelen, en de samenhang van het grondbeleid met andere vormen van overheidsbeleid ten aanzien van de landbouw. Wanneer in dit artikel van een liberale visie wordt gesproken, moge naar paragraaf 2 van het rapport „Naar een liberaal landbouwbeleid” worden verwezen voor een nadere aanduiding van hetgeen een dergelijke visie inhoudt 1).

De grondpolitiek in Nederland

Zoals reeds gesteld, heeft de overheid zich al zeer lang met de grond beziggehouden en heeft zij ordenend ingegrepen in het gebruiken en verhandelen van de grond. Terwijl het daarbij in de 19e eeuw voornamelijk om een afbreken van de laatste overblijfselen van het feodale systeem, zoals de afschaffing van oude rechtsregels betreffende de grond, zoals horigheid, tiendrechten, hand- en spandiensten en dergelijke ging, kwam men in de 20e eeuw

weer terecht in een fase van toenemende overheidsbemoeïing met de grond. Een geheel nieuwe periode van overheidsingrijpen begon in 1933 met de crisis-pachtwet welke gevolgd werd door de Pachtwet van 1938, het Pachtbesluit van 1941 en de Herziene Pachtwet van 1958. In de oorlog is de overheid eveneens overgegaan tot prijscontrole van landbouwgronden. Deze prijsbeheersing is echter na 1963 niet gecontinueerd. Op een andere, maar niet minder ingrijpende wijze houdt de overheid zich bezig met de grond via de ruilverkaveling, steeds meer geëvolueerd naar streek- en landinrichting, met als laatste loten aan deze stam de voornemens van de overheid ten behoeve van het beschermen van het landschap en het milieu. Ten slotte grijpt de overheid niet alleen regelend in in de planning van de deelnemers aan het economische proces, in ons geval de landgebruikers en bezitters, maar zij neemt ook zelf deel aan dit economische proces. Zij wint en koopt land en is daarmee een van de grootste aanbieders op de pachtmarkt en de grootste vrager op de grondmarkt. Al deze maatregelen passen in een algemene trend van een steeds groter ingrijpen van de overheid in de afloop van het economische proces, met als motivering het corrigeren van de werking van het vrije-markt-mechanisme. In deze zich steeds verplaatsende afgrenzing van het gebied van regeling door de overheid van dat van de vrije markt, dienen ook de eind vorig jaar ingediende wetsontwerpen „Voorkeursrecht gemeenten bij verwerving van onroerend goed” 2) en „Wijziging van de onteigeningswet” 3) te worden geïnterpreteerd als het voornemen van de overheid weer een stukje gebied op de vrije markt te veroveren. De lange strijd om deze beide wetsontwerpen en de daaromheen gevoerde discussies hebben aangetoond met welke ferventheid hierbij een soort ideologische loopgravenoorlog tussen met name PvdA en CDA gevoerd wordt. Men kan het hierbij met de heer Voortman eens zijn dat het bij deze beide wetsvoorstellen alleen nog maar ging om de „kleine waarheid” 4) van de grondpolitiek en om een volgens de heer Voortman „minimalistisch voorstel”, daar er geen werkelijk grondbeheer uit voortvloeit en de gehele markt van landbouwgrond nagenoeg ongemoeid gelaten werd.

Deze verschillende opvatting over de mate van invloed van de overheid op de markt van landbouwgrond tussen de PvdA en het CDA zal de VVD in de toekomst nog wel eens

kunnen dwingen een meer geprononceerde positie in te nemen dan het pragmatisch toekijken en ruggesteun leveren aan het CDA van nu. Vooral omdat op de grondmarkt ontwikkelingen aan de gang zijn die op zichzelf er reeds voor kunnen zorgen dat binnen zeer korte tijd een nieuwe discussie over de rol van de overheid op de grondmarkt zal worden begonnen. Wij denken hierbij met name aan de spectaculaire prijsontwikkeling op deze markt van de laatste jaren en die aanleiding zou kunnen geven tot vernieuwde aandrang om het dossier „grondpolitiek” weer te openen.

Problemen rond de markt voor landbouwgrond

— Grond als produktiefactor in de landbouw.

De mens heeft voor de ontplooiing en instandhouding van zijn activiteiten grond nodig. Hij heeft de grond nodig om er op te wonen, om zich te ontspannen en om de goederen voort te brengen die hij gebruikt. Grond is dus enerzijds een consumptiegoed en anderzijds een produktiefactor. Met name voor de landbouw is de grond niet alleen vestigingsplaats om er andere produktiefactoren op te laten werken, maar is de grond zelf een actief onderdeel van dat produktieproces als voortbrenger van gewassen. Derhalve zijn de grond en de grondmarkt van bijzondere betekenis voor de landbouw.

— De grondmarkt.

Men kan de grondmarkt indelen in een aantal deelmarkten zoals de markt voor woon- en industriële doeleinden, voor landbouw, voor bosbouw, voor recreatie. Vooral in de dichtbevolkte industriële gebieden van West-Europa is er een voortdurende overgang van landbouwgrond naar andere bestemmingen, met name voor woon- en industriële doeleinden. De grondmarkt is een zeer onoverzichtelijke markt waar geen standaardisatie mogelijk is. Elk stuk grond heeft zijn specifieke eigenschappen, met name zijn ligging, zijn geschiktheid voor landbouwdoeleinden, het laatste dan voor zover het grond betreft die voor landbouwkundig gebruik bestemd is. Elke transactie is als het ware een aparte markt, waar een niet reproduceerbaar goed verhandeld wordt in een vaak specifieke kring van gegadigden. Dit blijkt uit enorme spreidingen van de prijzen die voor de grond betaald worden, zelfs op één deelmarkt zoals die voor landbouwgrond. Deze spreiding blijkt niet voldoende uit de statistieken betreffende de grondprijzen zoals die worden gepubliceerd 5).

— Te hoge grondprijzen: oorzaken.

Het meest kenmerkende punt van de markt voor de landbouwgrond is nu dat het peil van de prijzen ervoor in de dichtbevolkte industrielanden van West-Europa veel te hoog is in verhouding tot de opbrengsten die er mee kunnen worden verkregen, afgezien misschien van grond voor enkele zeer specifieke en intensieve toepassingen. Het duidelijkst blijkt dit in Nederland b.v. uit het feit dat bij de berekeningen van het Landbouw-Economisch Instituut de resultaten voor pachtbedrijven veel hoger zijn dan voor eigenaarsbedrijven, waarbij de grond in eigendom nog vrij laag is gewaardeerd. Landelijk wordt voor 1975/76 dit verschil voor grotere bedrijven geraamd op ca. f 500,— per ha. Bij kleine bedrijven is dit verschil nog aanzienlijk hoger door de relatief hogere gebouwenkosten 6). Volgende factoren of een combinatie ervan worden meestal genoemd als oorzaak van de huidige hoge prijzen:

a. door de technologische vooruitgang, met name door de ontwikkeling van arbeidsbesparende machines, met als gevolg een sterke verhoging van bewerkingscapaciteit per man, is voor een rendabele bedrijfsvoering voor de meeste bedrijven (éénmansbedrijven, vader-zoonbedrijven) bedrijfsvergroting noodzakelijk. Deze aanpassing is des te noodzakelijker indien men denkt in termen van een vergelijkbaar inkomen met de overige sectoren van de economie, waar tot voor kort een snelle groei van lonen en inkomens plaatsvond. Er bestaat derhalve een felle strijd om de grond tussen de bedrijfshoofden over de schaars aangeboden hoeveelheden. Elk bedrijfshoofd zal daarbij marginaal denken en bereid zijn meer te betalen dan hij gemiddeld uit die grond kan maken. Het gehele bedrijf zal bij uitbreiding namelijk meer kunnen opbrengen, omdat er een meer optimale verhouding ontstaat tussen de grond en de overige voor zijn bedrijf beschikbare produktiefactoren. Hij zal daartoe des te eerder geneigd zijn, omdat door de stabiliserende werking van het markt- en prijsbeleid zijn risico bij de afzet van zijn produkten geringer is. Ten slotte zal bij een bedrijfsstructuur, zoals wij die in Nederland kennen, waarbij het bedrijfshoofd zijn inkomen geniet op grond van de opbrengsten van zijn arbeid, van zijn eigen in het bedrijf gestoken kapitaal en van zijn eventueel grondbezit, de tendentie aanwezig zijn om meer te betalen voor de minimumfactor, in casu de grond, dan bij een zuiver economische toedeling van dit inkomen zou plaatsvinden. Slechts weinig bedrijfshoofden zullen namelijk geneigd zijn hun inkomen precies op te delen naar de bronnen waaruit dit inkomen gevormd wordt,

namelijk de produktieve prestaties die de diverse ingezette categorieën produktiefactoren leveren;

b. door onteigening van landbouwgrond ten behoeve van andere bestemmingen (uitbreiding van steden voor industrie, voor transport), waarbij meestal een hogere prijs wordt uitgekeerd, inclusief veelal een vergoeding voor bedrijfsschade, verschijnen er een aantal kopers op de markt die bereid zijn een deel van deze ontvangen meerwaarde voor andere vervangende landbouwgrond te besteden en een hogere prijs voor deze grond te betalen om zodoende weer in het bezit van grond te komen ter voortzetting en verplaatsing van het bedrijf, het zgn. cascade-effect;

c. grond geldt als een zeker en onverwoestbaar bezit, waardoor een aantal beleggers bereid is met lage rendementen op hun kapitaal genoeg te nemen om dit bezit te verwerven of in stand te houden. Daarbij geldt grond ook nog als een waardevast bezit, hetgeen de vraag naar grond nog doet toenemen in tijden van inflatie zoals wij die nu beleven;

d. de invoering van de mogelijkheid om rentesubsidies te verkrijgen in Nederland in het najaar van 1972 heeft een stroom van investeringen losgemaakt, met name in de rundveehouderij, voor het bouwen van ligboxen-stallen. In vele gevallen zijn deze stallen zo groot dat de bestaande veestapel te klein is voor een volledige bezetting. De oppervlakte grond is dan weer te klein om de nodige rundveebezetting te verkrijgen, daar anders de bezetting per ha te groot wordt. De uitzonderlijk hoge aardappelprijzen, de goede opbrengsten in de akkerbouw in de laatste paar jaren, hebben nog weer een extra impuls gegeven aan de stijging van de grondprijzen.

— Te hoge grondprijzen: gevolgen.

Deze zeer hoge grondprijzen hebben een aantal gevolgen voor de landbouw, die een gezonde ontwikkeling en aanpassing in de weg staan. In de eerste plaats versterken deze hoge grondprijzen de tendentie tot intensivering van de produktie. Elke koop tegen een dergelijk hoge prijs verhoogt de historische kostprijs van de koper zodanig, dat het hem dwingt het verkregen stuk grond zeer intensief te bewerken. Deze dwang is des te groter naarmate de financiering meer met vreemd kapitaal heeft plaatsgevonden. Naast de slechte bedrijfsstructuur en de technologische ontwikkeling vormen deze hoge grondprijzen een aparte factor die op macroniveau de Europese landbouw in een te intensieve

produktierichting dringen, waardoor de verbouw van meer extensieve producten, bv. veevoeders, niet meer aan bod komt.

Op microniveau betekenen de hoge grondprijzen voor de zittende boerenstand voor zover grondeigenaar, een voordeel wanneer men het bedrijf op korte termijn wil beëindigen, maar een nadeel wanneer men het wil voortzetten. Vooral op de schouders van de toekomstige generatie van bedrijfs hoofden leggen ze een zware financieringslast. Gegeven het Nederlandse erfrecht betekent de verhoging van de grondprijs een hoge uitkeringslast voor de in de landbouw blijvenden. Bij een gemiddelde gezinsgrootte van boven de vier moet de landbouw als het geheel voor uitkoop een behoorlijke hoeveelheid financiële middelen ter beschikking stellen aan de andere sectoren. Daarnaast is de trend tot schaalvergroting zeer zeker nog niet uitgewerkt en een verdubbeling van de bedrijfsomvang (in S.B.E.) in de komende generatie mag zeker een minimum worden genoemd. Ook dit zal gefinancierd moeten worden. Ten slotte leiden de hogere grondprijzen tot een nog hogere last per ha bij financiering met vreemd geld door de tot een ongekend hoog peil gestegen hypotheekrenten. Verder maken de hoge grondprijzen de verleiding voor de verpachter om zijn grond te verkopen bij vrijkomen van de pacht steeds groter. Daar de door de overheid beheerste pachten niet in die mate stijgen als de grondprijzen, wordt zijn rendement steeds lager en wordt het nu reeds grote verschil tussen de grondprijzen vrij van pacht en met pacht (reeds \pm f 10.000,— per ha in sommige gebieden) steeds groter 7). Beide factoren maken het aantrekkelijk de grond te verkopen en daarmee wordt de financieringslast van de landbouw weer navenant vergroot.

Onze conclusie uit het voorgaande kan derhalve alleen maar zijn dat de gevolgen van de hoge grondprijzen zowel op macro- als op microniveau sterk negatief zijn voor de landbouw als geheel gezien.

De situatie is zelfs zodanig dat het niet zeker is dat de markt weer een nieuw evenwichtspunt zal kunnen vinden zonder dat eerst een periode met grote onzekerheid en prijsverval met alle gevolgen vandien doorgemaakt zal moeten worden. De kans is b.v. aanwezig, gegeven de bovenstaande financieringsproblemen, dat een jonge generatie van aspirant-boeren niet meer aan bod komt of afvloeit. Als de huidige generatie van zittende boeren tussen de 30 en 50, die nu vooral de strijd om de grond voeren, 1 à 2 decennia verder zijn, zullen zij

minder op schaalvergroting uit zijn en derhalve niet meer als vrager optreden. Er kan dan een daling van de vraag optreden, die de spanning op de markt doet afnemen. Dan kunnen weer dezelfde terugkoppelingsfactoren optreden als nu, maar in omgekeerde richting. De onteigeningsprijzen gaan omlaag, de mythe van de inflatiebestendigheid van de grond gaat niet meer op, zodat ook daar de vraag gaat afnemen. De kans is dan aanwezig dat het aanbod toeneemt door boeren die met hoge hypotheeklasten zitten, waarvan de dekking te laag gaat worden en door beleggers die bang zijn voor nog verdere daling van de prijzen en hun al of niet gemaakte winsten wensen te realiseren. In het kort, het klassieke patroon van de depressie van de conjunctuurleer effectueert zich op de grondmarkt met als uiteindelijke winnaars de dan elders werkende jongere boeren, waarbij de vraag is of zij er alsdan nog van kunnen profiteren. Al met al geen aantrekkelijk vooruitzicht, dat echter geacht moet worden te liggen binnen de range van toekomstige mogelijkheden. Men kan natuurlijk tegenwerpen dat het allemaal zo'n vaart niet zal lopen en men kan zelfs stellen dat er voldoende factoren zijn die een te negatieve ontwikkeling zullen afremmen; zolang er echter een niet te ontkennen verschil bestaat tussen wat de grond kost en wat ermee verdiend kan worden, en zolang speculatieve elementen een rol spelen, zal een aanpassing en correctie plaats moeten vinden in een of andere vorm.

Eventuele remedies

— Kansen op onstabiele ontwikkeling.

Uitgangspunt van onze beschouwing is de stelling dat de huidige grondprijzen te hoog zijn ten aanzien van het opbrengstvermogen van de grond, gemeten aan de prijzen voor landbouwproducten.

— Mogelijke maatregelen.

Welke maatregelen kunnen nu geacht worden een onstabiele ontwikkeling en zijn negatieve gevolgen te voorkomen. Als mogelijke instrumenten die, hoewel alle een zeker verder ingrijpen op de grondmarkt inhouden, zijn te noemen:

a. **doorberekening van de hogere prijzen** voor de grond via de hogere prijzen voor de produkten. Een en ander zou b.v. geëffectueerd kunnen worden door niet uit te gaan van pachtprijzen, maar van bedrijven in eigendom waardoor de hogere eigendomslasten, inclusief de rente voor het in het bedrijf belegde vermogen, zouden kunnen worden

doorberekend in de producentenprijzen. Het zou voor de landbouw aantrekkelijk kunnen zijn, maar zeer zeker niet voor de consument en overheid, in casu de belastingbetaler. Bovendien loopt men het risico in een soort autonome inflatiespiraal terecht te komen die een omvangrijke overdracht van middelen van consument en overheid naar de grondbezitter zou kunnen inhouden. Vooral in de Amerikaanse literatuur wordt de stelling dat het effect van de markt- en prijspolitiek via de felle concurrentie om de grond voor het grootste deel bij de grondeigenaren van niet-verpachte objecten terecht komt, naar voren gebracht. Ook hier werkt dit mechanisme. Indien men nu deze hoge grondprijzen via de eigenaarslasten weer in de prijs voor de eindprodukten zou doorberekenen, bewerkstelligt men in wezen alleen een nieuwe prijsstijgingsronde van landbouwgrond, enz.

b. **socialisatie of vermeenschappelijking van de grond.** Indien men de grond nationaliseert, heft men als het ware de grondmarkt op, doordat het gehele grondbezit aan de Staat komt. Een dergelijke nationalisatie zou men geleidelijk tot stand kunnen brengen door een voorkeursrecht aan de Staat te geven bij verkoop van landbouwgrond die dit dan via een groundbank zal moeten financieren. Men dient hierbij wel te bedenken dat nationalisatie van de grond de nationalisatie van de produktiefactor betekent en nog geen nationalisatie van de bedrijven behoeft in te houden. Dit houdt in dat nationalisatie van de grond niet automatisch overgang behoeft te betekenen naar een systeem van staatsbedrijven, zoals in de Oostbloklanden. In het geval van alleen nationalisatie van de grond ligt de keuze van wie wel en wie niet boer kan worden bij de overheid. In zoverre zit men dan dicht bij de problematiek van een beleid gebaseerd op vestigingseisen. Bij een vestigingsbeleid wordt niet zozeer de toegang tot de grondmarkt, zoals bij marktstructuurmaatregelen (vgl. onder d), maar de toegang tot de bedrijfstak aan banden gelegd. In zekere zin doet zich hierbij een zelfde probleem voor als bij de socialisering van de grond; ook in dit geval moet de overheid uit gegadigden kiezen. In de jaren dertig zijn deze maatregelen toegepast ten opzichte van de middenstand om een te grote toevloed van werklozen naar deze sector te voorkomen. Ons huidige middenstandsdiploma is nog een overblijfsel van deze politiek. Het is duidelijk dat een dergelijk beleid, mits streng toegepast, de opvolgingsdruk tot een zodanig peil kan terugbrengen dat gewenste structuurverbetering in een generatiewisseling tot stand kan komen. Ook zal een dergelijke politiek ontspannend op de grondmarkt kunnen werken, daar zij een sterke vermindering van

de vraag naar grond ten gevolge zal hebben, terwijl tegelijkertijd het aanbod vergroot zou kunnen worden, doordat landbouwers die geen opvolger hebben, hun grond te koop of te huur zullen aanbieden. In Nederland is in de jaren vijftig een vrij omvangrijke discussie geweest over deze maatregel 8), waarbij nog weer onderscheiden werd tussen vestigingseisen voor de persoon (b.v. criteria ten aanzien van vakbekwaamheid) en vestigingseisen ten aanzien van het bedrijf (criterium van de minimumbedrijfs grootte). Minister Vondeling diende in 1958 zelfs een voorontwerp Landbouwvestigingswet in. Tot invoering van een dergelijk beleid is het echter niet gekomen.

c. **grondprijnsbeheersing.** De ervaring tijdens en na de oorlog opgedaan met de Wet op de vervreemding van landbouwgronden is niet erg positief geweest, zodat het de vraag is of een meerderheid voor een dergelijke prijsbeheersing gevonden zou kunnen worden. Met name de controle op naleving van een dergelijke prijsbeheersing is zeer moeilijk. Gegeven het gemeenschappelijk belang dat de koper en verkoper hebben bij het tot stand komen van een transactie, is namelijk het gevaar van ontduiking te groot. Koper en verkoper controleren elkaar niet.

d. **Ingrijpen in de marktstructuur.** Bij deze groep van instrumenten grijpt de overheid niet in in de prijsvorming op de markt, maar beïnvloedt de samenstelling van de marktdeelnemers, voert een marktsplitsing in, of eist voor zich het recht op bepaalde transacties te toetsen aan landbouwpolitieke doeleinden, maatregelen die apart of gecombineerd kunnen worden genomen. Tot deze groep van maatregelen zou men ook kunnen rekenen ingrijpen op het gebied van het erfrecht, door b.v. aan de opvolgende zoon een zekere voorkeur toe te kennen bij bedrijfsovername.

Positie van de politieke partijen ten aanzien van de landbouwgrond

Bij een nadere analyse van de positie van de politieke groeperingen in Nederland ten aanzien van een agrarische grondpolitiek komt men ongeveer tot het volgende beeld.

— De opvattingen van de PvdA.

De linkse groeperingen spreken zich duidelijk uit voor een grotere invloed van de overheid op het gehele grondbeheer, waarbij met name via een algemeen voorkeursrecht voor landbouwgrond en een waardering op basis van gebruikswaarde de grond geleidelijk meer

in gemeenschapshanden zou moeten komen. Een groundbank nieuwe stijl zou een dergelijk algemeen voorkeursrecht voor agrarische grond moeten krijgen om dit weer op erfpachtbasis uit te geven. De motieven voor een dergelijke benadering liggen naar twee kanten. In de eerste plaats wenst men te strijden tegen de grondspeculatie. Boeren en gemeenten zullen van het speculantendom verlost moeten worden 9). Een tweede motief zou men kunnen zoeken in het streven naar bescherming van de kleine boer, die produktievergroting is aangepraat om uit de schaar van politiek gegarandeerde prijzen en industrieel bepaalde kosten te komen. De „rat race” van de boeren onderling zal pas goed losbarsten onder een geliberaliseerde grondpolitiek. Deze aandacht voor de kleine boer past wel bij het neo-marxisme dat het socialistische denken van de laatste tijd sterk beïnvloedt. Met de grote boer wist Marx niets aan te vangen in de filosofie van de klassenstrijd. Hij rekende hem misschien tot de ondernemersklasse. Onder Lenin en Stalin werd deze groep dan ook in Rusland radicaal opgeruimd (kulakken), evenals in China drie decennia later. De kleine boer „peasant” toont meer de trekken van een arbeider, behoort tot de onderdrukte klasse en vormt het rurale proletariaat. Met name in ontwikkelingslanden vormt het de enige massale groep waarop de klassenstrijd kan worden geënt. In de Oostbloklanden tracht men hen dan ook tot arbeider te maken in het kader van het grote landbouwbedrijf. Tegelijkertijd past deze kleine boer beter in de op conservering ingestelde opvattingen van vele landschaps- en milieudeskundigen die in zekere zin zowel een als „neo-romantisch” te kenschetsen landschap als maatschappijbeeld nastreven, waarin geen door technologie gecreëerde vervreemding, maar een door de natuur geïnduceerde broederschap heerst. Daar de overheid via het bezit van de grond vestigingseisen kan stellen en uitmaakt wie bedrijven pacht en hoe groot deze bedrijven zullen zijn, kan men via deze maatregelen dan ook een kleine boerenstand handhaven.

— De opvattingen van het CDA.

In de kringen van het CDA is het laatste jaar vrij intensief over de grondpolitiek gediscussieerd. Met name prof. mr. P. de Haan 10) heeft zich zeer intensief in deze discussie gemengd. Centraal staat bij het CDA de schriftuurlijke gedachte van het eigendom als rentmeesterschap. De grond moet enerzijds beschouwd worden als gemeenschapsgoed, omdat de samenleving erop gegrondvest is en er van afhankelijk is en anderzijds als een mede aan het individu gegeven goed, omdat ook die

er voor zijn bestaan en zijn ontplooiingsmogelijkheden op aangewezen is. Er is dus zowel plaats voor gemeenschapseigendom als dat voor het algemeen belang noodzakelijk is, als voor het individuele eigendom indien dat dient tot ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid zonder schade voor de gemeenschap. De overheid moet met behulp van de meest daartoe geschikte beschikkings- en beheersbevoegdheden over de grond ons kleine en dichtbevolkte land woonbaar en leefbaar houden. Het CDA kan dan ook wel meegaan met de gedachte van het geven van een zeker voorkeursrecht aan de overheid en wel aan de grondbank „oude stijl” dan wel aan de Stichting Beheer Landbouwgronden. Zij blijkt echter falikant gekeerd tegen het onteigenen tegen gebruikswaarde en blijft staan op de exploitatiewaarde als uitgangspunt van de waardering. Juist op dit punt is er een felle strijd gaande tussen CDA en PvdA, waarbij met name door de reeds genoemde prof. De Haan een aantal alternatieve mogelijkheden naar voren zijn gebracht als compromissen 11). Het valt te verwachten dat het CDA bij zijn keuze voor meer ingrijpende maatregelen eerder in de richting zal gaan van een ingrijpen in de marktstructuur dan in de richting van socialisatie van de grond. Wel zal zij weinig moeilijkheden hebben met het voorstel van de PvdA om het kleine landbouwbedrijf meer te beschutten. Juist door de nieuwe voorzitters van C.B.T.B. en K.N.B.T.B is de laatste tijd zeer sterk het middenbedrijf naar voren gebracht als een bedrijf dat ook nog tot ontwikkeling moet worden gebracht en welk bedrijf wel zeer dicht zal liggen bij het kleine landbouwbedrijf van de heer Voortman. Interessant is ook het feit dat de heer v. d. Stee in de Eerste Kamer enkele gedachten over de grondpolitiek heeft ontwikkeld die in dezelfde richting gaan. Hij sprak over een selectief toelatingsbeleid tot de vrije markt voor grond en wel in die zin dat de grond primair ter beschikking moet komen van die bedrijven die in verband met hun voortbestaan de grond het hardst nodig hebben, d.w.z. voor de midden-groep van bedrijven. De meest gerede gegadigden, aan wie een voorkeursrecht zou moeten worden toegekend vormt die groep van boeren, die via deze vergroting weer aansluiting met de kopgroep zouden kunnen verkrijgen 12).

— De opvattingen van de VVD.

De VVD heeft zich veel minder in de strijd om beide wetsontwerpen gemengd dan b.v. het CDA. Zij heeft gezegd, met name bij monde van de heer Tuynman, dat speculatie nogal meevalt, dat het weinig pragmatisch is om met

een dergelijk ingewikkeld stelsel van regelingen te komen, terwijl de bestaande bevredigend werkten. De problemen zijn niet zodanig dat een noodzaak om nu met dit soort wetsontwerpen te komen, aanwezig is 13).

Ten aanzien van de hier ter discussie staande meer algemene problematiek van de agrarische grondmarkt in zijn geheel vindt men uitingen van VVD-zijde in de brochure „Naar een liberaal landbouwbeleid” van de Prof. Mr. B. M. Teldersstichting 14), en in het Ontwerpverkiezingsprogramma. In de brochure wordt betreffende de grondpolitiek vooral aandacht geschonken aan het financieringsprobleem en de noodzaak wordt aangetoond dat financieringsbronnen buiten de landbouw gevonden moeten worden, wil een continue ontwikkeling gewaarborgd zijn. In de eerste plaats wordt een eenmalige verhoging van de pacht prijs noodzakelijk geacht om de rentabiliteit van de grond te verhogen en belegging aantrekkelijker te maken. In de tweede plaats worden er voorstellen gedaan voor het oprichten van een maatschappij voor grondkrediet, een financieringsvorm die het midden houdt tussen hypotheek en eigendom om beleggers buiten de landbouw enerzijds het voordeel van een eventuele waardestijging te laten, zonder anderzijds de rompslomp van het directe bezit te hebben. In de derde plaats zou getracht kunnen worden door een doelbewust hanteren van het instrument van bedrijfsbeëindiging op termijn grondaanbod te stimuleren en een duidelijker overzicht te krijgen van het toekomstige verloop van dit aanbod. Verder wordt **vooralsnog** geen heil gezien in een verder ingrijpen van de overheid op de grondmarkt.

In haar ontwerp-verkiezingsprogramma is de VVD zeer beknopt. De volgende uitspraken worden gedaan: „de prijs voor de grond blijft bepaald door vraag en aanbod” en „de VVD blijft vasthouden aan onteigening op basis van marktwaarde” 15).

Enkele overwegingen voor een verdere detaillering van een liberale grondpolitiek

— Functioneren van de grondmarkt.

Kernpunt van de discussie over een liberale visie op een politiek voor landbouwgrond is de vraag of het huidige marktmechanisme voor landbouwgrond bevredigend functioneert. Beantwoordt men deze vraag bevestigend en dat lijkt de mening van de vertegenwoordigers van de VVD tot nu toe te zijn, dan kan deze paragraaf kort zijn, omdat dit antwoord impliciet inhoudt dat de huidige politiek ook

bevredigend functioneert. Is men echter de mening niet toegedaan en dus overtuigd dat de huidige grondmarkt niet bevredigend functioneert en met name niet voor de landbouw als geheel, dan zal men zich er niet aan kunnen onttrekken na te denken over eventuele maatregelen ter redressering van de situatie.

— Verdere studie vereist.

In de allereerste plaats is vereist een veel nauwkeuriger waarneming van de situatie op de grondmarkt. Over de aard van de transacties en over de diverse marktdeelnemers zou veel meer bekend moeten zijn dan nu. Over de relatieve belangrijkheid van de bovengenoemde vraagfactoren en aanbodfactoren en het effect van de diverse genoemde terugkoppelingsmechanismen zal meer informatie ter beschikking moeten komen en zal meer studie moeten worden verricht, opdat met een grotere mate van zekerheid kan worden uitgemaakt of het hier geschetste beeld van de grondmarkt juist is, en of er kansen op instabiele situaties in de toekomst bestaan 16).

— Discussie over eventuele maatregelen.

De situatie is echter naar de mening van de schrijver zodanig dat het reeds nu gewenst lijkt om een discussie op gang te brengen over de maatregelen waarop de overheid eventueel een beroep moet doen om de situatie in de hand te houden.

Van de vier genoemde groepen van maatregelen moeten de eerste drie afgewezen worden, omdat het vrije-marktmechanisme er teveel door zou worden aangetast.

Doorberekening van de grondprijzen in de prijzen van landbouwproducten leidt alleen tot meer inflatie en op zijn beurt weer tot nog hogere grondprijzen.

De VVD weert zich tegen socialisering van de grond, omdat daarmee teveel invloed wordt gelegd in de handen van de Staat en zijn bureaucratie. Het zou een onnodige aantasting van het privé-eigendom inhouden, een bij uitstek geschikt instituut om macht te decentraliseren. Er is verder geen enkele garantie dat in handen van de Staat de factor grond een meer optimale bijdrage zou leveren voor welvaart en welzijn dan via het instituut van privé-eigendom en het vrije-marktmechanisme in hun huidige kader bereikt kan worden. Met name het tot stand komen van een goede landbouwstructuur, waarbij de agrarische bedrijven niet te sterk bij de produktiviteitsontwikkeling achter blijven, zou hierdoor niet

worden gegarandeerd. „De overheid zal de agrarische ondernemer ruimte moeten laten om op dynamische wijze zijn bedrijfsvoering aan moderne inzichten aan te passen" 17). Weder invoering van de politiek van kooprijns-beheersing op de grondmarkt is ongewenst. Controle op de uitvoering ervan is zeer moeilijk, terwijl het de bestaande spanning op de grondmarkt niet wegneemt.

— Ingrijpen in de marktstructuur.

Zoals reeds gesteld, is een hoofddoel van een liberale politiek het vrije-marktmechanisme in stand te houden. Wel is aanvaardbaar, bij gebleken noodzaak, dat de overheid maatregelen neemt om tot een beter verloop van het marktproces te komen. Ingripen in b.v. de marktstructuur kunnen worden overwogen, indien de garantie voor een beter functioneren van de markt is gegeven.

Een eerste vorm van ingrijpen in de marktstructuur zou kunnen zijn een marktsplitsing in te voeren. Onder marktsplitsing is hierbij te verstaan de splitsing van de markt voor landbouwgrond van die van stedelijke grond. De markt voor landbouwgrond zal kunnen worden afgesplitst van de markt voor grond voor niet-agrarische doeleinden door in het kader van de ruimtelijke ordening die gronden aan te wijzen, die alleen voor agrarische doeleinden mogen worden gebruikt. Indien via wijziging van streek- of bestemmingsplan de grond voor andere doeleinden mag worden gebruikt, kan de daardoor ontstane eventuele hogere waarde worden wegbelast. Door deze maatregelen worden een aantal speculatieve elementen op de markt voor de landbouwgrond uitgeschakeld en wel voornamelijk het element op de markt van de verwachtingswaarde.

— Toetsingsrecht.

Andere vormen van ingrijpen in de marktstructuur, zoals een beperking van de toegang tot de markt of een toetsingsrecht 18), zal alleen dan overwogen kunnen worden indien zij duidelijk ingepast worden in een structuurpolitiek, gericht op aanpassing en schaalvergroting. Een toetsingsrecht van de overheid van grondtransacties aan structuurpolitieke doeleinden zou de noodzakelijke schaalvergroting zeer kunnen bevorderen en zou kunnen verhinderen dat er teveel te kleine niet levensvatbare bedrijven worden in stand gehouden, dan wel dat er teveel in deze bedrijven wordt geïnvesteerd. Toetsing van de grondtransacties en uitsluiting van de markt van bepaalde deelnemers heeft het voordeel dat daarmee duidelijke structuurpolitieke doel-

einden kunnen worden nagestreefd. Zij passen ook in het beeld dat de VVD en de haar voorgaande liberale partijen steeds ingrijpen in de markt hebben getolereerd, als het daarbij ging om misbruik dan wel bescherming van de marktdeelnemers tegen anderen en tegen zichzelf. Men zou kunnen stellen dat momenteel de bedrijfshoofden tegen zichzelf moeten worden beschermd, omdat zij anders teveel van hun huidige inkomen opofferen voor een toekomstig niet zeker inkomen. Duidelijk moet in elk geval door de VVD worden afgewezen het streven om door ingrijpen op de grondmarkt een afremming van de structurele aanpassing te bewerkstelligen, daar hierdoor in te sterke mate de economische vooruitgang wordt verhinderd. Het kan noch van de overheid, in casu de belastingbetaler, noch van de consument gevraagd worden een te grote vertraging of zelfs stilzetten van de aanpassing van de landbouw aan de technologische mogelijkheden te aanvaarden. Een en ander sluit dan natuurlijk niet uit dat ten behoeve van de generatie van boeren die van deze aanpassing in zekere zin het slachtoffer worden, doordat zij met minder inkomen genoegen moeten nemen dan wel hun bedrijf moeten opgeven op sociale gronden verzachtende overgangsmaatregelen genomen worden. In dit kader past dan weer een pleidooi voor het instrument van de bedrijfsbeëindiging op termijn. „Niet alle bedrijven zullen in stand kunnen blijven; goede regelingen voor de bedrijfsbeëindiging zijn noodzakelijk voor de direct betrokkenen voor de vergroting van andere bedrijven" 19).

— Geen vestigingseisen ten aanzien van personen.

Afgewezen moet ook worden dat er vestigingseisen worden gesteld ten aanzien van personen. Er kleven aan deze methode bezwaren van zodanige omvang, dat toepassing alleen in noodsituaties zou kunnen worden overwogen. Deze bezwaren betreffen met name de criteria die aangewend moeten worden om uit de gegadigden te kiezen, en het feit dat met dergelijke maatregelen zeer diep wordt ingegrepen in de economische orde zoals wij die nu kennen: het vrije ondernemerschap in de landbouw zou er ernstig door worden aangetast. Het betekent een verdere beperking van het recht op grondgebruik, terwijl het indruist tegen het gehele cultuurpatroon van de boerenstand die steeds in categorieën van zelfstandigheid en geslachten heeft gedacht.

Al deze vormen van ingrijpen in de marktstructuur zullen een zekere administratieve rompslomp met zich mede brengen. Toch lijken ze niet onoverkomelijk, indien men ze b.v. vergelijkt met het administratieve beheer van

de pachtwet. Pachtcontracten zullen heel wat vaker door de ambtelijke molen moeten gaan dan de transacties van grond.

— Erfrecht.

Ten slotte mogen wij nog twee punten aanstippen die zeker ook bij een discussie over grondbeleid behoren. In de eerste plaats zouden wij willen noemen ingrijpen in het erfrecht om aan de opvolgende zoon een zekere voorkeur toe te kennen bij de overname. Ook het CDA denkt aan een dergelijke maatregel, indien zij in haar partijprogramma stelt „de opvolger van de overleden eigenaar - exploitant van een bedrijf - wordt onder nader te stellen voorwaarden een voorkeursrecht toegekend in de vorm van een recht op overname in eigendom tegen verpachte waarde van het pacht. Het zou kunnen worden overwogen het CDA te volgen in het toekennen van een voorkeursrecht aan de door een eigenaar-exploitant aan te wijzen opvolger, evenwel met dezelfde beperkende bepalingen als in het Duitse erfrecht, dat een deel van de verkregen winst bij vroegtijdige verkoop aan de andere erfgenamen van de eigenaar-exploitant moet worden uitgekeerd. Als niet-jurist is het de schrijver niet bekend of een dergelijke maatregel een wijziging van het erfrecht zou moeten inhouden of dat alles binnen de zgn. legitieme portie zou kunnen worden geregeld.

— Landbouw en landschap.

In de tweede plaats kan men in Nederland niet meer over grond spreken zonder dat men zich tegelijkertijd bezighoudt met de grond als grondslag van ruimte en landschap en als basis van een groot aantal diersoorten die tegen uitroeiing moeten worden beschermd. Hiertoe de volgende overwegingen.

De claims die op de landbouwgrond gelegd worden, uit het oogpunt van milieu en landschap, dienen zoveel mogelijk, volgens normen vastgesteld in het vrije economische verkeer, te worden vergoed. Dit houdt in dat onteigening tegen de geldende marktwaarde van landbouwgrond moet geschieden. Eventuele belemmeringen in de bedrijfsvergoeding of noodzakelijke extra werkzaamheden moeten op de economische merites worden gewaardeerd en aan de betrokken landbouwers worden uitgekeerd. Een en ander zou via beheerscontracten moeten worden geregeld. In elk geval moet worden verhinderd dat het landschapsbeheer als een soort monumentenzorg op de schouders van de landbouw wordt gelegd, zonder adequate vergoeding ten behoeve van meestal alleen wat „botaniserende" stedelingen.

Overweging zou kunnen dienen om na te gaan of het mogelijk is het beheer van landschaps-parken in te brengen in publiekrechtelijke organen, die het recht van heffing op verblijf kunnen krijgen ter bestrijding van de kosten. Dan pas zou kunnen blijken welke „koopkrachtige vraag” er nu werkelijk naar „mooi landschap” bestaat.

Bedrijfsaanpassing op grond van hogere eisen ten aanzien van het milieu moet zoveel mogelijk via het marktmechanisme worden vergoed. In principe betaalt in eerste instantie de vervuiler, die echter het recht moet krijgen het in zijn prijzen door te berekenen. De overheid dient daarbij concurrentievervalsing via een gedifferentieerd normenbeleid te voorkomen.

- 1) „Naar een liberaal landbouwbeleid”, geschrift van de Prof. Mr. B. M. Telders-stichting, no. 1924. Den Haag, 1971.
- 2) Kamerstuk 13.713, Zitting 75/76.
- 3) Kamerstuk 13.714, Zitting 75/76.
- 4) Het is aan de uitspraak van Ed van Thijn „Het jaar van de waarheid” wanneer Voortman refereert aan het „Jaar van de kleine waarheid”.
- 5) Vgl. H. Jacobs: „Analysis of price differences of agricultural land in North Western Europe”, European Review of Agricultural Economics”, Vol. 1-3, 1973.
- 6) Vgl. Landbouw-Economisch Instituut „Landbouw Economisch Bericht”, 's-Gravenhage, 1976, blz. 103.
- 7) Gemiddelde Nederlandse kooprijzen per ha landbouwgrond in 1974/75 in guldens

	verpacht	onverpacht
boerderijen	12.290	21.370
los bouwland	10.670	14.780
los grasland	10.040	14.870

 Bron: „Maandstatistiek van de Landbouw”, 1976-3, blz. 103.
- 8) Rapport van de Commissie van Advies inzake aspecten van het kolonisatiebeleid ten aanzien van nieuwe Domeingronden (zgn. Commune Hofstee), 's-Gravenhage, 1959, blz. 94 e.v.
J. M. Polak „Structuurbeleid en bedrijfs-grootte in de landbouw”, Sociaal-Economische Wetgeving, Juni 1960.
- 9) Vgl. b.v. de titel van een artikel van Voortman in de Nieuwe Linie van 12 nov. 1975.
- 10) Hoogleraar aan de V.U. te Amsterdam en de T.H. te Delft.
- 11) Vgl. het artikel van Drs. W. van den Bos in „Nederlandse Gedachten” van 4 december 1976, waarbij o.a. de begrippen „negatieve ontwikkelingschade”, „maatschappelijke gebruikswaarde” en „maatschappelijke verkeerswaarde” geïntroduceerd worden.
- 12) Verslag Fries Landbouwblad, 25.2.1977).
- 13) Vgl. Voorlopig Verslag betreffende deze beide wetsontwerpen. Kamerstuk 13.713, no. 8 en Kamerstuk 13.714, no. 4, beide van 10.8.1976.
- 14) I.a.p. § 8.6.3. blz. 79 e.v.
- 15) Cf. Ontwerp verkiezingsprogramma, bijlage bij Vrijheid en Democratie van 10.9.1976.
- 16) Het gebrek aan informatie blijkt wel uit de beantwoording van de vragen door de ministers op een aantal pertinente vragen van VVD-kamerleden, b.v. of 97 % van de grondtransacties tussen grondeigenaren in gemeenten via een markttransactie tot stand komen, of de gemeenten 33.000 ha grond in voorraad hebben om tot bouwgrond te beschikken en of de gemeenten niet de grote speculanten met bouwgrond zijn, doordat zij bij omzetting van landbouwgrond in bouwgrond verreweg de meeste winst maken. Op al deze drie vragen zeggen de verantwoordelijke ministers dat zij niet over nauwkeurige gegevens beschikken om ze te kunnen beantwoorden. Kamerstuk 13.713, no. 9 en 13.714, no. 5 van 12.11.1976.
- 17) Cf. Ontwerp verkiezingsprogramma, bijlage bij Vrijheid en Democratie, van 10.9.1976.
- 18) Een dergelijk toetsingsrecht zou men kunnen beperken tot die transacties, waarbij nieuwe bedrijven worden gesticht. Men moet dan evenwel bij vestigingseisen per bedrijf een minimale bedrijfsgrootte als toetsingscriterium vastleggen. Vgl. ook „Naar een liberaal landbouwbeleid”, blz. 68 e.v. de voorstellen voor een richtbedrijf, en daarvan af te leiden grensbedrijf.
- 19) Cf. Ontwerp verkiezingsprogramma.

Marketing van politiek

Een liberale kijk erop

Dr R. W. de Korte

Politiek een produkt?

Politieke propaganda - als communicatiemiddel - is belangrijk, maar zelden doorslaggevend voor het succes van een politieke partij. Zeker niet op de lange duur. In mijn kijk erop kan er bij politiek ook nauwelijks sprake zijn van eenzelfde soort marketing als bij het aanprijzen van een crème voor dames of een after-shave voor heren. Succesvolle politiek is niet als produkt te koop. Je kunt het niet kant en klaar op een toonbank zetten.

Politiek heeft alles te maken met individuele mensen. Met hen die het consumeren: de kiezer, de kijker. Met hen die het produceren: de politicus, zijn partijaanhang. Met hen, die het propageren: de voorlichter, de propagandist, de pers. Gedachten, gevoelens, emoties worden dagelijks binnen deze driehoek heen en weer geslingerd. De uitkomst is ongewis: een nieuwe wet, een fraai enquêteresultaat in de Rooie Haan, de val van het kabinet.

Zei gisteren Van Thijn dat Andriessen de grondspeculanten wil spekken. Zegt Andriessen vandaag dat hij een belasting op vermogenswinst wil om speculatiewinsten tegen te gaan. Zegt Wiegel morgen dat Andriessen de eigen woningbezitters (die moeten verhuizen) en boeren en tuinders wil duperen. Zegt Andriessen (met veel kiezers in die groepen) overmorgen dat de soep niet zo heet gegeten moet worden als ze eergisteren door hem werd opgediend. Zo gaat dat nu eenmaal in de politiek. Daar valt niet zoveel aan te marketen.

Principes blijven richtsnoer

Voor een volwassen politieke partij - op weg naar een groter markt- (dus machts-) aandeel - is het bovendien niet acceptabel een politiek produkt geheel op smaak samen te stellen. In Denemarken bewijst de heer Glistrup tot wat voor wanprestatie zoiets leidt. Zijn formule van afschaffing van de directe belastingen en afschaffing van het defensie-apparaat blijkt goed voor een aanhang van 20%.

Onze onderliggende ideologische principes mogen nooit voor kortstondige bevestigingen of langdurige onwijsheden van het modale electoraat opzij gezet worden. Wèl zie ik het als een opdracht een rangorde aan te geven in de door ons gewenste politieke maatregelen. Dat schept duidelijkheid en geeft gezicht. Het is nl. geen demagogie wanneer de VVD absolute voorrang wenst te geven aan de strijd tegen werkloosheid en inflatie, en daarvoor een pas op de plaats voor de collectieve uitgaven wenst. Het is geen demagogie wanneer de VVD ten strijde trekt in de verkiezingen onder het motto: vrijheid, werk, samenwerking. Een motto, dat we via kiezersonderzoek getest hebben en dat de politieke wensen van onze vaste en nog twijfelende aanhang in de kern weergeeft. Want het is in strikte overeenstemming met onze liberale uitgangspunten.

Programma of persoon?

Helaas blijven de verkiezingsprogramma's voor veruit de meeste kiezers ongelezen. Dat is spijtig. Maar het is een feit. Uit onderzoek ¹⁾ is vast te stellen dat de helft van de kiezers hun kennis over verkiezingsprogramma's van radio en TV hebben, een derde het uit de dag- en opiniebladen heeft, 10% uit gesprekken met vrienden en kennissen, slechts 6% heeft er kennis van genomen via partijbladen of partijfolders (het gaat hier waarschijnlijk om dezelfde 5 à 6% kiezers die lid zijn van een politieke partij). De lezer van de integrale verkiezingsprogramma's behoort tot een heel speciale menssoort!

De persoon van de politieke aanvoerder of lijsttrekker is voor velen een handzamer sleutel tot hun politieke keuze. Een keuze, die er meer één is van identificatie met een mentaliteit en een politiek persoon dan van identificatie met een politiek programma. Dat is waarschijnlijk nooit anders geweest. Alleen leven we nú in een „media-cratie“. Kijken de burgers in onze democratie met z'n allen zo'n 16 miljoen TV-uren per dag. Is kijken een tweede natuur geworden. Wordt naar politiek veel meer gekeken, dan er over wordt gelezen. Ik constateer - zonder daaraan enig waardeoordeel te verbinden - een doorzettende verpersoonlijking van de politiek. Aardige bijkomstigheid is dat lijsttrekkers

Van Agt, Den Uyl en Wiegel even bekend zijn bij het electoraat, even typische vertegenwoordigers zijn van de drie hoofdstromingen in de Nederlandse politiek. Het een versterkt het ander.

Kiezen gaat niet zonder emoties

Het resultaat van politiek - de wetten, de regels, de bepalingen en beperkingen - treffen meestal onze gehele persoon. Diepe gevoelsreacties blijven niet uit. Men noemt ons een nuchter volk. Wij zijn verder zo beschaafd het politieke moorden na te laten. Maar ook bij ons in Nederland constateer ik dat politiek en propaganda bij de één groot enthousiasme opwekt en bij de ander heftige afweer-gevoelens. Hetzelfde treft de politieke kopstukken, zeker als ze hun nek een paar centimeter verder uitsteken.

Psychologisch bezien is dit zeer wel verklaarbaar. Ik zou de stelling durven pomen (zolang men mij niet aan het getal ophangt) dat we bij een politieke keuze voor 90 % met gevoelens, met emotionaliteit te maken hebben. Voor slechts weinigen houdt het stemmen op een partij een volstrekt rationele keuze in.

Opnieuw stel ik vast dat marketing van politiek niet is als reclame maken voor zacht schuimende zeep. Al was het maar, omdat politici en partijen waarop voortdurend gescholden wordt ook populair worden. Politieke marketing in de zin van het analyseren van de kiezersmarkt en eigenaanshang (via steekproeven), het duidelijk formuleren van de politieke boodschap (met de issues in de juiste rangorde) en het efficiënt toewijzen van de financiële middelen aan de communicatiekanalen (advertenties, affichering, radio/TV, bioscoopreclame, verkiezingsbijeenkomsten etc.) is echter van belang. Het kan het politieke bedrijf minder demagogisch maken. Zo komen politiek-zakelijke verschillen van inzicht beter naar voren. Zo laten partijen zich minder verleiden tot onbetamelijke en hoogst persoonlijke aanvallen om alsnog die kiezers in te palmen die qua persoonsstructuur toch niets voor de betrokken partij voelen. Een „modderige“ verkiezingsstrijd zoals nog niet zo lang geleden in West-Duitsland - bij gebrek aan onderscheidende issues - tussen CDU- en SPD-kopstukken werd gevoerd moet ons vooral bespaard blijven.

Analysé van een aanshang

Als volkspartij voor vrijheid en democratie zijn we er niet alleen voor het gehele volk. We willen ook een partij van het gehele volk zijn.

Daar is de VVD - met een vijfde van het electoraat achter zich - hard naar op weg. Onze regelmatige aanshang-enquêtes duiden op een sterke verbreding. Een representatieve streekproef 2) van januari jl. onder 669 Nederlanders van 18 jaar en ouder (toen de VVD in een tijdelijk electoraal dal zat, hetgeen de waarde van de analyse alleen maar versterkt) leert ons bijvoorbeeld dat de helft van de VVD-aanshang uit een gezin komt met een gezinsinkomen van f 30.000,— of minder per jaar (landelijk is dat 64 %); dat 31 % van de VVD-aanshang vakbondslid is of tot een vakbondsgesin behoort (landelijk is dat 37 %); dat 20 % van de VVD-aanshang komt uit het gezin van een ambachtsman/vakman of als zodanig werkt (landelijk is dat 30 %); dat 20 % van de VVD-aanshang employé is of tot diens gezins behoort (landelijk is dat 18 %); dat 19 % van de VVD-aanshang opgeeft tot de zelfstandigen of hun gezin te behoren (landelijk is dat 8 %); dat bijna de helft van de kiesgerechtigde VVD-aanshang jonger blijkt te zijn dan 35 jaar (landelijk is dat 40 %). En wie de jeugd heeft, heeft de toekomst.

Vóór 1972 was de VVD een nogal homogene 10 % partij van zelfstandigen, mensen in vrije beroepen, van midden en hogere inkomensgroepen. Maar het imago van partij voor rijken en werkgevers is nú definitief verleden tijd. Na 1972 is de doelgerichte uitwaaiering van de politieke ideeën van de VVD een duidelijk succes. Richtsnoer bleven en blijven onverkort de liberale uitgangspunten waarop de VVD is gefundeerd. Dat we hier dan ook steeds zorgvuldig moeten kiezen en delen blijkt uit eigen onderzoek ³⁾. Daarin is de gevoeligheid van de kiezers voor een zestal immateriële en een zestal materiële punten uit het VVD-programma getest.

kiezers-categorie	voorkeur immateriële VVD-wensen	voorkeur materiële VVD-wensen
alle ondervraagden	46 %	54 %
PvdA-kiezers	40 %	60 %
CDA-kiezers	54 %	46 %
VVD-kiezers	44 %	56 %

De PvdA-kiezers zijn gevoeliger voor een zestal materiële VVD-wensen (werk voor iedereen, bestrijding geldontwaarding, beloning naar inzet, koopkrachtverbetering werknemers, meer winst voor ondernemingen, zestal immateriële VVD-wensen (vergroting de auto meer kansen geven) dan voor een individuele vrijheid, meer aandacht persoonlijke

veiligheid, verbeteren samenwerking, onderwijs dat beter aansluit op beroep, minder overheidsbemoeienis, versterken waarde gezin). Ze zijn ook gevoeliger voor die materiële punten dan de VVD-kiezers zelf. Zou de VVD een te snelle bres willen slaan in de traditionele PvdA-aanhang dan kan dat vervreemding van bestaande aanhang meebrengen. Het proces van het over de VVD-drempel tillen van de geschoolde werknemerskiezers, dat gestaag vordert sinds 1972, mag niet overhaast geschieden.

Een geloofwaardige boodschap

Politiek is een ingewikkeld en emotioneel bedrijf. Dat is reeds gezegd. Wil dit bedrijf toch zo rationeel mogelijk zijn, dan is een duidelijke en begrijpbare boodschap voor de kiezers een eis. Men zal bij ons niet meer dan drie issues aantreffen, die tegelijk sterke nadruk verdienen en krijgen. Vrijheid, werk, samenwerking - het verkiezingsmotto van de VVD - is er de uitdrukking van. Men kan moeilijk het complete verkiezingsprogramma in één campagne over de kiezers uitstorten.

Verder moet er een coherent verband bestaan tussen de taal van de politieke voormannen en -vrouwen, het programma en de advertentieboodschap. Spreken met één tong, dat is de kunst. Dan kan een politieke partij in de verkiezingsstrijd sterk en op de gehele persoonlijkheid gericht overkomen.

De politieke boodschap moet geloofwaardig zijn. Over vier jaar treden we opnieuw de kiezers tegemoet. Een beroemd zinnetje van Lincoln: „Je kunt soms alle mensen tegelijk voor de gek houden, je kunt sommige mensen altijd voor de gek houden, je kunt niet alle mensen altijd voor de gek houden” geeft te denken. De VVD-boodschap wordt daarom in eigen huis ontwikkeld. Naar onze mening moet een campagne niet uitbesteed worden aan organisaties met medewerkers, waarvan de ideologische geëngageerdheid niet vaststaat. Reclamemensen, die geen notie hadden van de aanhang van de CHU lieten lijsttrekker Udink met een pruik paraderen en lieten de freule op de Dam zitten. De CHU leed een groot verlies. En opnieuw waagt het CDA zich aan het experiment van een betaalde PR-adviseur, die blijkens uitlatingen de stellingen van D'66 is toegegaan. Dat is nog eens pragmatisch! Wij houden, nogmaals, onze campagne liever in eigen beheer. De opzet werd gemaakt in de Landelijke Propaganda Commissie, waarin de professionele exponenten uit reclame en marketing wereld overigens ruim vertegen-

woordigd zijn. Ze zijn allen lid van de VVD doen dit werk in hun vrije tijd en hun ideologisch-geëngageerd-zijn staat vast. Op 25 mei zal mede blijken wat beter is.

Concurrentie zal er blijven

Vragen de problemen van nu en morgen niet dezelfde oplossingen van de verschillende partijen? Is het niet zo, dat de mogelijkheden van onze technologisch-industriële samenleving slechts kleine verschilmarges in aanpak toestaan voor ons landsbestuur? Wordt het politieke bedrijf en de propaganda er omheen niet louter ritueel? Mijns inziens niet. Juist naarmate de zaken ingewikkelder en vërreikender worden gaat het bij de aanpak van de steeds veranderende problemen om een diepzinniger kijk op ons bestaan. Wat weegt zwaarder: mens of maatschappij? Een vrij mens zonder maatschappij is niet erg levensvatbaar. Wie ziet zich graag alleen op de wereld? Een maatschappij met afhankelijke, uniforme "dwergeren" is bijkans een nog onvriendelijker alternatief. Mensen hebben een gemeenschap nodig om mens te zijn. De gemeenschap heeft mensen nodig om er een pluriforme gemeenschap van te maken. Maar de politieke discussie wordt pas interessant als we een invalshoek kiezen bij het oplossen van problemen en het aanbrengen van vernieuwingen. Liberalen kiezen bij intuïtie de mens als invalshoek voor de verwezenlijking van hún ideaal. En laat daar geen misverstand over bestaan: liberalen hebben een ideaal, het ideaal van de volledig ontplooid mens. Ze kiezen vervolgens een gemeenschapsstructuur die dat ideaal dichterbij brengt.

Socialisten kiezen blijkbaar de maatschappijstructuur als primaire invalshoek. Twee visies, waarbij de laatste een - ongetwijfeld goedbedoeld - pleidooi wordt voor steeds meer opvang en verzorging van mensen in een (naar liberale opvatting) alles betuttelende en afhankelijk makende verzorgingsbureaucratie. Waarbij de eerste een pleidooi is voor het opkweken van vrijere, zelfstandiger, zelfbewustere burgers, die in goede gemeenschap en samenwerking met elkaar onze ingewikkelde welvaartsstaat willen "runnen" en uitbouwen.

Zoals Drees jr. in gesprek met Bibeb van Vrij Nederland³⁾ over zijn voormalige progressieve partijgenoten zei: „Ze eisen alle macht aan het kabinet. Jaja, ze houden van zwakken. Mensen die van honden houden, fokken honden en mensen die van zwakken houden zorgen dat er zwakke groepen komen". Verschil in visie is er genoeg.

De concurrentiestrijd bij het verwerven van de kiezersgunst zal zich eerder verdiepen en verhevigen dan afnemen.

Agressiever klimaat

Hebben wij, mensen, onze honger gestild, onze veiligheid zeker gesteld, onze groepsgevoelens bevredigd, ons aan onze status-behoefte gelaafd, dan komt onvermijdelijk de behoefte aan zelfverwerkelijking (Maslow⁴). Dat is ook de lijn van ons liberale ideaal. Hoe meer wij dat niveau gaan bereiken, des te sterker zal er behoefte zijn aan een politieke keuze op grond van onze totale persoonsstructuur! De onderliggende verlangens zullen bewuster, opener en heftiger geuit worden. Ik voorzie de emotionaleiteit in de politieke stellingname dan ook eerder toe- dan afnemen. Op gevaar af verkeerd begrepen te worden voorspel ik een toenemende agressiviteit in de politiek. Het woord verkeerd begrijpen slaat dan op de mogelijkheid dat men denkt aan losgeslagen agressiviteit zoals de terreur van Baader-Meinhofgroepen, die op straffe van ontbinding van onze rechtstaat onverwijd beteugeld moet worden. Nee, ik denk alleen aan de psychologische betekenis van agressie als een in essentie positieve levensdrift, waar we op weg naar volwassenheid juist steeds beter mee moeten leren leven en werken. Dat is een zaak van opvoeding van de kant van ouders en opleiders. Het is ook een zaak van opvang in de politieke sector, waarin toenemende (positieve) agressiviteit niet mag ontsporen en in goede banen geleid moet blijven.

Dit vereist m.i. dat politieke partijen psychisch gezonde en sterke mensen als hun vertegenwoordigers naar voren schuiven, die dit proces emotioneel verstaan. Het vereist ook politieke marketers en voorlichters van kwaliteit en fatsoen. Wie nl. misbruik wil maken van deze groeiende kwetsbaarheid van onze democratische samenleving kan onheil stichten. Een hoog moreel potentieel van mensen wordt belangrijker dan allerlei hoogdravende structurele hervormingen!

De zwevende kiezer

Tot slot nog iets over de zwevende kiezer. Er bestaat een interessant sociaal-psychologische theorie over de openbare meningsvorming. Die theorie is verwoord door de sociaal-psychologe Prof. Elisabeth Noelle-Neumann en staat te boek als „mensen onder konformiteitsdruk”⁵). De meeste mensen leven nog in vrees voor isolatie van hun omgeving. Zij ondergaan een proces van continue waakzaamheid om die isolatie te voorkomen. Daarom schatten

ze voortdurend hun eigen mening(en) zodanig in dat ze er „met een gerust hart” mee naar buiten durven treden. Zo treedt een doorzetting op van de reeds heersende openbare mening. Deze zogenaamde „zwijspiraal” geldt volgens Elisabeth Neumann bij uitstek voor politieke meningsuitingen. Men zou daar tegenin kunnen brengen dat de kiezer uiteindelijk zeer persoonlijk z'n stem uitbrengt in een afgezonderd stemhokje. Daardoor wordt de invloed van anderen geringer en kunnen de eigen primaire politieke verlangens - minder gehinderd door anderen - tot de gewenste rode stip voeren. Niettemin zal men in hechte confessionele leefgemeenschappen vooral nog weinig zwevende kiezers aantreffen. Maar de jeugd (ook de confessionele) is opener, met minder taboe's, grootgebracht. Het CDA is reeds nú in die categorie met slechts 30 % aanhang tot en met 35-jarigen (tegenover de bijna 50 % van de VVD!) sterk ondervertegenwoordigd.

Het aantal vooral jeugdige zwevers kan alleen maar toenemen. Uit een steekproef in januari ²⁾ bleek dat 25 % van alle ondervraagden nog geen definitieve keuze had gemaakt en dat 35 % van de ondervraagden tussen 18-24 jaar nog twijfelde over de keuze op 25 mei. De jeugd leeft al weer minder onder de "konformiteitsdruk van de traditionele geloofsbindingen, waar de ouderen onder leefden en voortleven. Op de langere duur zal de deconfessionalisering van de politiek zich zonder meer voortzetten. Op de langere duur zullen de zwenkingen in de individuele politieke voorkeuren alleen maar toenemen.

Het zijn de zwevende kiezers die bij uitstek de inzet van de komende vier weken, de laatste fase van de verkiezingsstrijd, zullen zijn. Op die laatste fase is het volle propaganda-geweld van de partijen gericht. Maar het is uiteindelijk de vitaliteit van de mensen, van lijsttrekker tot afdelingspropagandist, van hoofdbestuurder tot gewoon lid (en daarvan heeft de VVD er inmiddels meer dan 90.000), die de doorslag zal geven op 25 mei. Zo moet het ook zijn voor een liberale partij.

NOTEN:

- 1) AVRO/Lagendijk verkiezingsonderzoek, januari 1977.
- 2) VVD/Lagendijk verkiezingscampagne-onderzoek, januari 1977
- 3) Vrij Nederland, 23 oktober 1976, p. 3.
- 4) Maslow A. H. (1943), a theory of human motivation.
- 5) Frankfurter Allgemeine Zeitung, 18 februari 1976, p. 10.

”Parlementaire informatie, besluitvorming en vertegenwoordiging” *

Boekbespreking door W. J. Geertsema

In zijn inleiding haalt Van Schendelen Chandernagor aan, die de vraag stelde: Un parlement, pour quoi faire?

Na lezing en herlezing (daarover later) van zijn boek komt bij mij de verzuchting op: Un livre, pour quoi faire?

Voor wie is dit boek bestemd en wat is het nut er van? De auteur stelt uitdrukkelijk, dat hij heeft afgezien van het doen van voorstellen tot hervorming. Wel hoopt hij een stimulans gegeven te hebben tot een meer empirische waardering van het functioneren van het parlement en parlementsleden in Nederland.

De tragiek van Van Schendelen's boek is, dat het slechts te lezen is voor hem, die de materie kent, terwijl juist deze er weinig nuttige informatie in zal vinden, die hij niet reeds uit andere hoofde ter beschikking had.

Ik had het over lezen en herlezen. Natuurlijk ben ik graag bereid om te erkennen, dat mijn woordenschat zijn beperkingen kent, maar toch beschouw ik het als abnormaal, indien ik een boek alleen maar kan lezen met de Grote van Dale naast me en dit Groot Woordenboek der Nederlandse Taal mij dan ook nog herhaaldelijk in de steek laat. Het vakjargon uit velerlei vakgebieden, waaronder dat van de parlementologie”, waarin dit boek geschreven is, maakt het lezen tot een uiterst vermoeiende bezigheid.

De verleiding is groot daar vele voorbeelden van te geven. Ik wil met één volstaan, waarover ik overigens Van Dale niet nodig had. „De polyarchie binnen de fractie is ingebed in een olicharchisch kader” (pag. 188).

Vondeling, dit lezende, moet een zekere ergernis niet hebben kunnen onderdrukken. Er staat trouwens praktisch geen zin in het gehele boek, waarin niet dit soort termen voorkomen.

Maar dit betreft slechts het nut en het uiterlijk van het boek. Nu de inhoud.

Het boek beschrijft hoe de Tweede Kamerleden aan hun informatie komen en welke bijdrage dat levert tot de gezamenlijke besluitvorming. Het biedt vergelijkingsmateriaal met het Britse Lagerhuis en het Amerikaanse Congres. Tenslotte gaat de schrijver dan na of het beeld, dat hij heeft gegeven van de parlementaire informatie-processen zich laat vertalen in een of meer bestaande representatietheorieën, d.w.z. theorieën over de vraag wat, hoe en waartoe het parlement nu eigenlijk vertegenwoordigt.

De waarde ook van deze analyse is betrekkelijk. In de eerste plaats blijkt het feitelijk verloop van het informatie-proces met geen enkele van de opgesomde theorieën te kloppen, terwijl de schrijver bovendien moet toegeven, dat representatie niet alleen slechts één van de vele functies van het parlement is, maar bovendien de kamerleden deze functie niet bijster hoog waarden.

Het materiaal voor zijn analyse van het Nederlandse besluitvormingsproces ontleent van Schendelen aan een onderzoek, dat hij in 1972 onder 131 leden van de Tweede Kamer heeft gehouden. Een onderzoek - en ik acht dat een ernstige tekortkoming - dat uitsluitend betrekking had op de wetgevende arbeid van het parlement. Voor de insiders is het resultaat allerminst verbluffend en ook wat dit betreft kan men zich weer afvragen: wat doe je er mee?

Waar alles om draait - en Van Schendelen geeft er maar zelden blijk van dat te beseffen - is, dat het parlement geen commercieel geleide onderneming is, waarvoor optimale efficiency een levensvoorwaarde is. Sterker gezegd, ik ken geen enkel instituut in Nederland, waarin de tijd van hoogbetaalde mensen op inefficiënter wijze wordt gebruikt, dan in het parlement.

Maar begrijp mij goed: dat is geen verwijt, maar een constatering van feiten. Het werk van het parlement wordt bepaald door de politiek. Dat is goed, maar draagt niet bij tot de efficiency.

* Universitaire Pers Rotterdam 1975.

Op meerdere plaatsen maakt Van Schendelen op mij de indruk de rol, die de politiek bij het besluitvormingsproces speelt, onvoldoende te doorzien. Zo beseft hij onvoldoende, dat het de parlementariër er bij de wetgevingsarbeid lang niet altijd om gaat (ik beseft, dat dit cynisch klinkt, maar het is wel de waarheid) alle denkbare informatie te verkrijgen, maar om die informatie te krijgen, die hem in zijn politieke kraam te pas komt. Maar ook omgekeerd werkt dit proces. Als de schrijver met enige verwondering constateert, dat bijv. de informatie verkregen van actiegroepen en massamedia door de meeste kamerleden niet van groot belang wordt geacht, dan vergeet hij, dat de kamerleden weten hoe doelbewust gekleurd en eenzijdig die informatie veelal is. Vanzelfsprekend hechten zij meer waarde aan informatie verkregen uit wetenschappelijke bronnen en van de Overheid. Daarom ook hechten - zoals uit het onderzoek blijkt - kamerleden het meeste waarde aan informatie verkregen uit privé-bronnen. Nogmaals, voor het bereiken van die conclusie was dit onderzoek niet nodig geweest.

Ook het feit, dat ik reeds signaleerde, dat de schrijver uitsluitend de wetgevende arbeid analyseerde vertekent het beeld volstrekt. Zo kan ik bijv. met de natte vinger voorspellen, dat een soortgelijk onderzoek naar de vragenstellende arbeid van het parlement een uitzonderlijk hoge score zal aangeven met betrekking tot de invloed van de media. Hij die redelijk goed thuis is in het parlement kan na het lezen van alle kranten van een dag en het volgen van de informatieve programma's op de T.V. die dag meer dan 50% van de vragen, die er de volgende dag gesteld zullen worden, voorspellen.

Een bedenkelijke factor in Van Schendelens onderzoek acht ik voorts het feit, dat elk ondervraagd kamerlid zelf het wetsvoorstel mocht bepalen aan de hand waarvan hij de vragen over het informatieproces zou beantwoorden. Weliswaar concludeert Van Schendelen op pag. 228, dat conclusies over de specifieke informatieprocessen bruikbaar zijn voor analyse en evaluatie van „het” informatieproces van de Tweede Kamer, maar ik ben toch geneigd daar een vraagteken bij te plaatsen.

Als bijv. de schrijver uit zijn onderzoekingen de conclusie trekt, dat de lagere overheden lage ogen scoren als informatiebron, dan acht ik die conclusie weinig wetenschappelijk, zolang ik niet precies de wetsvoorstellen ken, die bij de beoordeling zijn betrokken. Het kan namelijk heel best zo zijn, dat de meerderheid

van de betreffende voorstellen totaal geen zaken bevatten, waarbij de lagere overheden betrokken zijn en dan kan men aan deze uitslag totaal geen waarde toekennen.

Het gehele boek maakt op mij de indruk, dat de schrijver een vruchteloze poging heeft gedaan allerlei processen, die zich deels natuurlijk, deels onder sterke invloed van de politiek (een uiterst onberekenbare factor) afspelen, in ingewikkelde regels te persen. Het politieke spel kent nu eenmaal geen vaste regels en als het die wel zou kennen, zou dat de dood in de pot betekenen!

Tenslotte wil ik deze beschouwing over Van Schendelen's boek niet afsluiten zonder een aantal punten opgesomd te hebben, waarop ik grondig met hem van mening verschil. Dat betreft in de eerste plaats de door hem gesignaleerde heerschappij van juristen (pag. 6). Het is mijn overtuiging, dat Prof. Polak, die onlangs in de Eerste Kamer verband legde tussen de dikwijls imperfecte wetgeving en het gebrek aan „echte” juristen met name in de Tweede Kamer het gelijk meer aan zijn zijde heeft.

Nu ik toch bij de Eerste Kamer ben aangeland zou ik de opvatting van Van Schendelen, dat indirect samengestelde kamers, zoals bij ons de Eerste, meer uitsluitend georiënteerd zijn op de politieke subsystemen, die hun selectie regelen, volstrekt willen ontkennen (pag. 32). Ik heb echt nooit iets gemerkt van een speciale oriëntatie op provinciale problemen, laat staan „uitsluitend”. Ik acht dat een miskennis van de taakopvatting van de Eerste Kamer. Ook de kwalificatie van het Nederlandse parlementaire bestel als in overwegende mate monistisch acht ik bepaald onjuist (pag. 32). Al kan niemand de ogen sluiten voor zekere monistische verschijnselen, die af en toe de kop opsteken, toch is ons bestel nog duidelijk dualistisch.

Het is mij voorts een raadsel hoe Van Schendelen kan stellen, dat de Regering wijzigingen kan aanbrengen in initiatiefvoorstellen (pag. 81). Ik weet niet welk voorbeeld hem hierbij voor ogen stond, maar het abortus-ontwerp moet hem toch wel van zijn ongelijk hebben overtuigd.

Als de schrijver vervolgens mededeelt (pag. 98), dat hem slechts één voorbeeld bekend is, dat de publieke opinie beslissende betekenis heeft gehad op de besluitvorming (de Drie van Breda) dan adviseer ik hem de lotgevallen eens te bestuderen van vele wetsontwerpen tot gemeentelijke herindeling. Ook blijkt er bij

Van Schendelen een duidelijke misvatting te bestaan over het verbod tot last en ruggespraak als hij dat toepast op de interne verhouding binnen de fracties (pag. 171). Het verbod is uitsluitend geschreven voor „undue influence” van buitenaf.

Zo zou ik nog wel even kunnen doorgaan, maar ik wil het geduld van de lezer niet langer op de proef stellen.

Slechts één opmerking moet mij nog van het

hart, omdat ik mij daar werkelijk aan gestoten heb en dat is zijn veronderstellenderwijs getrokken conclusie, dat de Diensten van de Kamer meer werkzaam zouden zijn voor de meerderheidscoalitie, dan voor de oppositie (pag. 116). Daarmee doet men deze hardwerkende ambtenaren ernstig onrecht.

Al met al een moeilijk leesbaar boek, waarvan het nut problematisch is en dat meer fouten bevat, dan men van een wetenschappelijk geschoold schrijver had mogen verwachten.